

ΔΕΠΕΛ ΑΨΟΡ / 4

Δ' ΔΙΕΘΝΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΣΥΝΑΝΤΗΣΗ

ΤΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ ΣΤΗΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ

ΚΑΛΑΜΑΤΑ 20-23 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 2024

4th INTERNATIONAL SCIENTIFIC MEETING

ARCHAEOLOGICAL WORK IN THE PELOPONNESE

KALAMATA 20-23 NOVEMBER 2024

ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΩΝ

ABSTRACTS

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
UNIVERSITY OF PELOPONNESE

**Δ΄ ΔΙΕΘΝΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΣΥΝΑΝΤΗΣΗ
ΤΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ ΣΤΗΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ
ΚΑΛΑΜΑΤΑ, 20-23 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 2024**

**Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών**

**4th INTERNATIONAL SCIENTIFIC MEETING
ARCHAEOLOGICAL WORK IN THE PELOPONNESE
KALAMATA, 20-23 NOVEMBER 2024**

**University of the Peloponnese
Department of History, Archaeology, and Cultural Resources Management**

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Ευγενία Γιαννούλη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
Ελένη Ζυμή, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
Παναγιώτα Κασίμη, Αρχαιολόγος, Προϊσταμένη Εφορείας Αρχαιοτήτων Κορινθίας
Ερωφίλη-Ιρις Κόλια, Δρ. Αρχαιολόγος, Προϊσταμένη Εφορείας Αρχαιοτήτων Ηλείας
Αναστασία Κουμούση, Δρ. Αρχαιολόγος, Προϊσταμένη Εφορείας Αρχαιοτήτων Αχαΐας
Ανδρονίκη Μακρή, Επίκουρη Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
Ευαγγελία Μηλίτση-Κεχαγιά, Δρ. Αρχαιολόγος, Προϊσταμένη Εφορείας Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας
Αιμιλία Μπάνου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
Ελένη Μπάνου, Δρ. Αρχαιολόγος, Επίτιμη Διευθύντρια Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων
Ανδρέας Ντάρλας, Δρ. Αρχαιολόγος, Προϊσ/νος Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας
Μαρία Ξανθοπούλου, Επίκουρη Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
Ευαγγελία Πάντου, Δρ. Αρχαιολόγος, Προϊσταμένη Εφορείας Αρχαιοτήτων Λακωνίας
Άλκηστις Παπαδημητρίου, Δρ. Αρχαιολόγος, Προϊσταμένη Εφορείας Αρχαιοτήτων Αργολίδας
Ιωάννα Σπηλιοπούλου, τ. Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Δημήτρης Βαχαβίβλος, Δρ. Βυζαντινής Ιστορίας, Μέλος ΕΔΙΠ, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
Ελένη Ζυμή, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
Χαρά Θλιβέρη, Δρ. Αρχαιολόγος, Μέλος ΕΔΙΠ, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
Ανδρονίκη Μακρή, Επίκουρη Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
Αιμιλία Μπάνου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
Μαρία Ξανθοπούλου, Επίκουρη Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

SCIENTIFIC COMMITTEE

Eleni Banou, PhD, Honorary Director, Ephorate of Underwater Antiquities
Emilia Banou, Associate Professor, University of the Peloponnese
Andreas Darlas, PhD, Director, Ephorate of Paleoanthropology-Speleology
Panagiota Kasimi, Director, Ephorate of Antiquities of Corinthia
Erofilii-Iris Kolia, PhD, Director, Ephorate of Antiquities of Elis
Anastasia Koumoussi, PhD, Director, Ephorate of Antiquities of Achaea
Androniki Makri, Assistant Professor, University of the Peloponnese
Evangelia Militsi-Kehayia, PhD, Director, Ephorate of Antiquities of Messenia
Evangelia Pantou, PhD, Director, Ephorate of Antiquities of Laconia
Alkistis Papadimitriou, PhD, Director, Ephorate of Antiquities of Argolis
Ioanna Spiliopoulou, former Professor, University of the Peloponnese
Maria Xanthopoulou, Assistant Professor, University of the Peloponnese
Evgenia Yiannouli, Associate Professor, University of the Peloponnese
Eleni Zimi, Associate Professor, University of the Peloponnese

ORGANIZING COMMITTEE

Emilia Banou, Associate Professor, University of the Peloponnese
Hara Thliveri, PhD, Teaching Staff, University of the Peloponnese
Dimitris Vahaviolos, PhD, Teaching Staff, University of the Peloponnese
Maria Xanthopoulou, Assistant Professor, University of the Peloponnese
Eleni Zimi, Associate Professor, University of the Peloponnese

ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ | ABSTRACTS

ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΚΑΙ ΠΡΩΤΟΤΥΠΙΑ ΣΤΙΣ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΕΣ ΔΕΣΠΟΤΙΚΕΣ ΕΙΚΟΝΕΣ ΤΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΑΓΙΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΣΤΟ ΓΕΛΗΝΙ ΚΟΡΙΝΘΙΑΣ

Μαρία Αγκρέβη

Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας

Η Μονή του Αγίου Κωνσταντίνου είναι κτισμένη στην πλαγιά απόκρημνου βράχου, πρόβουνου της οροσειράς του Μαύρου Όρους (Χελιδορέας), στην περιοχή του Γεληνίου. Στοιχεία αναφορικά με την ίδρυσή της δεν διαθέτουμε· ωστόσο, δηλωτικά της παλαιότητάς της είναι αφενός η ιστορία του καθολικού στη β' πεντηκονταετία του 17ου αιώνα, με βάση την τεχνοτροπία των τοιχογραφιών, αφετέρου η αναφορά της μονής για πρώτη φορά στον κώδικα Β.54, αρ. 157 (φ. 151β) του Αρχείου της βενετικής οικογένειας των Grimani, σε καταγραφή της 20ής Ιανουαρίου του 1698.

Στο παλιό τέμπλο του καθολικού, που αφαιρέθηκε το 1912 και στη θέση του τοποθετήθηκε, το 1933, το υφιστάμενο, ήταν αναρτημένες οι τρεις άγνωστες δεσποτικές εικόνες που θα παρουσιαστούν στην ανακοίνωση. Σε αυτές παριστάνονται ο Χριστός Παντοκράτωρ, η Παναγία σε παραλλαγή του τύπου της Κυριώτισσας ή Νικοποίου και το Όραμα του Μεγάλου Κωνσταντίνου. Περί τα μέσα της δεκαετίας του 1980 οι εικόνες της Παναγίας και του Μεγάλου Κωνσταντίνου κλάπηκαν, εντοπίστηκαν όμως το 1986 και επεστράφησαν στην Μητρόπολη Κορίνθου, η οποία προχώρησε στη συντήρησή τους λίγα χρόνια αργότερα. Αντίθετα, η εικόνα του Παντοκράτορα παρέμενε στη μονή έως πρόσφατα. Την απαιτητική συντήρησή της έχει αναλάβει η Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας.

Ο Παντοκράτωρ εικονίζεται ημίσωμος, ακολουθώντας καθιερωμένο εικονογραφικό τύπο, και συνοδεύεται από τον επίσης καθιερωμένο χαρακτηρισμό «Ο CΩΤΗΡ», που υπογραμμίζει την ιδιότητά του ως σωτήρα και λυτρωτή των ανθρώπων. Ημίσωμη και μετωπική αποδίδεται και η Παναγία κρατώντας στον άξονα του σώματός της τον επίσης μετωπικό αλλά ολόσωμο μικρό Χριστό, στη σπανιότατη παραλλαγή της ημίσωμης Κυριώτισσας ή Νικοποίου. Τέλος, ο Μέγας Κωνσταντίνος παριστάνεται έφιππος με το άλογο «σε παρέλαση», σύμφωνα με τύπο παγιωμένο στις κρητικές εικόνες του 15ου ήδη αιώνα. Η παρουσία στην ίδια παράσταση του τεταρτοκύκλιου του ουρανού με το χέρι του Θεού σε ευλογία του αγίου και τέσσερα αστέρια σε σχηματισμό σταυρού, καθώς και η αποσπασματικά σωζόμενη επιγραφή «ΕΝ ΙΤ[ΑΛΙΑ...]

επάνω από το τεταρτοκύκλιο παραπέμπουν στη εκστρατεία του Μεγάλου Κωνσταντίνου στην Ιταλία και στη νίκη του εναντίον του Μαξέντιου στη γέφυρα της Μουλβίας (312 μ.Χ.). Την παραμονή της αναμέτρησης αυτής ο Κωνσταντίνος είδε το γνωστό όραμα της επικράτησής του στη μάχη, επικράτηση που του αποκαλύφθηκε με το σύμβολο του σταυρού και τη φράση «Έν τούτῳ νίκα». Στην εικόνα της Μονής του Αγίου Κωνσταντίνου, λοιπόν, έχουμε μια συνοπτική απόδοση του οράματος του αγίου. Η σύνθεση διαφέρει τυπολογικά από τις άλλες γνωστές απεικονίσεις του Οράματος του Μεγάλου Κωνσταντίνου στις μεταβυζαντινές εικόνες.

Με βάση την τεχνοτροπία τους, τα τρία έργα χρονολογούνται στη β΄ πεντηκονταετία του 17ου αιώνα και αποτελούν ενδιαφέρουσες δημιουργίες ζωγράφου που εργάζεται στην περιοχή ακολουθώντας αξιόλογα πρότυπα. Η εικονογραφία και η τεχνοτροπία των παραστάσεων θα παρουσιαστούν αναλυτικά, με παράλληλη αναφορά στα πρότυπά τους, ώστε αφενός να δηλωθεί η σχέση τους με τη μακράιωνη παράδοση της μεταβυζαντινής ζωγραφικής αφετέρου να επισημανθούν οι ιδιαιτερότητες που τις χαρακτηρίζουν, σύμφωνα και με τον τίτλο της ανακοίνωσης.

ΞΑΝΑ-ΔΙΑΒΑΖΟΝΤΑΣ ΤΙΣ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΤΩΝ ΨΗΦΙΔΩΤΩΝ ΔΑΠΕΔΩΝ ΤΗΣ ΡΩΜΑΪΚΗΣ ΠΑΤΡΑΣ

Κωνσταντίνα Ακτύπη, Μιχάλης Πετρόπουλος, Μιχάλης Γκαζής

Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας

Από την πρόσφατη μελέτη του συνόλου των ψηφιδωτών δαπέδων που κοσμούσαν τα δημόσια κτήρια και τις ιδιωτικές οικίες στην καρδιά της ρωμαϊκής Πάτρας προέκυψαν ενδιαφέροντα στοιχεία για τα εργαστήρια ψηφοθετών που δραστηριοποιούνταν στην πόλη και για τον εντυπωσιακά μεγάλο αριθμό ψηφιδωτών που αυτά παρήγαγαν. Η ανάλυση της χωροθέτησης των ψηφιδωτών δαπέδων που κοσμούσαν τις ιδιωτικές οικίες και τα δημόσια κτήρια, καθώς και των τεχνοτροπικών τους λεπτομερειών, φωτίζει πτυχές της κοινωνικής και οικονομικής ζωής της ρωμαϊκής Πάτρας.

Η παρούσα ανακοίνωση εστιάζει σε νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις ορισμένων επιγραφών ψηφιδωτών και σε κριτική επανεκτίμηση των παλαιών αναγνώσεών τους. Οι νέες ερμηνείες καταδεικνύουν την εφευρετικότητα και τη δεξιοτεχνία των ψηφοθετών και τους έξυπνους τρόπους επίλυσης πρακτικών αναγκών επικοινωνίας, π.χ. με τους επισκέπτες των οικιών ή με τους πελάτες των εμπορικών καταστημάτων της πόλης.

ΕΞΑΜΙΛΙΟ ΤΕΙΧΟΣ: ΝΕΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΗ ΘΕΣΗ «ΜΥΤΙΚΑΣ» ΙΣΘΜΙΩΝ

Ελένη Ανδριανού

Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας

Το Εξαμίλιο τείχος, γνωστό σήμερα και ως «Ιουστινιάνειο», συνιστά εμβληματικό οχυρωματικό έργο των βυζαντινών αυτοκρατόρων με χρήση χιλιετή, από τον 5ο αιώνα μ.Χ. έως περίπου την κατάλυση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας (1453) και την κυριαρχία των Οθωμανών στην Πελοπόννησο (1458). Εντάσσεται στην κατηγορία των *διατειχισμάτων*, δηλαδή των γραμμικών οχυρώσεων μεγάλου μήκους, και εκτείνεται από τις ακτές του Κορινθιακού Κόλπου έως τις ακτές του Σαρωνικού σε μήκος περίπου 7500 μ., αποκόπτοντας την Πελοπόννησο από την κεντρική Ελλάδα.

Η Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας, βάσει εγκεκριμένης από το Υπουργείο Πολιτισμού μελέτης της τ. 25ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, υλοποίησε με αυτεπιστασία εργασίες αποκατάστασης και ανάδειξης ενός τμήματος του Εξαμιλίου τείχους, μήκους 155 μ., με τέσσερις πύργους, στο πλαίσιο του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Πελοπόννησος» 2014–2020 (Αξονας Προτεραιότητας 3: «Προστασία του Περιβάλλοντος – Μετάβαση σε μια οικονομία φιλική στο περιβάλλον») με την Πράξη «Στερέωση-Αποκατάσταση και Ανάδειξη τμήματος του Εξαμιλίου (Ιουστινιάνειου) Τείχους στα Ίσθμια του Δήμου Λουτρακίου-Περαχώρας», στη θέση «Μύτικας» Ισθμίων, επί της Ε.Ο. Ισθμού–Αρχαίας Επιδαύρου, προϋπολογισμού 340.000,00 € και διάρκειας από 30/12/2020 έως 30/05/2023.

Στο πλαίσιο του έργου ΕΣΠΑ, πραγματοποιήθηκαν αποψιλώσεις βλάστησης σε ολόκληρη την έκταση του μνημείου και του περιβάλλοντα χώρου, καθαρισμοί και εκτεταμένες αποχρωματώσεις, κυρίως με ανασκαφική μέθοδο, εργασίες στερέωσης και αποκατάστασης του μνημείου, κατασκευή διαδρόμων περιήγησης, τοποθέτηση τριών δίγλωσσων πινακίδων πληροφόρησης και αναμνηστικής πινακίδας ΕΣΠΑ, έκδοση δίγλωσσου εντύπου, τριπτύχου και εντύπου σε γραφή Braille. Για τη συνολικότερη ανάδειξη του μνημείου στη συγκεκριμένη θέση, η Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας, συμπληρωματικά στο προαναφερθέν έργο, υλοποίησε ξεχωριστή δράση αποκάλυψης της συνέχειας του τείχους προς ΒΔ και συγκεκριμένα τμήματος μήκους 60 μ., με έναν επιπλέον πύργο, ώστε να δίνεται πλέον η δυνατότητα άμεσης και απρόσκοπτης επίσκεψης τμήματος συνολικού μήκους 215 μ. του Εξαμιλίου τείχους, που προβάλλει εντυπωσιακά κατά μήκος της Ε.Ο. Ισθμού – Αρχαίας Επιδαύρου ως μάρτυρας της ισχυρής οχύρωσης που παρέμεινε απόρρητη για εκατονταετίες.

Στο εν λόγω τμήμα του Εξαμιλίου τείχους, συνολικού μήκους 215 μ., εξέχουν της τειχογραμμής πέντε τετράπλευροι πύργοι, στο εσωτερικό των οποίων οδηγεί λιθόστρωτος διάδρομος στεγασμένος με καμάρα ή δώμα. Προς τον περίδρομο και τους ορόφους των πύργων οδηγούσαν πέντε λιθόκτιστες κλίμακες, οι μοναδικές που έχουν εντοπιστεί έως σήμερα στην τειχογραμμή και εκτός του οχυρού των Ισθμίων. Οι τέσσερις εξ αυτών είναι διπλής κατεύθυνσης, με ενιαίο πλατύσκαλο, και ενσωματώνονται στο πάχος του τείχους, ενώ η πέμπτη κλίμακα είναι μια ορθογώνια λιθόκτιστη κατασκευή, που υψώνεται σε επαφή με το εσωτερικό μέτωπο του τείχους. Επιπλέον, τη διέλευση μέσω του τείχους διευκόλυναν διαμπερή ανοίγματα στο πάχος του ενώ ένα βοηθητικό κτίσμα είχε προστεθεί σε μεταγενέστερη της αρχικής φάσης, πιθανότατα για την εξυπηρέτηση των στρατιωτών ή/και την αποθήκευση υλικών.

Με την ολοκλήρωση του έργου αποκαταστάθηκε ένα καλά διατηρημένο, ικανού μήκους τμήμα του τείχους, που εμπλουτίζει τις γνώσεις μας για το μνημείο, εξασφαλίζει την απρόσκοπτη οπτική επαφή των διερχομένων και την πλήρη προσβασιμότητα των επισκεπτών σε αυτό, προσφέροντας, παράλληλα, τα μέγιστα στην πολιτιστική προβολή και αναβάθμιση της περιοχής.

Η ΒΙΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΚΕΡΑΜΙΚΗΣ ΤΗΣ ΔΥΤΙΚΗΣ ΑΧΑΪΑΣ (ΔΥΜΑΙΑ ΧΩΡΑ) ΣΤΗΝ ΚΛΑΣΙΚΗ ΕΠΟΧΗ: ΜΙΑ ΠΡΟΚΑΤΑΡΚΤΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΜΕΤΡΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Βασίλης Αργυρόπουλος¹, Νικούλα Κουγιά², Γιάννης Ηλιόπουλος²

¹Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας, ²Πανεπιστήμιο Πατρών

Τα τελευταία χρόνια οι ανασκαφικές έρευνες που πραγματοποιήθηκαν στη ΒΔ Πελοπόννησο και ιδιαίτερα στην ύπαιθρο της δυτικής Αχαΐας (*Δυμαία Χώρα*), παράλληλα με την αποκάλυψη νέων αρχαιολογικών θέσεων, έφεραν στην επιφάνεια σημαντικά ευρήματα κεραμικής. Το σύνολο της κεραμικής που θα παρουσιαστεί στην παρούσα ανακοίνωση προέρχεται από τάφους, που αποκαλύφθηκαν στην εν λόγω περιοχή και χρονολογούνται στον 5ο και 4ο αι. π.Χ. Συγκεκριμένα, πρόκειται για αγγεία εισαγόμενα, προϊόντα αττικών, κορινθιακών ή ηλειακών εργαστηρίων, για τοπικές παραγωγές, επηρεασμένες από εργαστήρια της δυτικής Ελλάδας, καθώς και για αγγεία που επιχωριάζουν στην Αχαΐα και την Ηλεία. Πυρήνα της μελέτης μας αποτελεί ένα άγνωστο μέχρι τώρα εργαστήριο κεραμικής της δυτικής Αχαΐας, με παραγωγή ερυθρόμορφων

αγγείων, επηρεασμένο καταφανώς από την κεραμική των κατωιταλικών εργαστηρίων και κυρίως αυτών της Απουλίας.

Η έρευνά μας για την κεραμική της Δυτικής Αχαΐας δεν βασίζεται μόνο στην τεχνοτροπική μελέτη των αγγείων αλλά συμπληρώνεται με τις μεθόδους της αρχαιομετρίας και της ανάλυσης των πηλών των αγγείων. Τα αποτελέσματα των αναλύσεων προσφέρουν στοιχεία απαραίτητα για την τεκμηρίωση και ερμηνεία όχι μόνο των αγγείων ως μεμονωμένων αντικειμένων αλλά και του ευρύτερου κοινωνικού πλαισίου στο οποίο ανήκουν.

Στόχος της συνθετικής αυτής μελέτης είναι η διερεύνηση της λειτουργίας των αγγείων στο πλαίσιο των ταφικών πρακτικών, η προσέγγιση και ερμηνεία των κοινωνικών δομών και ταυτοτήτων και, τέλος, η κατανόηση των κοινωνικοοικονομικών διεργασιών και ζυμώσεων κατά τον 5ο και 4ο αι. π.Χ. στη συγκεκριμένη περιοχή της δυτικής Αχαΐας.

ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΩΝ ΡΩΜΑΪΚΩΝ ΛΟΥΤΡΩΝ ΣΤΑ ΑΣΤΙΚΑ ΚΕΝΤΡΑ ΤΗΣ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ: ΜΙΑ ΝΕΑ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Ιουλία Αρταβάνη

Το ρωμαϊκό λουτρό, ως ένα τεχνολογικά πολύπλοκο κτήριο, υπήρξε ένα από τα πιο αντιπροσωπευτικά έργα της ρωμαϊκής αρχιτεκτονικής και μηχανικής και ταυτόχρονα ένα πολυδιάστατο φαινόμενο της ρωμαϊκής κοινωνίας. Στους αυτοκρατορικούς χρόνους το λουτρό, ως οικοδόμημα και ως θεσμός, θεωρείται πλέον κτήριο κοινής ωφελείας και απευθύνεται στο σύνολο των κατοίκων μιας πόλης ή μιας περιοχής, καλύπτοντας τις καθημερινές ανάγκες κατοίκων και επισκεπτών. Τα αστικά κέντρα της Πελοποννήσου δεν θα μπορούσαν βεβαίως να αποτελούν εξαίρεση.

Η λουτρική πρακτική ήταν ήδη διαδεδομένη στην περιοχή της Πελοποννήσου, είχε όμως κυρίως θρησκευτικές προεκτάσεις. Έτσι, ο νέος αρχιτεκτονικός τύπος ενσωματώνεται και αναπτύσσεται σε ένα περιβάλλον με λουτρική παράδοση, γεγονός που καθιστά τη μελέτη των ρωμαϊκών λουτρών στις πόλεις τη Πελοποννήσου ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα. Η παρούσα ανακοίνωση έχει ως στόχο να παρουσιάσει τον τρόπο ένταξης του νέου αρχιτεκτονικού τύπου στον πολεοδομικό ιστό των μεγάλων αστικών κέντρων της Πελοποννήσου, με απώτερο σκοπό την αποσαφήνιση του χαρακτήρα (δημόσιου ή ιδιωτικού) των αστικών λουτρών μέσα από τα αρχαιολογικά κατάλοιπα αλλά και τις αποσπασματικές φιλολογικές και επιγραφικές πηγές. Τέλος, η ανάπτυξη του θεσμού του ρωμαϊκού λουτρού σε μια περιοχή με

έντονο λουτρικό παρελθόν μας επιτρέπει να «διαβάσουμε» τα αρχαιολογικά κατάλοιπα με έναν διαφορετικό τρόπο.

ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΟΥ ΡΟΛΟΥ ΤΩΝ ΦΡΑΓΚΙΚΩΝ ΚΑΣΤΡΩΝ ΣΤΗΝ ΠΕΔΙΑΔΑ ΤΟΥ ΜΕΛΙΓΑΛΑ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ ΜΕΣΩ GIS

Ελένη Βαλλιανάτου, Απόστολος Σαρρής

Πανεπιστήμιο Κύπρου, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

Η ανακοίνωση έχει ως στόχο να διερευνήσει τον πολύπλοκο ρόλο πέντε κάστρων της πεδιάδας του Μελιγαλά στη βορειοανατολική Μεσσηνία (κάστρα Μέλπειας, Αρχαγγέλου, Γαρδικίου, Αετού, Μίλα) κατά τη διάρκεια της Φραγκοκρατίας (13ος-15ος αι.). Από τον 13ο έως τον 15ο αιώνα το οχυρωματικό δίκτυο της νοτιοδυτικής Πελοποννήσου επεκτείνεται σταδιακά τόσο σε στρατηγικές τοποθεσίες όσο και σε σημαντικούς οικισμούς, λόγω του φεουδαρχικού συστήματος και της ανάγκης άμυνας από επιθέσεις. Πολλά κάστρα αποτέλεσαν τον πυρήνα για τη δημιουργία οικισμών, ενώ άλλα, όπως του Αρχαγγέλου και του Γαρδικίου, εικάζεται ότι είχαν μόνο οχυρωματικό χαρακτήρα.

Η μελέτη που παρουσιάζουμε εδώ χρησιμοποιεί εργαλεία των Γεωγραφικών Συστημάτων Πληροφοριών (GIS) και ψηφιακό μοντέλο εδάφους (DEM) για την απεικόνιση της γεωμορφολογίας και την οπτικοποίηση των χωρικών σχέσεων των κάστρων. Συγκεκριμένα, έγινε ανάλυση μέσω του εργαλείου Viewshed για να διαφανεί η οπτική επικοινωνία μεταξύ των κάστρων, θέτοντας ερωτήματα σχετικά με το πώς η στρατηγική θέση τους επέτρεπε τον έλεγχο συγκεκριμένων περιοχών. Τα αποτελέσματα αυτής της έρευνας δύναται να συμπληρώσουν την εικόνα της σχέσης μεταξύ των κάστρων της Στενυκλαρικής πεδιάδας (νυν πεδιάδας Μελιγαλά) και των περασμάτων προς την Κυπαρισσία, τη Λακωνία και την Αρκαδία. Παράλληλα, μπορούν να βοηθήσουν στη διατύπωση υποθέσεων σχετικά με τη χωροθέτηση οικισμών και περιοχών γεωργικής εκμετάλλευσης πλησίον των κάστρων. Τέλος, η προσέγγιση αυτή υπογραμμίζει τη σημασία της πεδιάδας του Μελιγαλά ως ζωτικού κόμβου, καταδεικνύοντας τις ευρύτερες δυνατότητες των GIS στην ιστορική και αρχαιολογική έρευνα.

ΜΟΝΕΣ ΚΑΒΕΛΑΡΗ ΚΑΙ ΦΙΛΙΑΤΡΟΥ ΣΤΗ ΛΑΓΚΑΔΑ ΤΗΣ ΜΑΝΗΣ: ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΟΤΡΟΠΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Σοφία Μαρία Βερούτη

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Οι Μονές Καβελάρη και Φιλιατρού μελετήθηκαν διεξοδικά στο πλαίσιο της διδακτορικής διατριβής μου με τίτλο Μονή Φιλιατρού και Μονή Καβελάρη στη Λαγκάδα της Μάνης: Η μνημειακή ζωγραφική σε μοναστικά περιβάλλοντα της Νότιας Πελοποννήσου τον 17ο αιώνα και η ταυτότητα των τοπικών κοινοτήτων. Πρόκειται για δύο ενδιαφέροντα, μικρά μοναστηριακά συγκροτήματα, που η ζωγραφική των καθολικών τους χρονολογείται ακριβώς από επιγραφές το 1688. Στη Μονή Καβελάρη διακρίνονται δύο οικοδομικές και δύο ζωγραφικές φάσεις, που δεν απέχουν χρονικά μεταξύ τους. Εδώ εντοπίζονται δύο ζωγράφοι, ο ένας εκ των οποίων αγιογράφησε εξ ολοκλήρου και τη Μονή Φιλιατρού.

Σκοπός μου είναι η παρουσίαση των δύο αυτών σημαντικών μνημείων του τέλους του 17ου αιώνα της Μεσσηνιακής Μάνης, με περιγραφή και ερμηνεία των εικονογραφικών προγραμμάτων τους, με έμφαση στις ιδιαιτερότητές τους. Σημειώνεται ότι και στα δύο μνημεία συναντώνται για πρώτη φορά –όσον αφορά στα μεταβυζαντινά μνημειακά σύνολα της Μάνης– επιγραφές αφοριστικού περιεχομένου με σκοπό τη διατήρηση της ζωγραφικής. Οι επιγραφές αυτές στη συνέχεια και ιδίως τον 18ο αιώνα έχει διαπιστωθεί ότι γίνονται κοινός τόπος στην ευρύτερη περιοχή. Παράλληλα, θα γίνει αναφορά στις τεχνοτροπικές τάσεις των δύο ζωγράφων, θα αναζητηθούν τα άμεσα και έμμεσα πρότυπά τους και ο αντίκτυπος τους στους σύγχρονούς τους.

Η μελέτη έδειξε ότι οι Μόσχοι και οι Κακαβάδες, που έδρασαν κυρίως στην Πελοπόννησο στις αρχές του 17ου αιώνα και μέχρι περίπου τα μέσα του, όντας οι σημαντικότεροι ζωγράφοι της περιοχής, λειτούργησαν ως πρότυπο για τους υπόλοιπους. Φαίνεται πως άφησαν μαθητές, το έργο των οποίων μέχρι στιγμής έχει εντοπιστεί σε λίγα μνημεία του τρίτου τετάρτου του 17ου αιώνα, όσον αφορά τη Μεσσηνιακή Μάνη. Στο τελευταίο τέταρτο του 17ου αιώνα πλήθυναν οι ζωγράφοι στην περιοχή. Σε αυτή την ομάδα ζωγράφων, που θα μπορούσαν να θεωρηθούν μαθητές δεύτερης γενιάς των Μόσχων και των Κακαβάδων, εντάσσονται οι δύο ανώνυμοι ζωγράφοι των Μονών Καβελάρη και Φιλιατρού. Αντιθέτως, γνωστά είναι τα ονόματα αρκετών σύγχρονων συναδέλφων τους. Πρόκειται για δύο καλούς ζωγράφους που μένουν πιστοί στην παράδοση των προκατόχων τους, το έργο των οποίων έχει εντοπιστεί και σε άλλα γειτονικά μνημεία.

Συμπερασματικά, η παρουσίαση, με αφορμή το έργο δύο αγιογράφων του τέλους του 17ου αιώνα, επιχειρεί να καταδείξει την ύπαρξη μιας καλλιτεχνικής πορείας, που ξεκίνησε από τα καλά εργαστήρια των Μόσχων και των Κακαβάδων και χωρίς κενό –σε αντίθεση με ό,τι πιστευόταν μέχρι πρότινος– έφτασε όχι μόνο μέχρι το τέλος του 17ου αιώνα, που εδώ μας ενδιαφέρει, αλλά συνεχίστηκε και στον 18ο αιώνα. Η γνωριμία μας, επομένως, με τα μνημεία του 17ου αιώνα της Μεσσηνιακής Μάνης συμπληρώνει την εικόνα της πλούσιας δραστηριότητας των ζωγράφων κατά την περίοδο αυτή στην Πελοπόννησο.

ΙΕΡΟ ΑΜΥΚΛΑΙΟΥ ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ ΣΤΗ ΣΠΑΡΤΗ: ΤΑ ΝΕΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ, ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗΣ ΚΑΙ ΑΝΑΔΕΙΞΗΣ

Αφροδίτη Βλάχου, Αφροδίτη Μαλτέζου

Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας

Το ιερό του Αμυκλαίου Απόλλωνος στον λόφο της Αγίας Κυριακής, νοτιοδυτικά της Σπάρτης και σε κοντινή απόσταση από τον σύγχρονο οικισμό των Αμυκλών, συγκαταλέγεται μεταξύ των σημαντικότερων και μακροβιότερων λατρευτικών χώρων της Σπάρτης και της Λακωνίας. Η συστηματική ανασκαφική διερεύνησή του, που ξεκίνησε ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα και συνεχίζεται μέχρι σήμερα, έχει φέρει στο φως πολύτιμες πληροφορίες σχετικά με την ιστορία, τη μυθολογία και τις λατρευτικές παραδόσεις τόσο του συγκεκριμένου ιερού όσο και της ευρύτερης περιοχής της κοιλάδας του Ευρώτα.

Κατά τη διάρκεια του πρόσφατου έργου προστασίας, διαμόρφωσης και ανάδειξης του ιερού αποκαλύφθηκαν νέα αρχαιολογικά στοιχεία, που επιβεβαιώνουν την ήδη διαμορφωμένη εικόνα αναφορικά με τη διαχρονική χρήση του χώρου από την πρωτοελλαδική εποχή έως την Ύστερη Αρχαιότητα και τους βυζαντινούς χρόνους, αλλά και τη σημαντική ακμή που γνωρίζει το ιερό κατά τον 8ο και 7ο αιώνα π.Χ., όπως προκύπτει από τον σημαντικό αριθμό των αναθημάτων που ήρθαν στο φως. Η ίδρυση της νεότερης εκκλησίας της Αγ. Κυριακής στην κορυφή του λόφου, με χρήση αρχιτεκτονικών μελών από τα μνημεία του αρχαίου ιερού ως οικοδομικού υλικού, δείχνει τη σημασία του τόπου και τη διατήρηση της μνήμης του χώρου ως λατρευτικού, ενώ τα εντοιχισμένα αρχαία μέλη που εντοπίστηκαν στο πλαίσιο του έργου αποτελούν νέες ψηφίδες στη συμπλήρωση της εικόνας των αρχαίων μνημείων.

Στόχος της ανακοίνωσης είναι να παρουσιάσει για πρώτη φορά τα νέα αρχαιολογικά δεδομένα που προέκυψαν από το έργο ανάδειξης του ιερού, συμπληρώνοντας τα έως τώρα πορίσματα αναφορικά με την ιστορία και τις φάσεις λειτουργίας του, και παράλληλα να πραγματοποιήσει μια προκαταρκτική παρουσίαση βασικών στοιχείων του έργου ανάδειξης.

ΤΟ ΙΕΡΟ ΕΞΩ ΑΠΟ ΤΑ ΤΕΙΧΗ ΤΟΥ: ΓΕΩΦΥΣΙΚΕΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ ΣΕ ΕΚΤΑΣΕΙΣ ΠΟΥ ΠΕΡΙΒΑΛΟΥΝ ΤΟ ΙΕΡΟ ΤΟΥ ΑΠΟΛΛΩΝΑ ΑΜΥΚΛΑΙΟΥ ΣΤΗ ΣΠΑΡΤΗ

Σταύρος Βλίζος¹, Sophia Nomicos²

¹Ιόνιο Πανεπιστήμιο / Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, ²Πανεπιστήμιο Μύνστερ

Μετά την αναγκαστική απαλλοτρίωση των εκτάσεων που συνορεύουν με τον υπάρχοντα αρχαιολογικό χώρο του Αμυκλαίου στα δυτικά και νότια διεξήχθησαν, το 2022 και 2023, οι εργασίες διερεύνησης αυτής της περιοχής του ιερού με τη μέθοδο της γεωφυσικής διασκόπησης, της σάρωσης του εδάφους με δέσμη laser και την τεχνολογία LIDAR, καθώς και ανασκαφικών επεμβάσεων σε επιλεγμένα σημεία. Στους στόχους αυτών των εργασιών σε αυτό το δεύτερο στάδιο του Ερευνητικού Προγράμματος Αμυκλών περιλαμβάνεται ο εντοπισμός:

- Τυχόν αρχιτεκτονικών καταλοίπων στο άμεσο περιβάλλον του ιερού, γεγονός που θα επιτρέψει την εξέταση πιθανής ύπαρξης δευτερευόντων και βοηθητικών χώρων για την εξυπηρέτηση της λειτουργίας του, όπως στωικών οικοδομημάτων, εστιατορίων, χώρων για τη διαμονή των πιστών κ.ά. Παράλληλα, είναι πιθανό να έρθουν στο φως κατασκευές που θα μας παρέχουν πληροφορίες αναφορικά με υποδομές, όπως οδικοί άξονες, πύλες εισόδου, κ.ά., καθώς και επεμβάσεις σχετικές με την υδροδότηση του ιερού (κανάλια, δεξαμενές).
- Των υποδομών του ιερού, ώστε να γίνει καλύτερα κατανοητός ο τρόπος με τον οποίο αυτό εντάσσεται στο περιβάλλον του, σε τοπικό και υπερτοπικό επίπεδο.
- Της θέσης του αρχαίου οικισμού των Αμυκλών, σημαντικού και ανεξερεύνητου έως σήμερα ερευνητικού ζητούμενου.

Η ανακοίνωση θα εστιάσει στην παρουσίαση των πορισμάτων από τη διερεύνηση του υπεδάφους που πραγματοποιήθηκε με αναγνωρισμένες και σύγχρονες γεωφυσικές και μη καταστροφικές μεθόδους, καθώς και από τις

πρώτες ανασκαφικές εργασίες σε θέσεις που προσδιορίστηκαν σύμφωνα με τα αποτελέσματα των γεωφυσικών ερευνών.

ΤΟ ΒΟΡΕΙΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΣΤΟΝ ΑΓΙΟ ΒΑΣΙΛΕΙΟ ΛΑΚΩΝΙΑΣ: ΝΕΑ ΠΟΡΙΣΜΑΤΑ ΚΑΙ ΝΕΑ ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ

Σοφία Βουτσάκη

Πανεπιστήμιο Groningen

Το πρώιμο μυκηναϊκό Βόρειο Νεκροταφείο βρίσκεται στην άκρη του οικισμού του Αγίου Βασιλείου στο Ξηροκάμπι Λακωνίας και σε μικρή απόσταση από τα ΥΕ III ανακτορικά κτίρια. Η ανασκαφή του νεκροταφείου, που έγινε υπό την αιγίδα της Αρχαιολογικής Εταιρείας και τη γενική διεύθυνση της Αδαμαντίας Βασιλογάμβρου, διήρκεσε επτά χρόνια (2010-2016) και έφερε στο φως 23 τάφους και πάνω από 85 ταφές. Η διερεύνηση του χώρου έγινε με προηγμένες μεθόδους επισκόπησης (ηλεκτρική χαρτογράφηση, γεωραντάρ), ανασκαφής (ταφονομικές παρατηρήσεις, μικρομορφολογική ανάλυση του εδάφους) και τεκμηρίωσης (φωτογραμμετρική αποτύπωση). Η έρευνα συνοδεύτηκε επίσης από εκτεταμένο πρόγραμμα αναλύσεων του ανθρώπινου σκελετικού υλικού (οστεολογική μελέτη, ραδιοχρονολόγηση, αναλύσεις σταθερών ισοτόπων και αρχαίου DNA, ανάλυση βιολογικής απόστασης) και των κεραμεικών ευρημάτων (ανάλυση οργανικών καταλοίπων).

Στην ανακοίνωση θα επικεντρωθούμε στα νέα πορίσματα της έρευνας αλλά και τα νέα ερωτήματα που ανακύπτουν κατά τη διάρκεια της τελικής σύνθεσης και ερμηνείας των δεδομένων. Πρώτα θα ανασυνθέσουμε την ιστορία του νεκροταφείου, από την ίδρυσή του στα ερείπια ενός πρωτοελλαδικού οικισμού στα τέλη της ΜΕ III μέχρι την εγκατάλειψη στα τέλη της ΥΕ II εποχής και τη σποραδική του χρήση κατά τη διάρκεια της ΥΕ III περιόδου. Επίσης, θα περιγράψουμε τη διάταξη και κατασκευή των τάφων και τον τρόπο ταφής και κτέρισης των νεκρών. Το Βόρειο Νεκροταφείο αποτελείται κυρίως από κιβωτιόσημους τάφους, που περιέχουν μία ή πολλαπλές ταφές, λίγους απλούς λάκκους (που χρησιμοποιούνταν κυρίως για ταφές νηπίων) και έναν μεγάλο κτιστό τάφο με πάνω από 27 ταφές. Πολλοί τάφοι ήταν ακτέριστοι, ενώ κάποιοι περιείχαν λιγοστά και φτωχικά κτερίσματα. Η ίδρυση οργανωμένου νεκροταφείου έξω από τον χώρο του οικισμού, η χρήση τάφων μεγάλων διαστάσεων και επιμελημένης κατασκευής, οι πολλαπλές ταφές και οι ανακομιδές αναγγέλλουν ήδη τα νέα, μυκηναϊκά έθιμα ταφής, αλλά η έλλειψη πλούσιων κτερισμάτων δείχνει μια τάση συντηρητισμού και εμμονής στη

λιτότητα της μεσοελλαδικής παράδοσης. Στόχος μας είναι να παρουσιάσουμε την εξέλιξη των ταφικών πρακτικών κατά τη διάρκεια της χρήσης του νεκροταφείου και να κατανοήσουμε τις ραγδαίες εξελίξεις που οδήγησαν στη διαμόρφωση νέων κοινωνικών σχέσεων και την ανάδυση του Αγίου Βασιλείου ως κέντρου εξουσίας στη μυκηναϊκή Λακωνία.

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΑ ΜΑΤΙΑ ΤΩΝ ΠΕΡΙΗΓΗΤΩΝ ΤΟΥ 18ΟΥ ΚΑΙ 19ΟΥ ΑΙΩΝΑ

Μιμικά Γιαννοπούλου

Εταιρεία Μεσσηνιακών Αρχαιολογικών Σπουδών

Η ελληνική αρχαιότητα και η επανακάλυψη των αρχαίων συγγραφέων ήδη από την εποχή της Αναγέννησης δημιουργεί ένα ισχυρό ρεύμα φιλελληνισμού, το οποίο ενισχύθηκε με το ρεύμα του Κλασικισμού και τις ιδέες του Διαφωτισμού και της Γαλλικής Επανάστασης κατά τον 18ο αιώνα. Το κίνημα του Νεοκλασικισμού, καθώς και το ρεύμα του Φιλελληνισμού αργότερα, οδηγούν πολλούς ξένους περιηγητές στην Ελλάδα. Η καταγραφή και τεκμηρίωση μνημείων και αρχαιοτήτων απομακρύνεται πλέον από τις φανταστικές και ειδυλλιακές απεικονίσεις των προηγούμενων αιώνων. Τόπους της Μεσσηνίας επισκέπτονται διάσημοι περιηγητές, όπως οι Antoine Laurent Castellan (1772–1838), William Gell (1777–1836), François Charles Hugues Laurent Pouqueville (1770–1838), William Martin Leake (1777–1860), Otto Magnus von Stackelberg (1787–1837), Edward Dodwell (1767–1832), Amand von Schweiger Lerchenfeld (1846–1910), Christopher Wordsworth (1807–1885), M. Antoine de Latour (1832–1833) και άλλοι. Σε έργα που εκδόθηκαν με τις ταξιδιωτικές εντυπώσεις τους σχολιάζουν μεταξύ άλλων αρχαιότητες και μνημεία και μας παραδίδουν σημαντικές πληροφορίες για την κατάσταση των υλικών καταλοίπων τον 18ο και 19ο αιώνα.

Ωστόσο, για πρώτη φορά επιστημονική χαρτογράφηση τμήματος του ελληνικού χώρου επιχειρείται από τα μέλη της Γαλλικής Επιστημονικής Αποστολής του Μοριά. Στις 3 Μαρτίου 1829 μια μεγάλη και ασυνήθιστη ομάδα φιλελλήνων αποβιβάσθηκε στο Ναβαρίνο, αποτελούμενη από είκοσι ακαδημαϊκούς και αξιωματικούς του στρατού, γεωγράφους, φυσιοδίφες, ελληνιστές, αρχιτέκτονες και ζωγράφους. Οι Γάλλοι επιστήμονες θα εξερευνήσουν την Πελοπόννησο κυρίως, θα χαρτογραφήσουν τον τόπο και θα συλλέξουν στοιχεία σχετικά με τη δημογραφία, τους φυσικούς πόρους και τις υποδομές, τη φύση και τις αρχαιότητες του υπό ίδρυση ελληνικού κράτους. Στις

μνημειώδεις εκδόσεις που ακολουθούν (1831, 1833, 1838) δημοσιεύονται ποικίλες πληροφορίες για τόπους και μνημεία μαζί με χάρτες υψηλής καλλιτεχνικής ποιότητας και τεχνικής.

Η παρούσα μελέτη αποδελτιώνει και σχολιάζει τα σχόλια των περιηγητών που αφορούν αρχαιότητες και μνημεία της Μεσσηνίας και κυρίως των μελών της Γαλλικής Επιστημονικής Αποστολής, τα οποία, εκτός από περιγραφές και σχεδιαστικές αποτυπώσεις, που μαρτυρούν την κατάσταση διατήρησής τους, μας παρέχουν και χρήσιμες πληροφορίες για τις απόψεις και τον τρόπο που αντιμετώπιζαν οι Ευρωπαίοι το ελληνικό παρελθόν.

ΟΙ ΤΟΠΙΚΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ ΩΣ ΚΛΗΡΟΝΟΜΟΙ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΤΟΥ ΤΟΠΟΥ ΤΟΥΣ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΟΛΥΜΠΙΑΣ, ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΜΕΛΕΤΗ ΤΟΥ ΠΑΛΑΙΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΥΠΗΡΕΣΙΑΣ

Σταυρούλα Γιαννούλη

Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας

Η έννοια του πολιτισμού είναι πολυδιάστατη. Το πολιτιστικό απόθεμα ενός τόπου, η πολιτική, εθνική, κοινωνική, οικονομική του διάσταση, η σχέση του με τον τουρισμό και τις τοπικές κοινωνίες αποτελούν κάποιες από τις παραμέτρους που τίθενται, όλο και περισσότερο τα τελευταία χρόνια, στο επίκεντρο του επιστημονικού ενδιαφέροντος, καταδεικνύοντας την ευρύτητα του αντικειμένου και προσφέροντας νέα οπτική σε θέματα πολιτιστικής διαχείρισης. Μια από τις πιο ενδιαφέρουσες διαστάσεις του πολιτισμού αφορά στη σχέση του με τις τοπικές κοινωνίες και, πιο συγκεκριμένα, στο ενδιαφέρον των τοπικών κοινωνιών για τις αρχαιότητες και το πολιτιστικό απόθεμα της περιοχής τους.

Στην Ολυμπία η συνύπαρξη αρχαιοτήτων και τοπικών κοινοτήτων μετρά περίπου ενάμιση αιώνα. Η εισήγηση αφορά στη μελέτη αυτής της σχέσης εστιάζοντας στην περίοδο από την έναρξη των γερμανικών ανασκαφών και τις απαρχές της δημιουργίας του σημερινού οικισμού τον 19ο αιώνα έως τα μέσα του 20ου, βασίζεται δε, κατά κύριο λόγο, στο παλαιό αρχείο της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας. Ένα από τα ενδιαφέροντα συμπεράσματα που προκύπτουν έχει να κάνει με την αντίληψη που εξαρχής διαμόρφωσαν οι τοπικές κοινωνίες στην Ολυμπία: πως αποτελούν τους άμεσους κληρονόμους και διαχειριστές των αρχαιοτήτων του τόπου τους. Είτε ως απλοί κάτοικοι είτε, πιο οργανωμένα, ως Δήμοι, είχαν άποψη και λόγο για τις αρχαιολογικές διαδικασίες που πραγματοποιούνταν στην περιοχή τους και ως διεκδικητές του παρελθόντος

τους, αναλαμβάνοντας πρωτοβουλίες και δράσεις, προσπάθησαν σε πολλές περιπτώσεις να επηρεάσουν την αρχαιολογική διαχείριση.

Σκοπός αυτής της αναδρομής στο παρελθόν δεν είναι απλώς η παρακολούθηση της εξέλιξης της σχέσης τοπικών κοινωνιών και αρχαιοτήτων στο πέρασμα των χρόνων αλλά η ουσιαστικότερη και βαθύτερη κατανόησή της, ειδικά σήμερα, εποχή κατά την οποία επιδιώκεται όλο και περισσότερο το άνοιγμα του πολιτισμού στο κοινό, με απώτερο σκοπό την αποτελεσματικότερη διαχείριση των αρχαιοτήτων στο μέλλον.

ΣΠΗΛΛΙΩΔΕΣ ΙΕΡΟ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΦΙΓΑΛΕΙΑ

Ρούλα Λεβεντούρη, Σταυρούλα Γιαννούλη

Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας

Η ανακοίνωση αφορά τα αποτελέσματα σωστικής ανασκαφής που πραγματοποιήθηκε τα έτη 1989 και 1991 στην Αρχαία Φιγάλεια, στη θέση «Κάτω Βρύση», κατά τη διάρκεια εργασιών διάνοιξης αγροτικού δρόμου. Η θέση βρίσκεται έξω από τα ανατολικά τείχη της πόλης, στην αρχή χαράδρας από την οποία κυλά χείμαρρος, που χύνεται στον ποταμό Νέδα.

Παρά τον σωστικό της χαρακτήρα, και μάλιστα υπό αντίξοες συνθήκες, η ημιτελής έρευνα έφερε στο φως τμήμα σπηλαίου, με ενδιαφέροντα ευρήματα. Πρόκειται για κεραμική, χάλκινα και μολύβδινα αντικείμενα και, κυρίως, ένα σημαντικό αριθμό πήλινων λύχνων. Περισσότερα από 150 ακέραια λυχνάρια βρέθηκαν τοποθετημένα με επιμέλεια σε διαμορφωμένο άνδρηο εντός του σπηλαίου, μαζί με οστά από ωμοπλάτες χοίρων, τοποθετημένα επίσης με προσοχή και επιμέλεια. Σημαντικό εύρημα αποτελεί χάλκινο έλασμα με παράσταση όρθιας γυναικείας μορφής, η οποία κρατά από μια δάδα σε κάθε τη χέρι.

Στη Φιγάλεια, σημαντική αρκαδική πόλη, όπως και στη γύρω περιοχή αλλά και σε ολόκληρη την Αρκαδία, η οποία δεν επηρεάστηκε, όπως η υπόλοιπη Ελλάδα, από τη δωρική εισβολή, είχαν ιδρυθεί σημαντικά ιερά, σε κάποια από τα οποία συνέχισαν και κατά τους ιστορικούς χρόνους να λατρεύονται πανάρχαιες χθόνιες θεότητες. Σύμφωνα με τον περιηγητή Πausανία, στην αρχαία πόλη της Φιγάλειας υπήρχε ιερό της Αρτέμιδος Σώτειρας, ναός του Διονύσου Ακρατοφόρου και ιερό της Ευρυνόμης. Το ιερό της Αθηνάς και του Διός Σωτήρος στη θέση «Κουρδουμπούλι» είναι από τα λίγα που έχουν έως τώρα ερευνηθεί. Σε μικρή απόσταση από την πόλη βρισκόταν το ιερό της Δήμητρας Μελαίνης και, βεβαίως, ΒΑ αυτής, στο όρος Κωτίλιον, ο περίφημος

ναός του Επικουρίου Απόλλωνος, με τους δύο μικρότερους ναούς της Αρτέμιδος και της Αφροδίτης πλησίον του.

Η μελέτη του υλικού, σε συνδυασμό με τις περιγραφές του Πausανία, προσφέρει λίγες αλλά σημαντικές ενδείξεις, ώστε να επιχειρηθεί μια πρώτη προσπάθεια ταύτισης του ιερού. Η μελέτη της θέσης εμπλουτίζει ουσιαστικά τις γνώσεις μας για τη λατρεία σε σπήλαια και τα δρώμενα που τελούνταν σε αυτά, ενώ προσφέρει νέα στοιχεία για την τοπογραφία της αρχαίας πόλης, συμβάλλοντας ουσιαστικά στη γνώση μας για την περιοχή.

ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ ΑΡΧΑΪΚΗΣ ΟΙΚΙΑΣ ΣΤΗ ΘΕΣΗ «ΝΤΟΝΑ» ΛΙΜΝΗΣ ΒΟΥΛΙΑΓΜΕΝΗΣ ΤΟΥ Δ. ΛΟΥΤΡΑΚΙΟΥ-ΠΕΡΑΧΩΡΑΣ-ΑΓ. ΘΕΟΔΩΡΩΝ ΚΟΡΙΝΘΙΑΣ

Μαρία Γκιώνη

ΕΦΑ Δυτικής Αττικής

Η μικρής έκτασης ανασκαφή στο οικόπεδο Η. Ανδρέου στη θέση «Ντονα» Λίμνης Βουλιαγμένης πραγματοποιήθηκε το 2007 από την ΛΖ' ΕΠΚΑ (νυν ΕΦΑ Κορινθίας) και αποκάλυψε κατάλοιπα αρχαϊκής οικίας με δάπεδα. Τα κινητά ευρήματα είναι κατά κύριο λόγο όστρακα, που χρονολογούνται κυρίως στον 6ο αι και 5ο αι. π.Χ. Η μελέτη των αρχιτεκτονικών στοιχείων του τμήματος της οικίας που ήρθε στο φως, όπως και της κεραμικής που συλλέχθηκε κατά την ανασκαφή είναι ενδιαφέρουσα, γιατί λίγα παραδείγματα αρχαϊκών οικιών έχουν αποκαλυφθεί στην περιοχή.

Η ανασκαφή αποκάλυψε τρεις τοίχους, εκ των οποίων οι Τοίχοι 1 και 2 σχηματίζουν έναν εσωτερικό χώρο. Ο Τοίχος 1, μήκους 4,03 μ. και πλάτους 0,40 μ. περίπου, έχει κατεύθυνση Α-Δ. Στο δυτικό άκρο του ενώνεται κάθετα με τον Τοίχο 2, μήκους 4,65 μ. περίπου και ίδιου πλάτους με τον Τοίχο 1. Οι δύο τοίχοι δημιουργούν το εσωτερικό ενός δωματίου, που φέρει δάπεδο από πατημένο λευκό πηλόχωμα (Δάπεδο 1). Ίχνη καύσης εντοπίστηκαν τόσο στο Δάπεδο 1 όσο και κάτω από αυτό, υποδεικνύοντας ότι η οικία καταστράφηκε από πυρκαγιά. Από την αφαίρεση τμήματος του Δαπέδου 1 συλλέχθηκαν θραύσματα γραπτής κεραμικής, που χρονολογείται πριν τα μέσα του 6ου αι. π.Χ., μεταξύ των οποίων ένα ευμέγεθες θραύσμα αττικής ταινιωτής κύλικας και όστρακα κορινθιακών σκύφων.

Παρόμοιας σύστασης δάπεδο, το Δάπεδο 2, εντοπίζεται δυτικά του Τοίχου 2, κατά μήκος δηλαδή του δυτικού μετώπου του νοτίου ορατού ημίσεος του Τχ 2. Η ύπαρξη του επιμελημένου δαπέδου υποδεικνύει ότι ο χώρος της οικίας

εκτείνεται και δυτικότερα του Τοίχου 2. Το Δάπεδο 2 έχει μέγιστο πάχος 0,30 μ., εμπεριέχει δύο οπτόπλινθους και εδράζεται πάνω σε υπόστρωμα από πυκνούς μικρούς αργούς λίθους, σε μίξη με πολλά μεγάλα θραύσματα κορινθιακών κεράμων. Η κατασκευή υποστρώματος από τμήματα κεράμων θυμίζει το δάπεδο στην οικία του «Εμπόρου των Καρχηδονιακών Αμφορέων» στο κέντρο του άστεως της Κορίνθου, το οποίο εδραζόταν σε στρώμα από θραυσμένους αμφορείς. Το βάθος εμφάνισης του υποστρώματος συμπίπτει σχεδόν με το επίπεδο έδρασης του Τχ. 2. Η κεραμική από το Δάπεδο 2 χρονολογείται περίπου στην περίοδο 650-625 π.Χ.

Πάνω από το Δάπεδο 2 υπήρχε στρώμα καταστροφής από αργούς λίθους και κορινθιακές κεράμους σε αραιή διάταξη. Τα όστρακα από το στρώμα καταστροφής (ανάμεσά τους ένα όστρακο ληκύθου και ένα όστρακο χείλους αττικού σκύφου με παράσταση μελανών ανθεμίων σε μετόπες) φαίνεται να χρονολογούν τη χρήση του χώρου έως τουλάχιστον και τις αρχές του 5ου αι. π.Χ.

Αρχιτεκτονικά, η ορθογώνια διάταξη των χώρων συνάδει με τις ορθογώνιες κατόψεις των αρχαϊκών οικιών στο πλάτωμα ανατολικά του Ηραίου. Ο Τοίχος 2, αν και ίσου πλάτους με τον Τοίχο 1, είναι λίγο πιο πρόχειρος κατασκευαστικά, αποτελούμενος από μικρότερους λίθους.

Η ΠΡΩΙΜΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΣΙΔΗΡΟΥ ΣΤΗΝ ΚΥΝΟΥΡΙΑ: ΤΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΣΤΗ ΘΕΣΗ «ΜΑΚΡΟΣ»

Γρηγόρης Γρηγορακάκης, Ελένη Παπαφλωράτου

Εφορεία Αρχαιοτήτων Κεφαλληνίας και Ιθάκης

Το Καλοκαίρι του 2013, στο τρίτος έτος του Αρχαιολογικού Προγράμματος της Νότιας Κυνουρίας, ξεκίνησε η διερεύνηση νεκροταφείου στη θέση «Μάκρος», στην επαρχιακή οδό Λεωνιδίου–Πουλίθρων, στην κυνουριακή παραλία. Πρόκειται για τους πρώτους τάφους της Πρωίμης Εποχής του Σιδήρου από την περιοχή της Κυνουρίας, σύγχρονους με τα ευρήματα στις Πρασσιές, οι οποίες επρόκειτο να εξελιχθούν σε κέντρο της περιοχής τα επόμενα χρόνια. Νέος τύπος τάφων, με τον καλυπτήριο λίθο να διαφοροποιείται ανάλογα προς το φύλο και την ηλικία του νεκρού, μεμονωμένες ταφές, νέα ταφικά έθιμα, νέοι τύποι κεραμικής, χάλκινα και σιδερένια κτερίσματα: μετά την κατάρρευση του ανακτορικού συστήματος για πρώτη φορά σπάει η σιωπή.

ΑΡΧΑΪΚΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ ΑΠΟ ΤΟ ΝΟΤΙΟ ΑΝΑΛΗΜΜΑ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ ΤΟΥ ΑΠΟΛΛΩΝΑ ΑΜΥΚΛΑΙΟΥ ΣΤΗ ΣΠΑΡΤΗ

Adrien Delahaye

Université Paul Valéry – Montpellier

Οι ανασκαφές που πραγματοποιήθηκαν στο σπαρτιατικό ιερό του Απόλλωνα Αμυκλαίου μεταξύ του 2018 και του 2021 από το Ερευνητικό Πρόγραμμα Αμυκλών, υπό την αιγίδα της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας και τη διεύθυνση του Σταύρου Βλίζου, οδήγησαν στην ανακάλυψη μιας αναβαθμίδας στα νότια του λόφου της Αγίας Κυριακής, παράλληλα με την περίβολο του 6ου αιώνα π.Χ., η οποία πιθανότατα παρείχε πρόσβαση στο ιερό από τα νότια. Η επίχωση της αναβαθμίδας του αναλήμματος απέδωσε μια πλήρη στρωματογραφία, η οποία περιελάμβανε ένα πλούσιο αρχαϊκό στρώμα. Σκοπός της ομιλίας είναι η παρουσίαση της αρχαϊκής κεραμικής, της πρώτης ομάδας αρχαϊκής κεραμικής από στρωματογραφημένα αρχαιολογικά συμφραζόμενα στο Αμύκλαιο.

Η παρουσίαση των διαφόρων τυπολογικών κατηγοριών της κεραμικής θα αναδείξει τα πολλά σχήματα που χρησιμοποιούνταν για πόση, ανάμειξη και αρωματισμό. Τα μελανόμορφα αγγεία παρέχουν νέες ενδείξεις για το στυλ Laconian 1 του 7ου αιώνα π.Χ., ενώ η παρουσία των κυκλικών Drop και των αγγείων πόσης τεκμηριώνει τη συνέχεια, κατά την αρχαϊκή περίοδο, των συλλογικών πρακτικών οινοποίησης, η ύπαρξη των οποίων έχει ήδη αποδειχθεί για τη γεωμετρική περίοδο από τη Βίκυ Βλάχου. Ιδιαίτερη προσοχή θα δοθεί επίσης στους αρυβάλλους και τους χιλιάδες μικρογραφικούς αρυβάλλους που ανακαλύφθηκαν στο ιερό. Το ιερό περιέχει τη μεγαλύτερη ποικιλία λακωνικών τύπων αρυβάλλων στη Λακωνία και τη Μεσόγειο, καθώς και τη μεγαλύτερη συγκέντρωση μικρογραφικών αρυβάλλων. Για τους τελευταίους θα παρουσιαστεί η τυπολογία. Θα παρουσιαστούν και οι πηλοί που χρησιμοποιήθηκαν, καθώς και τα πρώτα αποτελέσματα των αρχαιομετρικών αναλύσεων που πραγματοποιήθηκαν από το Fitch Laboratory της Βρετανικής Σχολής Αθηνών.

Η ερμηνεία της κεραμικής σε σχέση με τα αρχαιολογικά συμφραζόμενα θα μας επιτρέψει να εξετάσουμε τη διαδικασία με την οποία αποτέθηκαν τα αντικείμενα αυτά, καθώς και τις αναθηματικές και τελετουργικές πρακτικές που λάμβαναν χώρα στο ιερό. Εκτός από πλούσιο κεραμικό υλικό, το αρχαϊκό στρώμα απέδωσε αντικείμενα από ελεφαντόδοντο, χαλκό και μόλυβδο, καθώς και υπολείμματα ζώων από στρώμα με στάχτη, τυπικό των τελετουργικών απορριμμάτων ενός ιερού. Τέλος, η μελέτη της αρχαϊκής κεραμικής θα

βοηθήσει στην αποσαφήνιση της στρωματογραφικής ακολουθίας της αναβαθμίδας και στη διάκριση των διαφόρων φάσεων της μνημειακής διαμόρφωσης του ιερού.

ΤΟ ΚΑΣΤΡΟ ΤΟΥ ΠΑΛΙΟΥ ΠΡΟΦΗΤΗ ΗΛΙΑ ΑΛΕΑΣ ΚΑΙ ΤΟ ΟΧΥΡΟ ΜΑΡΙΣΤΙΖΑΣ ΣΤΗΝ ΟΡΕΙΝΗ ΑΡΓΟΛΙΔΑ

Κωνσταντίνος Δημητρούλιας¹, Παναγιώτα Κολιάτση²

¹Υπουργείο Πολιτισμού, ²Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας

Κοντά στις αρχαίες οχυρώσεις της Αλέας στην ορεινή Αργολίδα και σε μεγαλύτερο υψόμετρο παρατηρούνται τα κατάλοιπα δύο οχυρωματικών εγκαταστάσεων. Πρόκειται για τον Παλιό Προφήτη Ηλία Αλέας, στην κορυφή του υψώματος, και τη θέση «Μαρίστιζα», επάνω σε έξαρμα στο διάσελο χαμηλότερα και ΝΔ του πρώτου. Έχουν ευρεία ορατότητα στον κάμπο της Αλέας στα Ν και τον κάμπο της Σκοτεινής στα Β-ΒΑ. Στα Β συγκλίνουν δρόμοι από την Κορινθία και την Αργολίδα, που, μέσω του διαχρονικού περάσματος της Κανδήλας, οδηγούσαν προς την Αρκαδία και κατ' επέκταση προς τη Δ και Ν Πελοπόννησο.

Το φρούριο του Παλιού Προφήτη Ηλία Αλέας αποτελείται από δύο ελλειψοειδείς περιβόλους, έναν εξωτερικό και έναν εσωτερικό, που διατηρούνται σε κακή κατάσταση λόγω της έντονης κτηνοτροφικής δραστηριότητας. Ο εσωτερικός περίβολος, ο οποίος διαμορφώνεται από μεγάλους, αδρούς αρχαίους λιθόπλινθους αλλά και μικρότερους, χωρίς συνδετικό κονίαμα, προστατεύει την κορυφή του λόφου, όπου έχει κατασκευαστεί ο σύγχρονος ναός, ενδεχομένως στη θέση άλλου παλαιότερου ναού ή πύργου. Στα ΝΔ παρατηρείται διαμόρφωση, που αντιστοιχεί πιθανώς σε πυλίδα. Ο μεγαλύτερος εξωτερικός περίβολος είναι κατασκευασμένος από μερικών λαξευμένους λίθους με ασβεστοκονίαμα, καθώς και μικρότερους στους αρμούς. Στη ΝΑ πλευρά διατηρείται πύλη και ανηφορικό μονοπάτι πρόσβασης, που αντιστηρίζεται με αναλημματικό τοίχιο, ενώ μια δεύτερη πύλη διαμορφώνεται στη Ν πλευρά. Εντός του εξωτερικού περιβόλου, η υποχώρηση που παρατηρείται στο έδαφος υποδηλώνει την ύπαρξη υπόγειων σταθμών κτισμάτων του φρουρίου, ενώ διατηρούνται ίχνη κόγχης ιερού και κατάλοιπα κτισμάτων, κάποια εκ των οποίων αντιστοιχούν σε σημαντικά κτήρια του κάστρου, επιμελημένης κατασκευής, που φιλοξενούσαν και αποθηκευτικούς χώρους. Τόσο στον εξωτερικό περίβολο όσο και εκτός αυτού και ιδιαίτερα στη Ν πλευρά του υψώματος εντοπίστηκαν πολλά τεμάχια

κεραμιδιών, που φανερώνουν την ύπαρξη σημαντικής οικιστικής εγκατάστασης, που είχε αναπτυχθεί λόγω της ασφάλειας που παρείχαν οι οχυρώσεις.

Το δεύτερο φρούριο, χαμηλότερα στη θέση «Μαρίστιζα», διαμορφώνεται με καμπύλο περίβολο, ο οποίος στα Ν φαίνεται ότι σχημάτιζε μία αμβλεία γωνία. Το τείχος είναι κατασκευασμένο από μεγάλους λιθόπλινθους χωρίς συνδετικό κονίαμα και διατηρείται σε κακή κατάσταση, καθώς, όπως φαίνεται, έχει σκοπίμως καταστραφεί. Παρατηρούνται ίχνη πύλης στα Δ, επεμβάσεις στη Β πλευρά, που υποδηλώνουν διαφορετική φάση κατασκευής, ενώ πιθανώς οι οχυρώσεις ενισχύονταν από πυργοειδείς προεξοχές. Ένα δεύτερο άνοιγμα στο τείχος παρατηρείται στα ΒΑ, ωστόσο οι καταρρεύσεις και η πυκνή βλάστηση δεν βοηθούν στην ανάγνωση του χώρου. Στο εσωτερικό του φρουρίου και προς τα ΒΑ εντοπίζονται λίγα ίχνη ξηρολιθοδομής, που ενδεχομένως αντιστοιχούσαν σε εσωτερικό περίβολο.

Η ύπαρξη τριών οχυρωματικών εγκαταστάσεων σε τόσο κοντινή απόσταση προκαλεί εντύπωση, ενώ οι δύο οχυρώσεις που εξετάζονται στην παρούσα έρευνα δεν έχουν ακόμα ταυτιστεί με κάποια γνωστή από τις πηγές θέση. Στο πλαίσιο της παρούσας ανακοίνωσης θα περιγραφούν οι οχυρώσεις και τα σωζόμενα κατάλοιπα και θα επιχειρηθεί η ανάγνωση του ρόλου τους σε μια συνοριακή περιοχή στα όρια Αργολίδας, Κορινθίας και Αρκαδίας και επάνω σε σημαντικούς άξονες επικοινωνίας, καθώς και η σχέση τους με τις υπόλοιπες οχυρές θέσεις της ευρύτερης περιοχής.

Η ΛΑΤΡΕΥΤΙΚΗ ΟΜΑΔΑ ΣΤΟΝ ΝΑΟ ΤΗΣ ΔΕΣΠΟΙΝΑΣ ΣΤΗ ΛΥΚΟΣΟΥΡΑ: ΝΕΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΚΑΙ ΜΕΛΕΤΗ ΕΠΑΝΕΝΩΣΗΣ ΤΩΝ ΓΛΥΠΤΩΝ ΜΕΣΩ ΤΡΙΣΔΙΑΣΤΑΤΗΣ ΨΗΦΙΑΚΗΣ ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΗΣ

Σωτηρία Δημοπούλου

Πανεπιστήμιο Münster

Η λατρευτική ομάδα στον σηκό του Ναού της Δέσποινας στη Λυκόσουρα Αρκαδίας, από τα σημαντικότερα πρωτότυπα έργα μνημειακής γλυπτικής της ελληνιστικής περιόδου, και η αναπαράστασή της αποτελούν το θέμα της παρούσας εισήγησης, η οποία είναι το αντικείμενο έρευνας της ομώνυμης διδακτορικής διατριβής στο Πανεπιστήμιο του Μύνστερ της Γερμανίας. Στόχος είναι να παρουσιαστούν τα συμπεράσματα από τη μελέτη των αγαλμάτων και του λατρευτικού χώρου όπου στεγάζονταν μέσα από νέες σχεδιαστικές και ψηφιακές αναπαραστάσεις, που αναδεικνύουν όχι μόνο τα γλυπτά αλλά και τον

χώρο λατρείας. Νέο στοιχείο αποτελεί επίσης η παρουσίαση της ψηφιακής «επανάληψης» των διασωθέντων τμημάτων των γλυπτών που εκτίθενται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο και στο Μουσείο Λυκόσουρας, ώστε ακόμη και ο απλός θεατής και επισκέπτης του Μουσείου να είναι σε θέση να αντιληφθεί την πραγματική όψη και διάσταση των μορφών. Η μελέτη βασίστηκε κυρίως στην επιτόπια έρευνα, κατά την οποία, μέσα από ένα πλούσιο φωτογραφικό υλικό, έγινε προσπάθεια ταύτισης των θραυσμάτων και τοποθέτησής τους με ψηφιακή επεξεργασία τόσο στα αγάλματα όσο και στο θρόνο. Ιδιαίτερη θέση στη συγκεκριμένη μελέτη κατέχει και το θραύσμα του μαρμάρινου ενδύματος της Δέσποινας που εκτίθεται στο ΕΑΜ, για το οποίο εξετάστηκαν κάποιες εκδοχές σχετικά με την ταύτιση και τοποθέτησή του, με συνακόλουθη λεπτομερή σχεδιαστική αναπαράσταση. Σημαντικό κομμάτι της έρευνας αποτελεί επίσης η ερμηνεία της περιγραφής του Πausanias. Στο πλαίσιο αυτής της έρευνας θα γίνει προσπάθεια να απαντηθούν μέσα από διεπιστημονική μελέτη ερωτήματα όπως: Ποιοι είχαν πρόσβαση μέσα στο σηκό; Μπόρεσε τελικά ο περιηγητής να δει τα αγάλματα ή είδε μόνο την αντανάκλασή τους στον καθρέφτη, την ύπαρξη του οποίου αναφέρει στην περιγραφή του; Πώς συνδέεται αυτή η αντανάκλαση με τη θέαση των αγαλμάτων και τι ρόλο παίζει ο αντικατοπτρισμός στην ανάδειξη της μυστηριακής ατμόσφαιρας;

Πέραν της παρουσίασης της ανακατασκευής της λατρευτικής ομάδας, θα συζητηθεί η δυνατότητα της χρήσης νέων τεχνολογιών για την ανάδειξη στο ευρύ κοινό ενός τόσο σημαντικού έργου της ελληνιστικής γλυπτικής στο σύνολό του και συγκεκριμένα η τρισδιάστατη απεικόνισή του μέσω εφαρμογής σε φορητές ηλεκτρονικές συσκευές. Ο επισκέπτης του Μουσείου θα έχει τη δυνατότητα να περιηγηθεί ψηφιακά μέσα στο σηκό του Ναού της Δέσποινας και να δει τα αγάλματα και τον θρόνο από διαφορετική οπτική γωνία. Με κατάλληλες εφαρμογές για μαθήτριες και μαθητές, για παράδειγμα στο πλαίσιο εκπαιδευτικών προγραμμάτων σε μουσεία, θα είναι δυνατό τα παιδιά να «αγγίζουν» τα σύμβολα των θεοτήτων, όπως την αναμμένη δάδα της Αρτεμης και της Δήμητρας, ή τη μυστική κίστη της Δέσποινας. Τέλος, με τη χρήση οπτικών εφέ και χρωμάτων, αλλά και με μια περιήγηση στη νοηματική γλώσσα, το πρόγραμμα θα είναι προσβάσιμο και σε άτομα με ακουστική και οπτική αναπηρία.

VOTIVE PORTRAITS IN CONTEXT: THE FEMALE STATUES FROM THE ARTEMISION AT MESSENE

Christopher Dickenson¹, Olympia Bobou²

¹Groningen University, ²Aarhus University

Since its excavation by Anastasios Orlandos in 1962, the cult room of Artemis in the Asklepeion complex of Messene has received attention for the unique preservation of a group of eight votive statues placed in a semicircle around Damophon's cult statue of the goddess. As Themelis demonstrated, the statues can be divided into two groups: one of young women, identified as cult agents (broadly defined), and one of married women, identified as priestesses. There are five girls, four of them roughly life size and one smaller, and three smaller than life size priestesses. The statues have been dated from the first century BCE to the third century CE. Also found were fragments of statues including small scale hands carrying cultic implements and a left arm, presumably belonging to one of the statues of the girls carrying a *bretas*, which is mentioned in one of the inscriptions on the bases. Thirteen statue bases stand within the room, all found in the position they stood in when the cult room came to an end, sometime in Late Antiquity. Eight of them bear dedicatory inscriptions. The architecture of the cult room has been the focus of a monograph by Eleni Chlepa. The statues have been discussed in several articles and monographs but have never been studied in detail. Our project re-examines the statues within their context, presenting a joint study of the architecture and the statues and, through the help of digital reconstructions, aims to elucidate questions of date and placement, as well as of the function and reception of the statues. In this paper we will provide an overview of the project, focusing on our research questions, methodology, and progress to date.

A central focus of the project is the study of the sculpture itself; the iconography and costume of the statues, carving techniques, and indications of damage and potential repair are all being documented for the first time. Lacking documentation for where exactly the statues were found within the room, we are also trying to reconstruct which statues belong to which bases and which fragments might belong to which statues. Here photogrammetry models are a useful tool. Research in the apothekē at Messene has also produced several new fragments that might be connected with the assemblage. A particularly thorny question we are trying to answer is when the unique circular arrangement of bases came about: does it reflect an organic

accumulation of statues throughout the long life of the room or is it perhaps a Late Antique rearrangement to create a museum-like display of old sculpture? Finally, the uniquely rich context of statues, bases, and inscriptions found within a small temple-like room provides an unparalleled case study to think about the function of votive portraits in Greek religion. To aid in exploring how the statues might have been experienced in their setting we are creating a full 3D reconstruction of the room.

Ο ΜΥΘΟΣ ΤΟΥ ΒΕΛΛΕΡΟΦΟΝΤΗ ΣΤΑ ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΚΟΡΙΝΘΟΥ ΚΑΙ Η ΧΙΜΑΙΡΑ ΤΗΣ ΣΙΚΥΩΝΑΣ

Βασιλική Ζαπατίνα

Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

Στόχος της παρούσας εργασίας είναι να μελετηθεί η νομισματική εικονογραφία που παραπέμπει στον μύθο του Βελλεροφόντη και να εξεταστεί η σχέση της με την ιππική παράδοση της Κορίνθου, καθώς και η σχέση της Χίμαιρας με την πόλη των Σικυωνίων.

Ένα από τα διεθνή νομίσματα της αρχαιότητας, ο κορινθιακός στατήρας, ήταν ευρέως γνωστός ως *πώλος*. Ο Πήγασος θα γίνει το σύμβολο της Κορίνθου και θα απεικονιστεί ως εμπροσθότυπος στους στατήρες, τις αργυρές υποδιαίρέσεις αλλά και τις χάλκινες εκδόσεις της Κορίνθου από τον 6ο αι. π.Χ. έως και το κλείσιμο του ελληνικού νομισματοκοπείου το 146 π.Χ., αλλά και μετέπειτα, στα νομίσματα της ρωμαϊκής αποικίας. Η Κόρινθος, πόλη στην οποία λατρεύτηκε ο Ποσειδών ως Ίππιος και η Αθηνά ως Χαλινίτις, είχε άλλωστε μακρά ιππική παράδοση. Ο χαλινός υπήρξε, κατά τον Πίνδαρο, κορινθιακή εφεύρεση, ενώ περιζήτητοι στην αρχαιότητα ήταν οι κοππατίες, οι αγωνιστικοί κορινθιακοί ίπποι. Η επιλογή του Πηγάσου ως εμβλήματος σε μια κατεχοχήν εμπορική πόλη θα παρέπεμπε πέρα από τον τοπικό μύθο και στην ταχύτητα και ακεραιότητα των εμπορικών συναλλαγών. Οι *πώλοι* άλλωστε χρησιμοποιήθηκαν κυρίως για το υπερπόντιο εμπόριο.

Ο Πήγασος δαμάστηκε από τον Βελλεροφόντη στην Πειρήνη, το πιο χαρακτηριστικό τοπόσημο της Κορίνθου. Ο Βελλεροφόντης, ως ο κατεχοχήν Κορίνθιος ήρωας, απεικονίστηκε στα κορινθιακά νομίσματα και λατρευόταν σε τέμενος με ιερό άλσος, όπως περιγράφει ο Πausanias. Ο περιηγητής αναφέρει ακόμη αγαλματικά συντάγματα και κρήνες με τον Βελλεροφόντη και τον Πήγασο, που κοσμούσαν την πόλη και πιθανώς αποτυπώθηκαν στην νομισματική εικονογραφία των ρωμαϊκών χρόνων. Ο Βελλεροφόντης έφιππος

στον Πήγασο διακρίθηκε σε μια σειρά από άθλους, με πιο χαρακτηριστικό την εξόντωση της *τρικάρανου* και *πύρπνου* Χίμαιρας, άθλος που θα απεικονιστεί στα νομίσματα της Κορίνθου έως και την εποχή των Σεβήρων.

Η Χίμαιρα, ενώ έχει δευτερεύοντα ρόλο στα νομίσματα της Κορίνθου και πάντοτε εικονίζεται σε σχέση με τον άθλο, στη γειτονική πόλη της Σικυώνας θα εξελιχθεί σε σύμβολο της πόλης. Η Σικυώνα απεικονίζει στα νομίσματά της την Χίμαιρα ήδη από την δεκαετία του 450 π.Χ. Οι σικυώνιοι στατήρες που εκδόθηκαν σε μεγάλους αριθμούς κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού Πολέμου φέρουν επίσης στην εμπρόσθια όψη τους τη Χίμαιρα. Ένα ακόμη μυθικό πλάσμα που εικονίζεται στις σικυώνιες υποδιαρέσεις την ίδια περίοδο είναι ο Λέων της Νεμέας. Κατά μία εκδοχή του μύθου, ο Λέων γεννήθηκε από την ένωση της Χίμαιρας και του Όρθρου. Δεν μαρτυρείται λατρεία του Βελλεροφόντη στη Σικυώνα και δεν μας σώζεται μύθος που να συνδέει την πόλη με τη Χίμαιρα. Όπως έχει υποστηριχθεί και παλαιότερα, η εύφορη Σικυώνια χώρα ίσως αποτελούσε τον χώρο δράσης της δαιμονικής μορφής. Η θέση Τρικάρανον, η οποία αναφέρεται στις αρχαίες πηγές, ίσως απηχεί τον χαμένο αυτό μύθο.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΕΠΙΦΑΝΕΙΑΣ ΣΤΗΝ ΑΝΩ ΜΕΣΣΗΝΙΑ (2021–2025): ΑΡΧΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΚΑΙ ΠΡΟΚΑΤΑΡΚΤΙΚΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

Ελένη Ζυμή¹, Αιμιλία Μπάνου¹, Μαρία Ξανθοπούλου¹, Γιώργος Μαλαπέρδας¹, Ευαγγελία Μηλίτση-Κεχαγιά², Μιχαήλ Κάππας²

¹Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, ²Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας

Οι έρευνες που πραγματοποιήθηκαν στη ΒΑ Μεσσηνία από τον M. N. Valmin στη δεκαετία του 1930 αναφορικά με την τοπογραφία της περιοχής και από τον R. Hope Simpson τη δεκαετία του 1960 σε θέσεις της Εποχής του Χαλκού, καθώς και οι ανασκαφές της Εφορείας Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας από τα μέσα περίπου της δεκαετίας του 2000 και έπειτα (Πολίχνη, Δεσύλλα), ανέδειξαν τη σημασία της περιοχής ως χώρου εγκατάστασης και ανθρώπινης δραστηριότητας από τη νεολιθική εποχή μέχρι και την Ύστερη Αρχαιότητα. Καίριο ρόλο σε αυτή τη διαδικασία είχε η γεωγραφική θέση και το φυσικό περιβάλλον της ΒΑ Μεσσηνίας, με τα εύφορα πεδινά εδάφη της, τα ποτάμια και τα άφθονα, τρεχούμενα και πηγαία νερά.

Τα αρχαιολογικά και τοπογραφικά δεδομένα, σε συνδυασμό με τις επιγραφικές μαρτυρίες και τις γραμματειακές πηγές (Θουκυδίδης, Πausανίας, Στράβων), έχουν αναδείξει μια περιοχή με πλούσιο μυθολογικό και ιστορικό

παρελθόν, η οποία χρήζει περαιτέρω έρευνας και μελέτης προκειμένου να κατανοηθεί ο ρόλος της στο πολιτισμικό τοπίο της Μεσσηνίας διαχρονικά. Στην περαιτέρω αυτή διερεύνηση της ΒΑ Μεσσηνίας στοχεύει το πενταετές ερευνητικό πρόγραμμα «Αρχαιολογική έρευνα επιφανείας στην Άνω Μεσσηνία (2021–2025)» του Τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου σε συνεργασία με την ΕΦΑ Μεσσηνίας.

Στην παρούσα ανακοίνωση συνοψίζονται τα αποτελέσματα της μέχρι τώρα χαρτογράφησης και καταγραφής αρχαιοτήτων στην περιοχή, με έμφαση σε θέσεις κατοίκησης και πιθανά ταφικά μνημεία της Εποχής του Χαλκού (Μαγούλα, Στενύκλαρος, Αγριλόβουνο, Διαβολίτσι), της Κλασικής Αρχαιότητας (Στενύκλαρος, Καλλιρόη, Πολίχνη, Κάτω Μέλπεια) και του Μεσαίωνα (Στενύκλαρος, Κωνσταντίνοι). Παρουσιάζονται ενδεικτικά ήδη γνωστές και νέες θέσεις ανά εποχή, βάσει αντίστοιχων ευρημάτων κεραμικής, και συζητείται η σχέση τους με το φυσικό και ανθρωπογενές περιβάλλον εντός του οποίου εντάσσονται. Προκύπτει έτσι μια εικόνα πυκνής κατοίκησης και ποικίλης ανθρωπίνης δραστηριότητας στην Άνω Μεσσηνία, κυρίως κατά την προϊστορική και μεσαιωνική εποχή, η οποία φαίνεται να επιβεβαιώνει τον πρωταρχικό ρόλο της γεωγραφικής της θέσης (δίκτυα επικοινωνίας) και των ιδιαίτερων γεωμορφολογικών της χαρακτηριστικών (αρδευτικές δυνατότητες) στην αποτύπωση της ιστορικής φυσιογνωμίας της.

Ο ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΣΚΛΗΠΙΟΥ ΣΤΟ ΑΣΚΛΗΠΕΙΟ ΤΗΣ ΕΠΙΔΑΥΡΟΥ: ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΗ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ ΤΟΥ ΜΝΗΜΕΙΟΥ, ΠΡΟΤΑΣΗ ΜΕΡΙΚΗΣ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ ΚΑΙ ΑΡΙΘΜΗΤΙΚΗ ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ ΤΗΣ ΣΕΙΣΜΙΚΗΣ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑΣ ΤΗΣ

Φανή Καζολιά

Σκοπός της παρούσας ανακοίνωσης είναι η παρουσίαση της τεκμηρίωσης και της πρότασης μερικής αποκατάστασης του ναού του Ασκληπιού στο Ασκληπείο της Επιδαύρου. Πιο αναλυτικά, η ανακοίνωση περιλαμβάνει την ιστορική τεκμηρίωση του ναού, την λεπτομερή αποτύπωση της υφιστάμενης κατάστασής του και του σωζόμενου δομικού υλικού της ανωδομής του, τη διερεύνηση των γεωμετρικών και μορφολογικών χαρακτηριστικών των δομικών στοιχείων του και, τέλος, τη διατύπωση μιας εμπειριστατωμένης πρότασης μερικής αποκατάστασής του.

Ο ναός του Ασκληπιού (400–390 π.Χ.) αποτελούσε το κεντρικό οικοδόμημα λατρείας του θεού στο Ασκληπιείο της Επιδαύρου. Πρόκειται για δωρικό περίπτερο ναό με έξι κίονες στις στενές πλευρές και έντεκα στις μακριές, αποτελούμενο από πρόναο και μονόχωρο σηκό, όπου στεγαζόταν το χρυσελεφάντινο άγαλμα του Ασκληπιού. Μετά την καταστροφή του από πυρκαγιά κατά τον 4ο ή 5ο αι. μ.Χ., ο ναός αποκαλύφθηκε για πρώτη φορά το 1882, κατά τη διάρκεια των πρώτων συστηματικών ανασκαφών της Αρχαιολογικής Εταιρείας στο ιερό της Επιδαύρου από τον αρχαιολόγο Π. Καββαδία. Η κατάσταση διατήρησης του ναού ήταν κακή, αφού σωζόταν μόνο τμήμα της τρίβαθμης κρηπίδας του.

Στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας πραγματοποιήθηκε συστηματική αποτύπωση των αρχιτεκτονικών καταλοίπων του μνημείου [κρηπίδα, αναβάθρα, σωζόμενο διάσπαρτο υλικό της ανωδομής (σπόνδυλοι, μέλη ζωφόρου, αετώματος, τοίχου σηκού)]. Για τη γεωμετρική τεκμηρίωση του ναού επιλέχθηκε συνδυασμός μέσων και μεθοδολογιών αποτύπωσης: η αποτύπωση της κρηπίδας, της αναβάθρας αλλά και του περιβάλλοντος χώρου του ναού αποτυπώθηκαν με επίγεια και με εναέρια (UAV) σύγχρονα μέσα αποτύπωσης, συνδυαστικά με γεωδαιτικό δέκτη GNSS διπλής συχνότητας και γεωδαιτικό σταθμό, προκειμένου το εξαγόμενο αποτέλεσμα να είναι εξαρτημένο από το σύστημα συντεταγμένων ΕΓΣΑ '87 και να έχει τη βέλτιστη ακρίβεια. Για τα σωζόμενα δομικά στοιχεία της ανωδομής του μνημείου, που έχουν ιδιαίτερα μορφολογικά χαρακτηριστικά (ραβδώσεις, ψάντες κιονοκράνων, κλπ.), επιλέχθηκε η φωτογραμμετρική αποτύπωση με τη χρήση DSLR φωτογραφικής μηχανής για την εξασφάλιση της μέγιστης δυνατής ακρίβειας αποτελεσμάτων (της τάξεως ~1 mm).

Η επεξεργασία των ψηφιακών δεδομένων των αποτυπώσεων και η δημιουργία ορθοφωτογραφιών, τρισδιάστατων μοντέλων και δισδιάστατων σχεδίων κατέστησαν εφικτή τη διερεύνηση των αρχικών γεωμετρικών και μορφολογικών στοιχείων των μελών (διάμετροι σπονδύλων, ύψη κίωνων, κλπ.) καθώς και της συνολικής γεωμετρίας του μνημείου. Επιπρόσθετα, για κάθε αρχιτεκτονικό μέλος του ναού δημιουργήθηκε δελτίο καταγραφής, που περιλαμβάνει την πλήρη ιστορική και γεωμετρική τεκμηρίωσή του (ιστορικά στοιχεία και φωτογραφίες, ορθοφωτογραφίες υπό κλίμακα, σχεδιαστικές τομές και λεπτομέρειες για την απόδοση των μορφολογικών χαρακτηριστικών, κλπ.).

Η μελέτη των ανωτέρω στοιχείων και η τεκμηρίωση της αρχικής γεωμετρίας του μνημείου αποτέλεσαν τη βάση για τη διατύπωση πρότασης μερικής αποκατάστασης του ναού του Ασκληπιού. Η πρόταση αφορά την αποκατάσταση της ανατολικής πλευράς του και πιο συγκεκριμένα την

αποκατάσταση της κρηπίδας (α΄ και β΄ αναβαθμός, στυλοβάτης) και της αναβάθρας, καθώς και την αναστήλωση τριών κίωνων (ενός σε πλήρες ύψος και δύο σε χαμηλότερο) της δωρικής κιονοστοιχίας της περιστασης στην πρόσοψη του ναού.

Παράλληλα, πραγματοποιήθηκε αναλυτική αριθμητική διερεύνηση της σεισμικής συμπεριφοράς της προτεινόμενης μορφής αποκατάστασης του ναού μέσω ειδικού προγράμματος στατικής και δυναμικής ανάλυσης, με χρήση πεπερασμένων στοιχείων, τα αποτελέσματα της οποίας παρουσιάζονται στην παρούσα ανακοίνωση.

ΠΑΝΑΣ Ή ΗΡΑΚΛΗΣ; ΕΝΑ ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΙΚΟ ΑΝΑΘΗΜΑΤΙΚΟ ΑΝΑΓΛΥΦΟ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΟΡΙΝΘΟ

Αινείας Καπουράνης

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Η παρούσα ανακοίνωση επικεντρώνεται σε ένα αποσπασματικό διατηρημένο αναθηματικό ανάγλυφο του ύστερου 5ου αιώνα π.Χ., το οποίο βρέθηκε νοτιοδυτικά της Αγοράς της Κορίνθου και εικονίζει όρθια ανδρική μορφή σε πολυκλείτεια στάση, με ρόπαλο στο δεξιό χέρι και λεοντή, η οποία κρέμεται από τον αριστερό ώμο. Μπροστά από τον άνδρα εικονίζεται μια γυναικεία μορφή, η οποία σώζεται από το ύψος των μηρών και κάτω. Το ανάγλυφο έχει απασχολήσει από παλαιότερα την έρευνα, λόγω ενδεχόμενης σύζευξής του με άλλα δύο θραύσματα αναγλύφων από την ίδια ευρύτερη περιοχή, στα οποία εικονίζονται όρθιες γυναικείες μορφές και ένας λατρευτής. Η έλλειψη του κεφαλιού της ανδρικής μορφής αλλά και το λεπτό και κυρτό ρόπαλό της προβληματίζουν ως προς την ασφαλή ταύτισή της, με τις επικρατούσες απόψεις να προτάσσουν τον Ηρακλή ή τον Πάνα. Κατόπιν σύγκρισης με σύγχρονα αναθηματικά ανάγλυφα του Ηρακλή διαπιστώνονται αρκετές ομοιότητες με τα χαρακτηριστικά του ημίθεου. Επιπρόσθετα, νέες μετρήσεις των τριών θραυσμάτων έδειξαν διαφορές στις διαστάσεις τους, κυρίως στο πάχος, υποδεικνύοντας ότι δεν συνανήκουν. Το θραύσμα του αναγλύφου προστίθεται στην περιορισμένη εικονογραφία των κορινθιακών γλυπτών συνθέσεων των σχετικών με τη λατρεία του ημίθεου.

ΟΙ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΓΡΙΒΙΤΣΙΑΝΗΣ ΣΤΟ ΧΩΜΑΤΕΡΟ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ: ΕΝΑ ΑΚΟΜΑ ΕΡΓΟ ΤΩΝ ΖΩΓΡΑΦΩΝ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΚΑΙ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΟΣΧΟΥ

Μιχαήλ Κάππας

Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας

Η μονή της Παναγίας Γριβιτσιανής βρίσκεται μέσα σε μια απομονωμένη κατάφυτη ρεματιά, ανάμεσα στα χωριά Χωματερό και Μυστράκι της νότιας Μεσσηνίας. Το καθολικό της, ένας δικιόνιος σταυροειδής εγγεγραμμένος ναός του τέλους του 12ου αιώνα με σύνθετη οικοδομική ιστορία, είναι αφιερωμένο στη θεομητορική εορτή της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, αν και το μοναστήρι είναι περισσότερο γνωστό στους γηγενείς με τη νεότερη αφιέρωσή του στους Αγίους Θεοδώρους.

Ο ναός είχε διακοσμηθεί με τοιχογραφίες ήδη από τα βυζαντινά χρόνια, ελάχιστα ίχνη των οποίων διασώθηκαν. Το εσωτερικό του ναού αγιογραφήθηκε εκ νέου μετά την ευρείας κλίμακας ανακαίνισή του στα τέλη του 16ου αιώνα. Οι εργασίες αποκατάστασης και συντήρησης που εκτελέστηκαν πρόσφατα από την ΕΦΑ Μεσσηνίας συνέβαλαν καθοριστικά στην αποκάλυψη πληθώρας νέων στοιχείων, πολύτιμων αφενός για την πλήρη ανασύνθεση του εικονογραφικού προγράμματος του ναού και αφετέρου για την αποτίμηση των βασικών γνωρισμάτων των ζωγράφων που τις φιλοτέχνησαν.

Το εικονογραφικό πρόγραμμα έχει σχεδιαστεί ενιαία και αναπτύσσεται σε όλους τους χώρους του κυρίως ναού και του νάρθηκα. Περιλαμβάνει, εκτός από τα καθιερωμένα λειτουργικά και δογματικά θέματα στη διακόσμηση του τρούλου και του ιερού βήματος, δύο βασικούς θεματικούς κύκλους, που ιστορούνται διαδοχικά στις καμάρες των σταυρικών σκελών: τον Θεομητορικό, που προηγείται, και τον Χριστολογικό, που έπεται χρονολογικά.

Δύο ακόμα δευτερεύοντες κύκλοι φαίνεται να συμφύρονται σε μια ενδιάμεση ζώνη στον κυρίως ναό. Ο πρώτος, στο τύμπανο του νότιου σταυρικού σκέλους και στους χώρους του νοτιοδυτικού γωνιακού διαμερίσματος, περιλαμβάνει σκηνές των Παθών, συνεχίζοντας στο βορειοδυτικό διαμέρισμα με την σκηνή της Απιστίας του Θωμά και σκηνές εμπνευσμένες από τα ευαγγελικά αναγνώσματα των Κυριακών μετά το Πάσχα. Ένας ακόμη ευρύτερος κύκλος, αυτός του Ακάθιστου Ύμνου, αποτελούμενος από 24 σκηνές, αναπτύσσεται με ευρηματικό τρόπο στους θόλους των πλάγιων διαμερισμάτων των δύο ακριανών χώρων του ναού, του ιερού βήματος και του νάρθηκα. Στο κεντρικό διαμέρισμα του νάρθηκα έχει ιστορηθεί, επίσης, η εντυπωσιακή παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας. Στη χαμηλότερη ζώνη του

καθολικού εικονίζονται ολόσωμες μορφές, ενώ ακόμα πιο κάτω οι τοίχοι διακοσμούνται με ζωγραφισμένες ποδές και άλλα δευτερεύοντα διακοσμητικά θέματα.

Οι περισσότερες από τις παραστάσεις του μνημείου φαίνεται να έχουν φιλοτεχνηθεί από έναν ικανότατο ζωγράφο, άρτιο γνώστη της τεχνικής της νωπογραφίας αλλά και άριστο μικρογράφο, ενώ ο ίδιος φαίνεται ότι έχει φιλοτεχνήσει και τις συνοδευτικές επιγραφές. Η παρουσία ενός δεύτερου αγιογράφου, με βοηθητικό υποστηρικτικό ρόλο, αναγνωρίζεται σε ορισμένες από τις δευτερεύουσες παραστάσεις του ναού, κυρίως στις καμάρες των πλάγιων διαμερισμάτων του νάρθηκα και στα ανατολικά γωνιακά διαμερίσματα του κυρίως ναού.

Βάσει των νεότερων στοιχείων που προέκυψαν από την πρόσφατη επέμβαση στο μνημείο, θεωρούμε πιθανή την απόδοση των τοιχογραφιών της Γριβιτσιανής στο φημισμένο εργαστήριο των ζωγράφων Δημητρίου και Γεωργίου Μόσχου από την πόλη του Ναυπλίου. Στην ανακοίνωση θα εστιάσουμε στην ανάδειξη της εικονογραφικής, τεχνοτροπικής και γραφολογικής συνάφειας του μεσσηνιακού μνημείου με τα γνωστά ενυπόγραφα έργα των δύο φημισμένων ζωγράφων αλλά και τα σύνολα που τους αποδίδονται. Από την ανάλυση αυτή τεκμηριώνεται πειστικά, κατά τη γνώμη μας, ότι οι τοιχογραφίες της Γριβιτσιανής μπορούν να τοποθετηθούν στα τέλη του 16ου αιώνα, στο ξεκίνημα δηλαδή της καλλιτεχνικής διαδρομής του φημισμένου εργαστηρίου, κατά το οποίο πρωταγωνιστικό ρόλο στον συντονισμό, την οργάνωση αλλά και την εκτέλεση των παραστάσεων διαδραματίζει ο μεγαλύτερος εκ των δύο αδελφών, Δημήτριος Μόσχος.

BYZANTINES ΜΑΡΜΑΡΙΝΕΣ ΑΝΑΓΛΥΦΕΣ ΠΛΑΚΕΣ ΑΓΙΑΣ ΤΡΑΠΕΖΑΣ ΑΠΟ ΤΗ ΜΕΣΣΗΝΙΑ

Μιχαήλ Κάππας, Ευαγγελία Μηλίτση-Κεχαγιά

Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας

Στην ανακοίνωση παρουσιάζονται πέντε αδημοσίευτες μαρμάρινες πλάκες αγίας τράπεζας από μνημεία της Μεσσηνίας. Οι τέσσερεις προέρχονται από ναούς της ευρύτερης περιοχής του Νομιστίου Μεσσηνιακής Μάνης (Εξω Μάνη). Πρόκειται για τον ερειπωμένο βυζαντινό ναό του Προφήτη Ηλία στη θέση Τρομοσοφά, στα δυτικά περιχώρα του Νομιστίου, τον βυζαντινό ναό του Σωτήρος, που συνιστά και τον κοιμητηριακό ναό του οικισμού, καθώς και τους μεταβυζαντινούς ναούς του Άι Στράτηγου και του Αγίου Δημητρίου στο

ανατολικότερο τμήμα του μικρού συνοικισμού Κούμανι (ή Κούμανη) Νομιστίου, στους πρόποδες του όρους Γαϊδουροβούνι. Στην πρώτη περίπτωση η τράπεζα σώζοταν πεσμένη εντός της αψίδας του ιερού βήματος και μεταφέρθηκε για λόγους ασφαλέστερης φύλαξης στην Καλαμάτα, ενώ σήμερα εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Μεσσηνίας. Στον ναό του Σωτήρος η μαρμάρινη πλάκα σώζεται κατά χώραν, στερεωμένη επί μαρμάρινου πεσσίσκου, ενώ ο ημικυλινδρικός χώρος της αψίδας έχει εκ των υστέρων τοιχιστεί. Στα δύο μεταβυζαντινά μνημεία της περιοχής οι τράπεζες συνιστούν πιθανότατα συλήματα, προερχόμενα από αρχαιότερα μνημεία.

Οι πλάκες κοσμούνται με μεγάλο κεντρικό σταυρό σε χαμηλό ανάγλυφο, με πεπλατυσμένες απολήξεις κεραιών, ενώ σε δύο περιπτώσεις στις απολήξεις των κεραιών σκαλίζονται επίμηλα (Σωτήρας και Πρ. Ηλίας). Και οι τέσσερις φέρουν πλατύ προεξέχον ορθογώνιο πλαίσιο, ενώ σε τρεις περιπτώσεις στις γωνίες των κεραιών των σταυρών χαράσσονται ακρογράμματα (ΦΧΦΠ, ΙCΧCΝΗΚΑ). Στην πλάκα από τον ναό του Αγίου Δημητρίου και σε αυτή από τον ναό του Αι Στράτηγου, από τη βάση της κάθετης κεραιάς του σταυρού εκκινούν ανάγλυφα ημίφυλλα άκανθας, που φτάνουν μέχρι την οριζόντια κεραία του, ενώ, επιπλέον, στη δεύτερη, στην επάνω πλευρά του προεξέχοντος πλαισίου, σκαλίζεται δυσδιάκριτη αφιερωτική επιγραφή (Μνήσθητι κύριε του δούλου του Θεού Προκοπίου). Βάσει των μορφολογικών τους χαρακτηριστικών αλλά και των επιμέρους λεπτομερειών του διακόσμου τους μπορούν να χρονολογηθούν στα τέλη του 12ου ή στις αρχές του 13ου αιώνα, ενώ πιθανή κρίνεται η απόδοσή τους στο ίδιο εργαστήριο.

Το τελευταίο παράδειγμα που θα μας απασχολήσει προέρχεται από το καθολικό του Ανδρομονάστηρου κοντά στη Αρχαία Μεσσήνη. Πρόκειται για την απλούστερη πλάκα αγίας τράπεζας που έχουμε εντοπίσει, η διακόσμηση της οποίας περιορίζεται σε έναν εγχάρακτο σταυρό με επίμηλα στις πεπλατυσμένες απολήξεις των κεραιών του, παρόμοιο με τους σταυρούς που διακοσμούν μαρμάρινη ψευδοσαρκοφάγο από τον κοιμητηριακό ναό της μονής, που σήμερα φυλάσσεται στο Επισκοπείο της Μητροπόλεως Μεσσηνίας στην Καλαμάτα. Η πλάκα μπορεί να χρονολογηθεί λίγο πριν από τα μέσα του 13ου αιώνα, συγχρόνως δηλαδή με την ανέγερση του καθολικού της μονής.

ΔΙΟΛΚΟΣ: ΕΝΑ ΜΝΗΜΕΙΟ ΑΝΑΣΥΡΕΤΑΙ ΑΠΟ ΤΗ ΛΗΘΗ

Παναγιώτα Κασίμη

Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας

Η Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας αναγνωρίζοντας πλήρως το πλούσιο πολιτιστικό απόθεμα που διαθέτει ο Νομός Κορινθίας έχει υλοποιήσει τα τελευταία χρόνια απολογιστικά και με αυτεπιστασία ένα μεγάλο αριθμό έργων με στόχο την προστασία και ανάδειξη των μνημείων. Στο πλαίσιο αυτό, η Πράξη «Προστασία-Αποκατάσταση και Ανάδειξη του Διόλκου», στο πλαίσιο του Ε.Π. ΕΣΠΑ της Περιφέρειας Πελοποννήσου, αποτελεί την κορωνίδα των εκτελούμενων έργων, λόγω του πολυσύνθετου και τεχνικά απαιτητικού χαρακτήρα ενός μνημείου που βρίσκεται σε μια εξαιρετικά στρατηγική θέση.

Το 1956 οι ανασκαφικές έρευνες του Νικολάου Βερδελή έφεραν στο φως τον Διόλκο της Κορίνθου, μια λιθόστρωτη οδό με σιγμοειδή πορεία, που αποτέλεσε την πρώτη συστηματική προσπάθεια για τη μεταφορά εμπορευμάτων και πλοίων από τον Σαρωνικό προς τον Κορινθιακό Κόλπο και αντίστροφα, και η οποία έχει εύλογα χαρακτηριστεί ως τεχνικό επίτευγμα της αρχαιότητας. Ωστόσο, η εγγύτητα του μνημείου με τη Διώρυγα της Κορίνθου και η απουσία σωστικών παρεμβάσεων για πολλές δεκαετίες οδήγησαν στη δημιουργία σωρευτικών προβλημάτων, όπως, ενδεικτικά, η υποσκαφή του υποστρώματος της οδού και η καθίζηση ή κατακρήμνιση και θραύση των λιθοπλίνθων του, τα οποία έθεσαν σε σοβαρό κίνδυνο τη διατήρησή του. Η υλοποίηση της συγκεκριμένης πράξης αποσκοπούσε στην ολιστική αντιμετώπιση των παραπάνω προβλημάτων, δημιουργώντας ένα ασφαλές περιβάλλον για το μνημείο με την κατασκευή ενός τεχνικού έργου στη θάλασσα, που θα επέτρεπε την προστασία και αποκατάσταση του μνημείου σε νέο υπόστρωμα. Στο πλαίσιο των εκτελούμενων εργασιών υλοποιήθηκαν μικρής κλίμακας ανασκαφικές έρευνες, φέρνοντας στο φως νέα στοιχεία, τα οποία επικαιροποιούν τις γνώσεις μας για το σημαντικό αυτό τεχνικό έργο. Επιπλέον, τα αποτελέσματα μικρής δοκιμαστικής τομής νότια του καταστρώματος της οδού καθιστούν πιθανή την ύπαρξη παρόδιου νεκροταφείου ή ιερού των αρχαϊκών-κλασικών χρόνων πλησίον του Διόλκου. Τέλος, αναφορά γίνεται και στα τεχνικά και «αναγνωριστικά» χαρακτηριστικά του δομικού υλικού του Διόλκου, με έμφαση στην παρουσία των εγχάρακτων συμβόλων στις επιφάνειες των λιθοπλίνθων του.

Οι εργασίες στο μνημείο βαίνουν στην ολοκλήρωσή τους και ως εκ τούτου δίνεται η δυνατότητα να παρουσιαστούν τα απαραίτητα νέα στοιχεία για να αποσαφηνιστούν περαιτέρω ζητήματα της τοπογραφίας της περιοχής, των

χρονολογικών φάσεων του μνημείου, καθώς και της χρήσης των επιμέρους κατασκευών του. Ο Δίορκος, με την υλοποίηση του συγκεκριμένου έργου, όχι μόνο αναδύεται από τη λήθη αλλά φανερώνει σταδιακά και όλες τις δυνατότητες αξιοποίησης της ευρύτερης περιοχής στην οποία εντάσσεται χωροταξικά και οργανικά.

ΤΟ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΤΙΚΟ ΣΧΕΔΙΟ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΚΟΡΙΝΘΟΥ ΩΣ ΟΛΙΣΤΙΚΗ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗ ΠΡΟΟΠΤΙΚΗ ΤΟΠΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

Παναγιώτα Κασίμη

Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας

Το Διαχειριστικό Σχέδιο της Αρχαίας Κορίνθου και μια σειρά μελετών, που έχουν εκπονηθεί τα τελευταία χρόνια υπό την επίβλεψη της Υπηρεσίας μας και σε συνεργασία με την Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών – Ανασκαφές Κορίνθου, έχουν ήδη διαμορφώσει μια ισχυρή και ολοκληρωμένη πρόταση, η οποία αποτυπώνεται στο Master Plan του πυρήνα του αρχαιολογικού χώρου και του οικισμού της Αρχαίας Κορίνθου και στοχεύει στην ανάδειξη, ενοποίηση και διασύνδεση του οικισμού με τα στοιχεία της πολιτιστικής κληρονομιάς που βρίσκονται στην άμεση και ευρύτερη περιοχή του. Η πρόταση δεν αποτελεί απλώς ένα σχέδιο παρεμβάσεων ανάδειξης των μνημείων που βρίσκονται εκτός του οργανωμένου αρχαιολογικού χώρου μέσω περιπατητικών-πολιτιστικών διαδρομών αλλά αποτελεί μια συνολική πρόταση ενίσχυσης και εμπλουτισμού της σχέσης της τοπικής κοινωνίας και του επισκέπτη με το αρχαιολογικό τοπίο και τα μνημεία. Το σημαντικό αυτό μελετητικό απόθεμα διαπνέεται και ενσωματώνει την ουσία της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για το Τοπίο (ΕΣΤ), η οποία ανάγει το τοπίο σε νέο είδος προστατευόμενης κοινής ευρωπαϊκής κληρονομιάς και έχει εισαχθεί στο ελληνικό δίκαιο από το 2010 (ν. 3827/2010).

Η Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας προσπαθεί να αξιοποιήσει όλα τα διαθέσιμα χρηματοδοτικά εργαλεία προκειμένου να υπηρετήσει το όραμα της Στρατηγικής Ολοκληρωμένης Διαχείρισης της Πολιτιστικής Κληρονομιάς στον ευρύτερο Αρχαιολογικό Χώρο της Αρχαίας Κορίνθου. Πρόκειται για μια Στρατηγική η οποία αφορά στην αναβάθμιση της θέσης της Αρχαίας Κορίνθου στο πολιτιστικό και τουριστικό γίγνεσθαι της Περιφέρειας Πελοποννήσου με όρους βιωσιμότητας, ακολουθώντας μια προσέγγιση με συνοχή και συνέχεια στον χώρο και τον χρόνο, μέσα από μια καλαίσθητη, συμπεριληπτική, έξυπνη και πράσινη προσέγγιση, που θέτει στο επίκεντρο την τοπική κοινωνία.

Η συνολική σχεδιαζόμενη στρατηγική διαχείρισης των μνημείων και του ιστορικού τοπίου επιδιώκει να συμβάλλει στην ενδυνάμωση της τοπικής οικονομίας της Αρχαίας Κορίνθου, αξιοποιώντας τα πλεονεκτήματά της, με επίκεντρο τον τουρισμό-πολιτισμό, τη δημιουργική οικονομία και τις πιθανές συνέργειές τους με τον πρωτογενή τομέα. Η προβολή της Αρχαίας Κορίνθου και η ένταξή της σε δίκτυα τουρισμού και πολιτισμού της Πελοποννήσου είναι σημαντικές προϋποθέσεις για την ενδυνάμωση της τοπικής οικονομίας και ο σχεδιασμός τους με την εμπλοκή των πολιτών θα συμβάλει σημαντικά ώστε οι πρακτικές που υιοθετούνται να είναι βιώσιμες και επωφελείς για την τοπική κοινότητα.

Οι συμμετοχικές διαδικασίες και η εμπλοκή των κοινοτήτων είναι ένα εξαιρετικά σημαντικό εργαλείο για την προώθηση της βιώσιμης ανάπτυξης, την κοινωνική συνοχή και την προστασία του περιβάλλοντος και, όπως είναι κοινά αποδεκτό, θα πρέπει να ενισχύεται και να ενθαρρύνεται η ενεργή συμμετοχή του κοινού στις διαδικασίες λήψης των αποφάσεων στο πλαίσιο της βιώσιμης ανάπτυξης.

ΠΡΟΣΦΑΤΕΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΣΙΚΥΩΝΑ (2021–2023)

Παναγιώτα Κασίμη, Βασίλης Παπαθανασίου, Δήμητρα Σαρρή, Ηλέκτρα Ζωγράφου και Δήμητρα Μπαλάφα

Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας

Η ανακοίνωση εστιάζει σε μια προκαταρκτική παρουσίαση των αποτελεσμάτων δύο σωστικών ανασκαφικών ερευνών, που έλαβαν χώρα κατά τα έτη 2021–2023 στην πεδιάδα της Σικυώνας, εντός της κηρυγμένης αρχαιολογικής περιοχής «Μερκούρη», στο πλαίσιο κατασκευής αντιπλημμυρικού έργου παράπλευρα της νέας σιδηροδρομικής γραμμής Κιάτο-Ροδοδάφνη (ΕΡΓΟΣΕ). Η ανασκαφή στον βόρειο τομέα έφερε στο φως παρόδιο νεκροταφείο αποτελούμενο από 42 τάφους, που χρονολογούνται στους κλασικούς, υστεροκλασικούς και πρώιμους ελληνοιστικούς χρόνους (5ος–3ος αι. π.Χ.), με πλήθος κτερισμάτων, καθώς και έναν τάφο χρονολογούμενο στη γεωμετρική περίοδο, τμήματα δύο οδικών αρτηριών (Οδός 1 και 2) και τμήματα τριών αναλημματικών τοίχων.

Η πλειονότητα των τάφων (Συστάδες I, II, III) αναπτύσσεται μεταξύ των δύο οδικών αρτηριών, εκτός της Συστάδας IV, η οποία εκτείνεται αμέσως νότια της Οδού 2 και του Τχ 3. Πρόκειται για λάκκους με ή χωρίς κάλυψη, λαξευμένους

στο κροκαλοπαγές, βραχώδες φυσικό έδαφος ή στο χώμα. Εξάιρεση αποτελεί ο Τάφος 16, με λάρνακα και λίθινη κάλυψη. Στις ανώτερες επιχώσεις εντοπίστηκαν συγκεντρώσεις από θραυσμένα αγγεία, κατά κύριο λόγο μικκύλα, και λύχνους σε μικρούς λάκκους με ίχνη φωτιάς και σε κάποιες περιπτώσεις οστά μικρών ζώων ή πτηνών. Πρόκειται για υπολείμματα αντικειμένων, που είχαν χρησιμοποιηθεί κατά την εκτέλεση νεκρικών τελετών (εναγισμών). Επίσης εντοπίστηκαν λύχνοι ή αγγεία τοποθετημένα στις επιχώσεις πάνω από ορισμένους τάφους. Οι τάφοι περιείχαν πλήθος κτερισμάτων, όπως ληκύθους με γραπτές παραστάσεις, δύο κύλικες (αττική-κορινθιακή), λύχνους, λεκανίδες με κάλυμμα, γραπτά ληκύθια και πλήθος μικκύλων αγγείων, όπως ζεύγη αμφορίσκων (τέλη του 5ου – αρχές 4ου αι. π.Χ.), υδρία, χύτρα, ατρακτοειδή μυροδοχεία, λάγνυνο, λύχνους, χάλκινες και σιδερένιες στλεγγίδες, λίθινα αλάβαστρα (3ος αι. π.Χ.).

Η ανασκαφή στον νότιο τομέα του έργου έφερε στο φως νεκροταφείο αποτελούμενο από 33 πλούσια κτερισμένους τάφους, που χρονολογούνται από την πρώιμη γεωμετρική περίοδο έως και τους ύστερους κλασικούς χρόνους (9ος–4ος αι. π.Χ.), 15 λίθινες στήλες ως σήματα τάφων και τμήματα τριών τοίχων. Από τους τάφους δύο χρονολογούνται στην πρώιμη γεωμετρική περίοδο, ένας (Τφ 27) στην αρχαϊκή περίοδο και 29 στην κλασική περίοδο. Σε επίπεδο υψηλότερο των τάφων ήρθαν στο φως 15 ορθογώνιες λίθινες ταφικές στήλες, χωρίς διακόσμηση, στον τύπο του «πεσσού», με συμφυή βάση και επίχρισμα από κονίαμα. Κάτω από τις στήλες αρ. 4, 6 και 8 εντοπίστηκαν συγκεντρώσεις από θραυσμένα αγγεία, κατά κύριο λόγο μικκύλα, σε μικρούς λάκκους με ίχνη φωτιάς. Πρόκειται για πυρές πάνω από τους τάφους και εναγισμούς, που αποδίδονται σε νεκρικές τελετές. Χαρακτηριστικό επίσης του νεκροταφείου αποτελεί ο εντοπισμός αγγείων και ειδωλίων τοποθετημένων στις επιχώσεις των ορυγμάτων ορισμένων τάφων (Τφ 21, Τφ 26). Οι ταφές συνοδεύονταν από αρκετά κτερίσματα. Ανάμεσά τους ξεχωρίζουν αττικά, κορινθιακά και σικυώνια αγγεία, όπως σκύφοι, λεκανίδες με κάλυμμα, γραπτές ληκύθοι και ληκύθια, γραπτές και μελαμβαφείς κύλικες, τριφυλλόστομες γραπτές οινοχόες, μελαμβαφείς κάρθαροι, λύχνοι, χάλκινες και σιδερένιες στλεγγίδες, χάλκινα κοσμήματα και αργυρά ενώτια. Ξεχωρίζουν δύο χάλκινα κάτοπτρα, στον τύπο *Standspiegel*, που εμπεριέχονταν στους γυναικείους τάφους 22 και 25.

Η ανακοίνωση στοχεύει στην παρουσίαση των ταφικών πρακτικών, της τυπολογίας των τάφων-ταφών και τη συσχέτισή τους με ανάλογα ευρήματα ανεσκαμμένων ταφικών συνόλων, που χρονολογούνται στην ίδια περίοδο και προέρχονται από τις περιοχές «Χτίρι» και «Μερκούρη», καθώς και στην εξαγωγή συμπερασμάτων για την τοπογραφία και τις οδικές αρτηρίες της αρχαίας

Σικυώνας, τον πλούτο και την ποικιλία των συντηρημένων στην πλειονότητά τους κτερισμάτων, τις εισαγωγές από άλλες περιοχές και την επικοινωνία της πόλης με αυτές.

ΕΙΚΟΝΑ ΤΩΝ ΕΙΣΟΔΙΩΝ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΤΟΥ 1696 ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΔΡΙΤΣΑΙΝΑ ΗΛΕΙΑΣ: ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΑΓΝΩΡΙΣΗ ΤΟΥ ΖΩΓΡΑΦΟΥ

Παναγιώτα Κατωπόδη

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Στην ανακοίνωση θα παρουσιαστεί άγνωστη φορητή εικόνα με παράσταση των *Εισοδίων της Θεοτόκου*, του τέλους του 17ου αιώνα (1696, χρονολογημένη από την γραπτή αφιέρωση και το όνομα του δωρητή), προερχόμενη από το κατεδαφισμένο σήμερα ναΰδριο των Εισοδίων στην Ανδρίτσαίνα Ηλείας. Οι μεγάλες διαστάσεις της εικόνας πιθανόν μαρτυρούν ότι πρόκειται για την εφέστια εικόνα του ναού των Εισοδίων, για τον οποίο έχουμε πληροφορίες από το Αρχείο Grimani. Από το ίδιο αρχείο μαθαίνουμε για τον δωρητή ιερέα και οικονόμο της εικόνας. Θα αναλυθούν τα τεχνοτροπικά και τα εικονογραφικά χαρακτηριστικά της εικόνας, ώστε να καταδείξουν τον ζωγράφο. Η χρωματική παλέτα των ενδυμάτων και του πλασίματος των προσώπων, ο σχεδιασμός των μορφών, οι λεπτομέρειες του αρχιτεκτονικού βάθους αλλά και η γραμματοσειρά με την οποία αναγράφεται η αφιερωματική επιγραφή θα συγκριθούν με υπογεγραμμένα έργα ζωγράφων που εργάζονται στην Αρκαδία, ώστε να οδηγηθεί η έρευνα στην αναγνώριση της γραφίδας του άγνωστου καλλιτέχνη. Στην έρευνα και την εξαγωγή συμπερασμάτων βοηθούν η εξαιρετική κατάσταση διατήρησης του έργου, το οποίο, σύμφωνα με προφορική μαρτυρία των επιτρόπων του ναού, έχει συντηρηθεί με ιδιωτική πρωτοβουλία. Σκοπός της ανακοίνωσης είναι η ανάδειξη ενός άγνωστου έως τώρα έργου και η απόδοσή του σε συγκεκριμένο καλλιτεχνικό περιβάλλον.

ΕΙΚΟΝΑ ΤΟΥ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΚΟΥΛΙΔΑ, ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΤΟΥ ΑΜΒΡΟΣΙΟΥ ΝΑΥΠΛΙΟΥ ΚΑΙ ΑΡΓΟΥΣ, ΣΤΗΝ ΠΑΤΜΟ

Κωνσταντία Κεφαλά

Εφορεία Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου

Στη μόνιμη έκθεση της Συλλογής Εικόνων και Εκκλησιαστικών Κειμηλίων της Ιεράς Μονής Ζωοδόχου Πηγής στη Χώρα της Πάτμου περιλαμβάνεται και μια χαρακτηριστικά μεγάλο μέγεθος εικόνα της Υπαπαντής. Η μακροσκελής, εύγλωττη επιγραφή της προσφέρει πολλά και ενδιαφέροντα στοιχεία για το ιστορικό πλαίσιο της δημιουργίας της και για τα πρόσωπα που εμπλέκονται σε αυτή: αναφέρει ότι η εν θέματι εικόνα και ακόμη τρεις, του Χριστού, της Παναγίας και του αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, φιλοτεχνήθηκαν από τον ζωγράφο Παναγιώτη Κουλιδά, με πρωτοβουλία και δαπάνη του πρώην μητροπολίτη Ευρίπου και προέδρου Ναυπλίου και Άργους Αμβροσίου. Παραδίδει ακόμα ότι ο αφιερωτής έλκει την καταγωγή από την Τρίκκη της Θεσσαλίας και ότι η αφιέρωση έλαβε χώρα τον Μάρτιο του 1698, με σκοπό το διηνεκές μνημόσυνο του ίδιου και των γονέων του.

Τα προσφερόμενα στην επιγραφή στοιχεία έρχονται να συμπληρώσουν τις ήδη υπάρχουσες από τις γραπτές πηγές πληροφορίες για τον περιπετειώδη βίο και την εκκλησιαστική σταδιοδρομία μιας γνώριμης προσωπικότητας στα δρώμενα της Πελοποννήσου κατά την περίοδο της Β΄ Βενετοκρατίας. Ο πρώην Ευρίπου Αμβρόσιος εγκατέλειψε τη μητρόπολή του το 1688, κατά την αποτυχημένη πολιορκία της Χαλκίδας από τους Βενετούς, και κατέφυγε στο Ναύπλιο, αναλαμβάνοντας άνευ κανονικής εκλογής τη μητρόπολη Ναυπλίου και Άργους. Ως *γνήσιος, νόμιμος και κανονικός αρχιερέυς της μητροπόλεως Ναυπλίου και Άργους* αναγνωρίστηκε με συνοδική επιστολή του πατριάρχη Καλλίνικου Β΄ μόλις τον Απρίλιο του 1698, έναν μήνα μετά την αφιέρωση της εξεταζόμενης εικόνας.

Παράλληλα, η υπογραφή του ζωγράφου της εικόνας θέτει προβληματισμούς ως προς την απαρχή και εξέλιξη του γνωστού συνεργείου των Κουλιδάδων, που δρα στην Πελοπόννησο κυρίως κατά το δεύτερο ήμισυ του 18ου αιώνα. Πρώτος από αυτούς θεωρείται ο Γεώργιος Κουλιδάς, ιερέας και οικονόμος του ναού του Αγίου Ιωάννη στο ομώνυμο χωριό της Κυνουρίας, τον οποίο διακοσμεί το έτος 1754 «μετά τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ Παναγιώτου». Ο Παναγιώτης Κουλιδάς που υπογράφει την εικόνα της Πάτμου δεν θα μπορούσε ασφαλώς να ταυτίζεται με τον γιο του Γεωργίου, καθώς θα ήταν απίθανο εν έτει 1754, ακόμα και εάν βρισκόταν ο ίδιος εν ζωή, να συνεργάζεται με τον πατέρα του. Υπολογίζοντας τα χρόνια που μεσολαβούν ανάμεσα στο έτος 1698 και το

πιθανό διάστημα της ενεργούς δράσης του ιερέα και ζωγράφου Γεωργίου και λαμβάνοντας υπόψη το οικογενειακό όνομα Παναγιώτης, το οποίο θα επαναλαμβανόταν κατά τον πατροπαράδοτο τρόπο κάθε μεθεπόμενη γενιά, εύλογα θα μπορούσε να υποτεθεί ότι την εικόνα της μονής Ζωοδόχου Πηγής δεν φιλοτέχνησε ο Παναγιώτης Κουλιδάς των μέσων του 18ου αιώνα αλλά ο ομώνυμος παππούς του.

Άλλα ενδιαφέροντα ζητήματα που εγείρονται από την εξέταση της εικόνας αποτελούν δίχως άλλο η αναζήτηση του ναού για τον οποίο αρχικά προοριζόταν αλλά και οι συγκυρίες και η διαδρομή που ακολούθησε μέχρι να καταλήξει στη μονή της Ζωοδόχου Πηγής στην Πάτμο.

ΑΝΑΣΚΑΠΤΟΝΤΑΣ ΤΟ ΓΥΜΝΑΣΙΟ ΤΗΣ ΟΛΥΜΠΙΑΣ

Ερωφίλη-Ιρις Κόλια, Ρούλα Λεβεντούρη

Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας

Η παρούσα ανακοίνωση αποσκοπεί στην παρουσίαση του έργου της αποκάλυψης και ανάδειξης του Γυμνασίου της Ολυμπίας, που υλοποιήθηκε από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας. Το Γυμνάσιο της Ολυμπίας είναι ένα επίμηκες μνημειώδες κτηριακό συγκρότημα, που οικοδομήθηκε στην επίπεδη περιοχή βορειοδυτικά της Άλτεως και ανατολικά της κοίτης του ποταμού Κλαδέου. Αναπτύσσεται στον άξονα Β-Ν και αποτελείται από τέσσερις ελεύθερες στοές, που περιβάλλουν τον κεντρικό αύλειο χώρο, και ένα μνημειώδες πρόπυλο με κίονες και ημικίονες κορινθιακού ρυθμού στη νοτιοανατολική του γωνία.

Η πρώτη ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε από το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο κατά τα έτη 1878–1801 και κατά τη διάρκειά της αποκαλύφθηκαν το πρόπυλο του Γυμνασίου, η νότια στοά και μικρό τμήμα της ανατολικής στοάς. Ανασκαφικές έρευνες πραγματοποιήθηκαν από το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο κατά διαστήματα έως το 1999.

Το 2013 για πρώτη φορά διεξήχθη ελληνική ανασκαφή εντός του οργανωμένου αρχαιολογικού χώρου, με την αποκάλυψη τμήματος της ανατολικής στοάς και της κεντρικής αυλής του Γυμνασίου. Η έρευνα πραγματοποιήθηκε αμέσως στη συνέχεια προς Β του ανεσκαμμένου από το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο τμήματος της ανατολικής στοάς και της αυλής του μνημείου, σε έκταση πλέον των 1000 τ.μ. Συνολικά αποκαλύφθηκαν 40 ακόμη μέτρα της ανατολικής στοάς του μνημείου με μέρος της αυλής και έκταση 328 τ.μ. ανατολικά του Γυμνασίου, όπου εντοπίστηκε κτιριακό συγκρότημα ύστερων ρωμαϊκών χρόνων.

Η δεύτερη φάση της ανασκαφικής έρευνας διεξήχθη τα έτη 2021 έως 2023 σε μήκος 30 μ. προς Β του ήδη ανεσκαμμένου τμήματος της ανατολικής στοάς. Στο εσωτερικό της στοάς βρέθηκε κατά χώραν ακέραιος κίονας, όπως και τμήμα δεύτερου, από την εσωτερική κιονοστοιχία της. Κατά μήκος της νότιας πλευράς της ανασκαφής αποκαλύφθηκε αγωγός με προσανατολισμό Α-Δ, που τέμνει τη στοά. Πυκνό στρώμα καταστροφής από πεσμένες και θραυσμένες κεραμίδες κάλυπτε τον εσωτερικό χώρο της ανατολικής στοάς. Στο βόρειο τμήμα του υπό ανάδειξη χώρου και σε υψηλότερη στάθμη, κατά περίπου 1,50 μ., από τα κτηριακά κατάλοιπα του Γυμνασίου αποκαλύφθηκε τοίχος με προσανατολισμό Α-Δ, ο οποίος προεκτείνεται εκατέρωθεν της στοάς του Γυμνασίου τόσο προς τα δυτικά όσο και ανατολικά. Θεωρείται ότι αποτελεί τον νότιο εξωτερικό τοίχο μεγάλου κτηριακού συγκροτήματος, που εκτείνεται προς Β, Α και Δ, εκτός του ανεσκαμμένου χώρου. Το κτήριο αυτό χρονολογείται στην ύστερη ρωμαϊκή / παλαιοχριστιανική εποχή και είχε τουλάχιστον δύο φάσεις.

Η ανασκαφική έρευνα των τελευταίων ετών έχει συμβάλει σημαντικά στη σταδιακή αποκάλυψη αυτού του εμβληματικού μνημείου του Ιερού της Ολυμπίας και εμπλουτίζει τις γνώσεις μας για την αρχιτεκτονική του μορφή, τις οικοδομικές φάσεις του αλλά και την τελευταία περίοδο χρήσης του χώρου μετά την κατάργηση των Ολυμπιακών Αγώνων.

ΝΟΤΙΕΣ ΘΕΡΜΕΣ ΟΛΥΜΠΙΑΣ: ΑΠΟ ΤΗ ΛΗΘΗ ΣΤΟ ΦΩΣ. ΤΟ ΛΟΥΤΡΙΚΟ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑ ΤΩΝ ΝΟΤΙΩΝ ΘΕΡΜΩΝ ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΟ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ, ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ ΚΑΙ ΑΝΑΔΕΙΞΗΣ ΤΟΥ ΛΟΥΤΡΙΚΟΥ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑΤΟΣ (ΠΡΟΚΑΤΑΡΚΤΙΚΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ)

Ερωφύλη-Ιρις Κόλια, Χρίστος Λιάγκουρας, Κωνσταντίνος Παπαδόπουλος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας

Οι Νότιες Θέρμες βρίσκονται στα νότια του Αρχαιολογικού Χώρου της Ολυμπίας. Το λουτρικό συγκρότημα καταλαμβάνει έκταση 1,55 στρεμμάτων περίπου και αποτελείται από τέσσερις πτέρυγες, η κατασκευή των οποίων πραγματοποιήθηκε σε διαφορετικές χρονολογικές περιόδους (1ος-5ος αι. μ.Χ.). Η κύρια οικοδομική φάση, η οποία χαρακτηρίζεται από ανακαινίσεις και προσθήκες, χρονολογείται στο 300 μ.Χ.

Οι ανασκαφικές εργασίες από το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο έλαβαν χώρα σε δύο φάσεις, πριν και μετά το Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο, και οι σχετικές δημοσιεύσεις περιλάμβαναν μόνο σποραδικές πληροφορίες. Παράλληλα, σε

μεταγενέστερο χρονικό διάστημα έγιναν εργασίες συντήρησης των τοιχοποιιών με ασύμβατα για τη σημερινή εποχή υλικά.

Το ενταχθέν στο Ταμείο Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας Ελλάδα 2.0 έργο με τίτλο «SUB 7.3.2 Ολυμπία: Αποκατάσταση και συντήρηση συγκροτήματος Νότιων Θερμών», προϋπολογισμού 615.000 ευρώ, με κύριο φορέα υλοποίησης την Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας και εταίρο τη Δ/ση Συντήρησης Αρχαίων και Νεότερων Μνημείων του ΥΠΠΟ, είχε σκοπό την προστασία, συντήρηση, αποκατάσταση, ανάδειξη και απόδοση στο κοινό ενός «αφανούς» εν πολλοίς μνημείου του αρχαιολογικού χώρου.

Οι εργασίες περιλαμβάνουν ανασκαφικούς καθαρισμούς, αποκαταστάσεις, ενισχύσεις και εξυγιάνσεις αρχαίων υποδομών, αφαίρεση ασύμβατων υλικών και αντικατάστασή τους με νέα, επεμβάσεις στα κατάλοιπα κονιαμάτων, διαστρώσεις και διαμόρφωση σταθμών κίνησης των επισκεπτών. Μεθοδολογικά, για την υλοποίηση των εργασιών εκπονήθηκαν οι αναγκαίες μελέτες (αρχιτεκτονική, στατική, συντήρησης, κονιαμάτων), ενώ στο πεδίο εργάζονται και συνεργάζονται άνθρωποι από διαφορετικά επιστημονικά πεδία και ειδικότητες

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι το παρόν έργο συνιστά ξεχωριστή συμβολή στα μέχρι στιγμής εκτελούμενα έργα στον Αρχαιολογικό Χώρο Ολυμπίας, δεδομένου ότι αποκρυσταλλώνει την έννοια της ολιστικής διαχείρισης ενός μνημείου, το οποίο επιπλέον θα αποτελέσει ένα από τα κύρια αναδεδειγμένα μνημεία της ρωμαϊκής εποχής του Ιερού της Ολυμπίας.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΕΣ ΣΤΟ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΤΟΥ ΦΕΙΔΙΑ: ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΟΛΥΜΠΙΑΣ

Ερωφύλη-Ιρις Κόλλια, Αθανασία Ράλλη, Τώνια Μουρτζίνη, Άγγελος Γκοτσίνας
Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας

Θέμα της αναρτημένης ανακοίνωσης είναι η παρουσίαση των προκαταρκτικών αποτελεσμάτων των εργασιών και ερευνών που έλαβαν χώρα από τον Δεκέμβριο του 2022 στο συγκρότημα του Εργαστηρίου του Φειδία και της μετέπειτα Παλαιοχριστιανικής Βασιλικής του αρχαιολογικού χώρου της Ολυμπίας στο πλαίσιο του εν εξελίξει υποέργου «Αρχαιολογικές Εργασίες και Έρευνες στην Παλαιοχριστιανική Βασιλική (Εργαστήριο Φειδία)» του έργου «Αποκατάσταση και Συντήρηση της Παλαιοχριστιανικής Βασιλικής (Εργαστηρίου Φειδία) στην Αρχαία Ολυμπία», που υλοποιείται με αυτεπιστασία από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας. Το μνημείο αποτελεί ένα από τα

εμβληματικότερα μνημεία της Ολυμπίας, με μια ιδιαίτερα μακρά περίοδο χρήσης, από τον 5ο π.Χ. έως και τον 6ο μ.Χ. αιώνα.

Κατά την εκτέλεση του φυσικού αντικειμένου του υποέργου πραγματοποιήθηκαν εκτεταμένοι καθαρισμοί, αποχρωματώσεις και διαμορφώσεις επιφανειών στο σύνολο του συγκροτήματος της Παλαιοχριστιανικής Βασιλικής (Εργαστηρίου Φειδία), ενώ σε δύο περιπτώσεις έγινε και ανασκαφική διερεύνηση. Οι εργασίες καθαρισμού συνέβαλαν σημαντικά στον εξωραϊσμό του μνημείου και των όμορων κτισμάτων νότια αυτού (annexes/προκτίσματα, Bau/Κτήριο Β και Bau/Κτήριο C), ενώ οι κατά τόπους αποχρωματώσεις και διαμορφώσεις επιφανειών συνέτειναν καθοριστικά τόσο στην προστασία των χώρων αυτών όσο και στη βελτίωση της αναγνωσιμότητάς τους. Αναφορικά με την ανασκαφική διερεύνηση, αυτή πραγματοποιήθηκε σε δύο χώρους του συγκροτήματος, στο εσωτερικό του μνημείου και στο Bau/Κτήριο C. Η έρευνα στο εσωτερικό του μνημείου έλαβε χώρα στον νάρθηκα της Βασιλικής (δυτικό χώρο), όπου ήρθε στο φως κεραμοσκεπής τάφος με διπλή ταφή παλαιοχριστιανικής εποχής. Η ανασκαφική διερεύνηση στο Bau/Κτήριο C έγινε στον χώρο 3, όπου εντοπίστηκε συγκέντρωση αγγείων διαφόρων τύπων σε καλή κατάσταση διατήρησης. Πέρα από τις δύο διερευνητικές τομές, ευρήματα αρχαιολογικού ενδιαφέροντος αλλά και βιοκατάλοιπα ήρθαν στο φως και κατά τις εργασίες καθαρισμού και αποχρωμάτωσης του μνημείου, των κτηρίων νότια αυτού αλλά και του ελεύθερου χώρου μεταξύ αυτών.

Η παρουσίαση των προκαταρκτικών αποτελεσμάτων της μελέτης του συνόλου των ευρημάτων που προέκυψαν κατά τη διάρκεια των εργασιών του υποέργου ρίχνει φως τόσο στη χρήση του Εργαστηρίου του Φειδία και των προσκισμάτων του όσο και της Παλαιοχριστιανικής Βασιλικής, εμπλουτίζοντας τα μέχρι τώρα δεδομένα για τη λειτουργία, τη χρήση και την ιστορική εξέλιξη των χώρων αυτών.

ΑΓΝΩΣΤΟ ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΟΙΚΟΔΟΜΗΜΑ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΚΟΡΙΝΘΟ

Παναγιώτα Κολιάτση

Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας

Στο πλαίσιο ανέγερσης νέας οικοδομής, σε ακίνητο ιδιοκτησίας Κορδάκη, στη θέση «Άγιος Γεώργιος» Αρχαίας Κορίνθου, εντός της Ζώνης Β1 του αρχαιολογικού χώρου Κάστρου Ακροκορίνθου, πραγματοποιήθηκε από την ΕΦΑΚΟΡ σωστική ανασκαφική έρευνα. Η έρευνα έφερε στο φως οικοδόμημα

με δύο τετράπλευρους, σχεδόν ορθογώνιους, χώρους (Χώρος I και Χώρος II), που επικοινωνούν μεταξύ τους μέσω θυραίου ανοίγματος, μήκους 1,52 μ., με λίθινο κατώφλι. Προς τα ΒΔ, σε συνέχεια του Χώρου II, διαμορφώνεται ένας τρίτος χώρος (Χώρος III), ο οποίος, ωστόσο, δεν διερευνήθηκε πλήρως. Οι τοίχοι του οικοδομήματος έχουν πλάτος από 0,60 μ. έως 0,71 μ. και είναι κτισμένοι κατά το μεικτό σύστημα τοιχοδομίας (*opus mixtum*). Οι τοίχοι του Χώρου I, υψώνονται από 0,70 μ. έως 1,32 μ. επάνω από το δάπεδο. Στην τοιχοποιία διατηρούνται οπές, διαστάσεων ως επί το πλείστον 16 × 16 εκ., για τη στήριξη των ξύλινων κριωμάτων που χρησιμοποιήθηκαν κατά την κατασκευή. Το εσωτερικό μέτωπο των τοίχων είναι επιχρισμένο με κονίαμα, στο οποίο έχουν χαραχθεί διακοσμητικά γεωμετρικά μυστρίσματα με διπλό περίγραμμα, που απαντούν, ως γνωστόν, σε οικοδομήματα αξιώσεων – μάλιστα δε στην Κόρινθο– από τον 4ο έως και 6ο αιώνα. Στη βόρεια πλευρά του κτηρίου παρατηρούνται ισχυρά θεμέλια λόγω της έντονης κατωφέρειας του εδάφους σε αυτό το σημείο.

Ο Χώρος I έχει εμβαδόν 33,55 τ.μ. και ο Χώρος II 31,37 τ.μ. Και στους δύο χώρους είχε διατηρηθεί το αρχικό τους δάπεδο από κιτρινωπό πηλόχωμα. Σε τομή που πραγματοποιήθηκε σε κατεστραμμένα σημεία του αρχικού δαπέδου των δύο χώρων διαπιστώθηκε η ύπαρξη επίχωσης αποτελούμενης από εκτεταμένο σαθρό γκριζωπό στρώμα, με έντονα ίχνη καύσης, μικρά σπαράγματα τοιχογραφιών και μεγάλη ποσότητα κεραμεικής των ρωμαϊκών χρόνων, του 2ου π.Χ. – 1ου μ.Χ. αιώνα. Το ίδιο στρώμα εντοπίστηκε κατά τη διάρκεια των δοκιμαστικών τομών στο ακίνητο προς τα ανατολικά και εξωτερικά του κτίσματος, οδηγώντας στο συμπέρασμα ότι ο χώρος είχε καλυφθεί με τεχνητή επίχωση πριν από την οικοδόμηση του κτηρίου, ίσως για την εξυγίανση της κατωφέρειας.

Ο Χώρος III, του οποίου αποκαλύφθηκε η βορειοανατολική γωνία, ορίζεται από τη συνέχεια του δυτικού τοίχου του κτίσματος προς τα βόρεια και από έναν κάθετο τοίχο με διεύθυνση Ανατολή-Δύση, στον ίδιο άξονα με τον βόρειο τοίχο του Χώρου II αλλά μεγαλύτερο σε πλάτος κατά 30 εκ.

Από το αρχικό δάπεδο του Χώρου I συνελέγη κεραμεική, κυρίως του 6ου αιώνα, αποτελούμενη από όστρακα αγγείων αποθήκευσης και μεταφοράς (στάμνα, κανάτι, πολλούς αμφορείς), θραύσματα λυχνariών και πινακίων. Στον 6ο αιώνα χρονολογείται και το σχεδόν ακέραιο λυχνάρι βορειοαφρικανικού τύπου, με διπλή σειρά συνεχόμενων ανάγλυφων στιγμών, που εντοπίστηκε επάνω από το αρχικό δάπεδο του Χώρου II. Στον ίδια περίπου εποχή, στον 5ο-6ο αιώνα, τοποθετούνται τα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη που εντοπίστηκαν στο εσωτερικό του Χώρου I. Πρόκειται για δύο συνανήκοντα τμήματα επιθήματος κιονοκράνου με ρόδακες και λογχόσχημα μοτίβα, μια βάση κίονα με

συμφυή τετράγωνη πλίνθο και έναν μονολιθικό αρράβδωτο κίονα μήκους 2,43 μ. Όλα τα κινητά ευρήματα, σε συνδυασμό με το μεικτό σύστημα τοιχοδομίας και τα μυστρίσματα, επιτρέπουν την τοποθέτηση του κτίσματος στον 5ο-6ο αιώνα, επάνω από την επίχωση των ρωμαϊκών χρόνων.

Οι Χώροι I και II είχαν και μεταγενέστερη της αρχικής φάσης χρήση, όπως προκύπτει από δάπεδα τμηματικά σωζόμενα υψηλότερα των αρχικών δαπέδων αλλά και από τοιχία, ταφές και κινητά ευρήματα, που εντοπίστηκαν. Η μελέτη του εν μέρει αποκαλυφθέντος οικοδομήματος θα συμβάλει στην κατανόηση της τοπογραφίας της Αρχαίας Κορίνθου κατά την πρώιμη βυζαντινή περίοδο.

ΣΥΣΤΗΜΑΤΙΚΗ ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΑΡΧΑΙΑΣ ΤΕΝΕΑΣ (TENEAE PROJECT)

Έλενα Κόρκα¹, Παρασκευή Ευαγγέλογλου², Κωνσταντίνος Λαγός, Πηνελόπη Βλάχου, Μιχαήλ Ιωάννου, Ευσταθία Καπουράλου, Παναγιώτης Παναϊλίδης, Ιωάννης Χρηστίδης

¹Επίτιμη Γενική Διευθύντρια Αρχαιοτήτων ΥΠΠΟ, ²Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας

Τα έτη 2021 έως και 2024, στο πλαίσιο της συστηματικής αρχαιολογικής έρευνας της αρχαίας Τενέας, συνεχίστηκε η χαρτογράφηση της αρχαίας πόλης, μέσα από την επέκταση της ανασκαφής στην ευρύτερη περιοχή μεταξύ των οικισμών Χιλιομοδίου και Κλένιας. Οι ανασκαφές πλέον δίνουν μια σαφή εικόνα της διάρκειας κατοίκησης της περιοχής αλλά και της οργάνωσης της πόλης από τους αρχαϊκούς μέχρι και τους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους και ειδικότερα τον 6ο αι. όταν και εγκαταλείφθηκε.

Συγκεκριμένα, ανασκάφηκε τμήμα προϊστορικού οικισμού της πρωτοελλαδικής εποχής και κτιστός αποθέτης τελετουργικού χαρακτήρα, τεκμήρια που τοποθετούν για πρώτη φορά την Τενέα στον χάρτη αλλά και στο δίκτυο των πρωτοελλαδικών οικισμών της βορειοανατολικής Πελοποννήσου. Επιπλέον αποκαλύφθηκε τμήμα ενός ευρύτερου οικοδομικού συγκροτήματος, που χρονολογείται από τους αρχαϊκούς μέχρι και τους ελληνοιστικούς χρόνους, με τελετουργικές δεξαμενές, χώρους λατρείας και κτίρια υποστηρικτικά ενός ή και περισσοτέρων ιερών. Στα κινητά ευρήματα συγκαταλέγονται ανθρωπόμορφα και ζωόμορφα ειδώλια, μικρογραφικά αγγεία αλλά και σπανιότατοι νομισματικοί θησαυροί. Οι νέες ανασκαφικές έρευνες συμπληρώνουν σε σημαντικό βαθμό και την εικόνα της ρωμαϊκής Τενέας με την αποκάλυψη νέων οικιστικών, εμπορικών και εργαστηριακών δομών αλλά και μεγάλης κλίμακας δημόσιων υδραυλικών έργων, όπως το Αδριάνειο

υδραγωγείο και η υπερμεγέθης υδροδοτική δεξαμενή, που καταμαρτυρούν τη δυναμική του πληθυσμού της αρχαίας πόλης. Τέλος, στο ανατολικό όριο της πόλης και εντός της ζώνης των νεκροταφείων της, αποκαλύφθηκε δεύτερο υπέργειο ρωμαϊκό ταφικό μνημείο με πλούσια κτερισμένους ενταφιασμούς, τόσο στο εσωτερικό του όσο και εξωτερικά αυτού. Σε μεγαλύτερο βάθος στην ίδια θέση ανασκάφηκε νέα συστάδα αρχαϊκών τάφων αλλά και τμήμα του περιβόλου της ίδιας εποχής που φαίνεται να ορίζει τη ζώνη των νεκροταφείων στα βόρεια. Στο πλαίσιο της ανασκαφής και μελέτης των ταφικών καταλοίπων οι ανθρωπολογικές αναλύσεις απέδωσαν σημαντικές πληροφορίες για την ταυτότητα και τις συνθήκες διαβίωσης των κατοίκων της πόλης, το βιοτικό επίπεδο και την παλαιοδιατροφή τους αλλά και τις μετακινήσεις των Τενεατών.

Στην ανακοίνωση θα παρουσιαστούν τα ανασκαφικά αποτελέσματα της έρευνας των τελευταίων τεσσάρων ετών προκειμένου να δοθεί μια πληρέστερη εικόνα της αρχαίας Τενέας, όπως αυτή έχει διαμορφωθεί μέχρι σήμερα μέσω της συστηματικής ανασκαφής και μελέτης της.

ΜΥΚΗΝΑΙΟΙ ΣΤΗΝ ΕΡΜΙΟΝΙΔΑ: Η ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΤΩΝ ΝΕΚΡΩΝ

Αγγελική Κόσσυβα

Εφορεία Αρχαιοτήτων Αργολίδας

Η Ερμιονίδα, αυτή η μεγάλης έκταση νότια απόληξη της Αργολίδας, παρέμενε έως πολύ πρόσφατα ουσιαστικά ανερευνήτη αρχαιολογικά, με εξαίρεση τις συστηματικές ανασκαφές της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών στο σπήλαιο Φράγχθι και στην αρχαία πόλη των Αλιέων. Οι πληροφορίες μας για τη διαχρονική κατοίκηση κατά την αρχαιότητα συμπληρώνονταν από τα ευρήματα της έρευνας επιφανείας της δεκαετίας του 1970 και τη σχετική γενική βιβλιογραφία.

Η συνεχής ανασκαφική δραστηριότητα της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αργολίδας κατά τη διάρκεια των 15 τελευταίων χρόνων οδήγησε τόσο στην επιβεβαίωση αρκετών θέσεων της έρευνας επιφανείας όσο και στην αποκάλυψη νέων, που χρονολογούνται στους προϊστορικούς και τους ιστορικούς χρόνους. Τα νέα δεδομένα βεβαιώνουν ότι η Ερμιονίδα είχε ήδη από την 3η χιλιετία σημαντική αυτόρκτη οικονομία αλλά και εμπορικές και πολιτιστικές επαφές με την υπόλοιπη Βορειανατολική Πελοπόννησο, την Αττική και τα νησιά του Αιγαίου.

Ελλειπείς ήταν, επίσης, οι γνώσεις μας για τη φυσιογνωμία της περιοχής κατά τους μυκηναϊκούς χρόνους. Η πρόσφατη ανακάλυψη ενός νεκροταφείου

θαλαμωτών τάφων, που θα παρουσιαστεί στην ανακοίνωση, έρχεται να ρίξει φως στην κοινωνία και την οικονομία της εποχής και να ανατρέψει την εικόνα της απουσίας μυκηναϊκών κέντρων στην Ερμιονίδα.

ΚΑΣΤΡΟ ΠΑΤΡΑΣ: Ο ΝΟΤΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΟΣ ΟΘΩΜΑΝΙΚΟΣ ΠΡΟΜΑΧΩΝΑΣ ΚΑΙ Ο ΑΓΝΩΣΤΟΣ ΠΥΡΓΟΣ ΤΗΣ ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΟΧΥΡΩΣΗΣ

Αναστασία Κουμούση

Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας

Στο πλαίσιο του ΕΣΠΑ 2014–2020, η Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας υλοποίησε εργασίες στερέωσης και αποκατάστασης του νοτιοανατολικού πολυγωνικού οθωμανικού προμαχώνα του Κάστρου Πάτρας. Ο ογκώδης προμαχώνας κατασκευάστηκε από τους Οθωμανούς μετά την κατάληψη του Κάστρου το 1460. Τα μορφολογικά και κατασκευαστικά χαρακτηριστικά του μνημείου είναι κοινά στην οθωμανική αρχιτεκτονική του 15ου αιώνα στον ευρύτερο βαλκανικό χώρο. Ανήκει στη μεταβατική περίοδο της φρουριακής αρχιτεκτονικής, κατά την οποία επέρχονται σταδιακά αλλαγές στον σχεδιασμό των οχυρώσεων, που απομακρύνονται από τα μεσαιωνικά πρότυπα και εξελίσσονται ώσπου να καταλήξουν στο προμαχωνικό σύστημα. Στις δύο γραμμές πυρός που διέθετε συνδυάζονται χαμηλά οι κανονιοθυρίδες και ψηλά οι επάλξεις, όπου εναλλάσσονται πολεμίστρες για βολές τόξων και τυφεκιοθυρίδες για μικρά πυροβόλα όπλα. Στην τοιχοποιία του έχουν ενσωματωθεί μαρμάρινα αρχιτεκτονικά γλυπτά μεσοβυζαντινών χρόνων (10ος-12ος αι.), προερχόμενα από μη εντοπισμένα κτήρια του Κάστρου.

Η ανασκαφική έρευνα που διενεργήθηκε στο εσωτερικό του προμαχώνα αποκάλυψε άγνωστο έως τώρα πύργο ορθογωνικής κάτοψης με εξαιρετικά ισχυρούς τοίχους, που ανήκει στην πρώτη φάση της οχύρωσης του Κάστρου (β' μισό 6ου αι.). Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της τοιχοποιίας του είναι η χρήση αρχαίου υλικού (λιθόπλινθοι μεγάλων διαστάσεων, τμήματα κιώνων, κιονοκράνων, επιστυλίων και γείσων, κ.ά.), προερχόμενου προφανώς από την καταστροφή της αρχαίας ακρόπολης. Ο πύργος διέθετε δύο θύρες, που οδηγούσαν στο εσωτερικό του Κάστρου, ενώ στον νότιο τοίχο ανοιγόταν πύλη με πλίνθινο τοξωτό ανώφλι και θολοσκέπαστο διαβατικό. Στον πύργο αναγνωρίζονται επίσης οικοδομικές φάσεις των μεσοβυζαντινών χρόνων και της Φραγκοκρατίας. Οι Οθωμανοί ενσωμάτωσαν στο εσωτερικό του ισχυρού προμαχώνα τον πρωτοβυζαντινό γωνιακό πύργο, του οποίου το ανώτερο επίπεδο ήταν ήδη κατεστραμμένο, αφού τον επίχωσαν έως τη στάθμη των

κανονιοθυρίδων με υλικά από τα ερειπωμένα κτήρια του Κάστρου. Από τον χώρο προήλθε πλούσια κεραμική πρωτοβυζαντινής και μεσοβυζαντινής περιόδου. Η παρουσία εισηγμένης εφυσάλωμνης κεραμικής (13ος-15ος/16ος αι.) είναι δηλωτική της μικτής κοινωνίας Λατίνων και Ελλήνων, με οικονομικές επαφές και πολιτισμικές αλληλεπιδράσεις, που αναπτύχθηκε στην Πάτρα.

Η ΕΡΕΥΝΑ ΣΕ ΘΕΣΕΙΣ ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ ΣΤΗΝ ΕΥΡΥΤΕΡΗ ΒΟΡΕΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΠΑΡΑΚΤΙΑ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΠΑΤΡΑΣ

Αναστασία Κουμούση, Νικόλαος Βασιλάκης

Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας

Στο πλαίσιο των εργασιών των τελευταίων ετών για την κατασκευή νέας σιδηροδρομικής γραμμής του άξονα Κορίνθου–Πάτρας, πραγματοποιήθηκε επιφανειακή και μικρής έκτασης ανασκαφική έρευνα σε σωζόμενο τμήμα οικοδομήματος με ισχυρή τοιχοποιία στον παράκτιο οικισμό των Αραχωβίτικων Πατρών, παραπλεύρως τμήματος των παλαιών σιδηροτροχιών, που ανήκει πιθανώς σε πρωτοβυζαντινή βασιλική, καθώς και σωστική ανασκαφική έρευνα στη θέση Πάνορμος, στον όμορο, ομοίως παράκτιο, οικισμό του Αγίου Βασιλείου, όπου αποκαλύφθηκε εγκατάσταση με αγροτικό και βιοτεχνικό χαρακτήρα, πρωτοβυζαντινής επίσης περιόδου. Από την έρευνα αποδείχθηκε ότι για την οικοδόμηση των κτηρίων της εργαστηριακής εγκατάστασης του Αγίου Βασιλείου χρησιμοποιήθηκε υλικό σε δεύτερη χρήση, στο οποίο περιλαμβάνονται ενσφράγιστες κέραμοι στέγης, ένα ιδιαίτερα σπάνιο εύρημα, που απαντά στη Νικόπολη και στα Ζαχλωρίτικα Αιγιαλείας. Τα θραύσματα των ενσφράγιστων κεράμων που εντοχίσθηκαν σε κτήρια, τα οποία, βάσει των ευρημάτων, ταυτίζονται με χώρους παραγωγής λαδιού και κρασιού, όπως και η εύρεση τμήματος λίθινου κίονα στον αρχαιολογικό ορίζοντα της εγκατάστασης αυτής, είναι στοιχεία που δηλώνουν, πιθανώς, τη μεταφορά και επανάχρηση οικοδομικού υλικού και αρχιτεκτονικών μελών μετά την εγκατάλειψη του οικοδομήματος των Αραχωβίτικων.

Τα αποτελέσματα από την πρώτη ανασκαφική περίοδο στην εγκατάσταση του Αγίου Βασιλείου πρόκειται να δημοσιευθούν σε συλλογικό τόμο της ΔΒΜΑ με θέμα τα βυζαντινά και μεταβυζαντινά εργαστήρια αγροτικής και βιοτεχνικής παραγωγής. Στην παρούσα ανακοίνωση θα παρουσιαστούν τα στοιχεία που προέκυψαν από την έρευνα των οικοδομικών καταλοίπων, όπως και τα κινητά ευρήματα που συγκεντρώθηκαν κατά την πρόσφατη ανασκαφική διερεύνηση του κτηρίου των Αραχωβίτικων, στα οποία περιλαμβάνονται αρχιτεκτονικά

μέλη φράγματος πρεσβυτερίου, που ενισχύουν την υπόθεση ταύτισής του με πρωτοβυζαντινή βασιλική. Επιπλέον, θα επιχειρηθεί η διατύπωση παρατηρήσεων και συμπερασμάτων σχετικών με τη σχέση των δύο γειτονικών θέσεων, των οικοδομικών τους καταλοίπων και των κινητών τους ευρημάτων, ενώ θα παρουσιασθούν και τα νεότερα ευρήματα που προέκυψαν από την τελευταία ανασκαφική περίοδο, όταν ξεκίνησε η αποδόμηση των κτηρίων της εγκατάστασης του Αγίου Βασιλείου. Μεταξύ των νέων ευρημάτων που παρουσιάζονται και είναι δηλωτικά των δραστηριοτήτων που λάμβαναν χώρα στην εργαστηριακή αυτή εγκατάσταση περιλαμβάνεται πλήθος αποθηκευτικών αγγείων, αμφορέων και, κυρίως, πύθων μεγάλου μεγέθους, που δημιουργούν τυπολογία και συμβάλλουν στον εμπλουτισμό της έρευνας για την κεραμική της πρωτοβυζαντινής περιόδου.

Από τις εργασίες που υλοποιήθηκαν στη διάρκεια εκτέλεσης του έργου, έμφαση θα δοθεί και στον τομέα της συντήρησης των ανασκαφικών ευρημάτων, καθώς και στις προοπτικές που δημιουργούνται για την οργάνωση καινοτόμων εκπαιδευτικών δράσεων και ποικίλων άλλων μορφών προβολής στο κοινωνικό σύνολο και περαιτέρω ανάδειξης που οφείλει να δημιουργεί μια αρχαιολογική ανακάλυψη.

ΤΑ ΝΕΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΠΟΥ ΠΡΟΕΚΥΨΑΝ ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ «ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ, ΑΝΑΔΕΙΞΗ ΑΝΕΣΚΑΜΜΕΝΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΡΩΜΑΪΚΟΥ ΣΤΑΔΙΟΥ ΠΑΤΡΩΝ»

Αναστασία Κουμούση, Μιχάλης Γκαζής

Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας

Το ρωμαϊκό Στάδιο Πατρών άρχισε να αποκαλύπτεται το 1972 περίπου 100 μ. δυτικά του Ωδείου. Η ανασκαφική έρευνα έφερε σταδιακά στο φως σημαντικό τμήμα της καλύτερα σωζόμενης ανατολικής πλευράς του, καθώς και αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της βόρειας σφενδόνης και της δυτικής πλευράς. Το μνημείο είχε επίμηκες σχήμα, με προσανατολισμό βορειοανατολικά-νοτιοδυτικά και συνολικό μήκος που υπολογίζεται σε 200 μ. Με βάση τις ιστορικές πηγές και τα αρχαιολογικά δεδομένα, το Στάδιο πρέπει να κατασκευάστηκε στο τελευταίο τέταρτο του 1ου αι. μ.Χ. Πιθανώς η κατασκευή του σχετίζεται με τον εορτασμό της εκατονταετηρίδας της ρωμαϊκής αποικίας της Πάτρας, το 86 μ.Χ. Στο μνημείο λάμβαναν χώρα καλλιτεχνικοί (θεατρικοί, μουσικοί) και αθλητικοί αγώνες, καθώς και αγώνες μονομάχων και θηριομαχίες.

Κατά την περίοδο 2020–2023, στο πλαίσιο του έργου «Αποκατάσταση, ανάδειξη ανεσκαμμένου τμήματος Ρωμαϊκού Σταδίου Πατρών», με χρηματοδότηση από το Πρόγραμμα INTERREG Ελλάδα-Ιταλία 2014–2020 «TheRout_Net / Thematic Routes and Networks», ολοκληρώθηκε σειρά παρεμβάσεων με στόχο τη στατική εξασφάλιση, τη βελτίωση της προσβασιμότητας και της αναγνωσιμότητας του μνημείου και τη δημιουργία ενός οργανωμένου, επισκέψιμου αρχαιολογικού χώρου στην καρδιά του ιστορικού κέντρου της Πάτρας, ο οποίος εγκαινιάστηκε και αποδόθηκε στο κοινό τον Σεπτέμβριο του 2023. Οι σημαντικότερες παρεμβάσεις περιέλαβαν εργασίες για τη δομική αποκατάσταση της ανεσκαμμένης ανατολικής πλευράς, εργασίες αντιστήριξης των πρανών, έργα διαχείρισης ομβρίων, βελτίωση της πρόσβασης προς το μνημείο και διαμόρφωσης του περιβάλλοντος χώρου, τοποθέτηση φωτισμού ανάδειξης και λοιπών υποδομών (φυλάκιο, ενημερωτική πινακίδα κλπ.).

Επιπλέον, η υψηλή συγκέντρωση οστράκων που προήλθε από την έρευνα στο Δώμα 7 πρόσφερε άγνωστα στοιχεία για τη χρήση του χώρου κατά την Ύστερη Αρχαιότητα. Το πλήθος, το είδος, η προέλευση (προϊόντα εισηγμένα ή τοπικά) και η κατάσταση διατήρησης και όπτησης της κεραμικής οδηγούν στην ισχυρή υπόθεση ότι το Δώμα 7 υπήρξε βοηθητικός χώρος ενός πλησιόχωρου και με μακρά διάρκεια λειτουργίας κεραμικού εργαστηρίου-καταστήματος.

Η ΝΟΜΙΣΜΑΤΟΚΟΠΙΑ ΤΗΣ ΜΕΘΩΝΗΣ ΚΑΤΑ ΤΗ ΡΩΜΑΪΚΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

Θεόδωρος Κουρεμπανάς

Εφορεία Πόλης Αθηνών

Η Μεθώνη, όπως και άλλες μεσσηνιακές πόλεις, κόβει κατά τη ρωμαϊκή αυτοκρατορική περίοδο (2ος–3ος αι. μ.Χ.) νομίσματα με την κεφαλή του αυτοκράτορα στον εμπροσθότυπο και το όνομα της πόλης στον οπισθότυπο, μαζί με παραστάσεις οι οποίες σχετίζονται συνήθως με τις τοπικές λατρευόμενες θεότητες, την ιστορία και την παράδοση της πόλης. Τα νομίσματα της Μεθώνης είναι αρκετά σπάνια και κόπηκαν σε περιορισμένους αριθμούς, καθώς κυκλοφορούσαν παράλληλα με τα ρωμαϊκά αυτοκρατορικά νομίσματα. Στην ανακοίνωση θα εξεταστεί η εικονογραφία και η κυκλοφορία των νομισμάτων της Μεθώνης. Τα έως σήμερα γνωστά νομίσματα της Μεθώνης προέρχονται κυρίως από μουσεία και ιδιωτικές συλλογές αλλά και από ανασκαφές.

ΤΟ ΝΑΥΑΓΙΟ ΑΜΦΟΡΕΩΝ ΣΤΟ ΛΙΜΕΝΙ ΜΑΝΗΣ

Δέσποινα Κουτσούμπα¹, Καλλιόπη Μπαίκα², Jafar Anbar²

¹Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων, ²Πανεπιστήμιο Aix-Marseille

Το ναυάγιο με αμφορείς τύπου Lamboglia 2 στη θαλάσσια περιοχή του Λιμενίου Οιτύλου Μάνης ΠΕ Λακωνίας είναι γνωστό από την δεκαετία του 1970. Το ναυάγιο βρίσκεται στο νότιο τμήμα του όρμου του Λιμενίου και αποτελείται από μεγάλη συγκέντρωση αμφορέων τύπου Lamboglia 2, που χρονολογούνται από τον 2ο έως τα τέλη του 1ου π.Χ. αιώνα. Ο κύριος όγκος του ναυαγίου αμφορέων τοποθετείται εγκάρσια στην ακτογραμμή. Η συγκέντρωση των αμφορέων βρίσκεται σε κατωφέρεια, σε βάθος από 5,6 μ. έως περίπου 35 μ., όπου εντοπίζεται ο μοναδικός σωζόμενος ακέραιος αμφορέας. Τμήμα του όγκου των θραυσμένων σήμερα αμφορέων διατηρείται σε καλή κατάσταση, καθώς οι αμφορείς είναι συσσωματωμένοι και πακτωμένοι στον βραχώδη πυθμένα, ενώ παρατηρείται και συγκέντρωση θραυσμάτων επίσης συσσωματωμένων.

Το 1977 πραγματοποιήθηκε η πρώτη υποβρύχια έρευνα στο ναυάγιο υπό τη διεύθυνση του Λάζαρου Κολώνα. Πρόκειται δηλαδή για ένα από τα πρώτα αρχαία ναυάγια που διερευνήθηκαν αρχαιολογικά στον ελλαδικό χώρο, την εποχή της ίδρυσης της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων. Με πρόθεση την κήρυξη ενάλιου αρχαιολογικού χώρου για την προστασία των καταλοίπων του ναυαγίου, η Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων, σε συνεργασία με το Πανεπιστήμιο Aix-Marseille, φωτογράφησε και αποτύπωσε εκ νέου το ναυάγιο με σύγχρονες μεθόδους το 2018.

Η παρούσα ανακοίνωση έχει ως στόχο να επανεκτιμήσει τα αρχαιολογικά δεδομένα που έχουν συλλεγεί από το ναυάγιο πρόσφατα και στο παρελθόν, παρουσιάζοντας την εξέλιξη των μεθόδων της ενάλιας αρχαιολογίας και επανεκτιμώντας τα δεδομένα υπό το πρίσμα των σύγχρονων μελετών για την τυπολογία και τη διασπορά των αμφορέων τύπου Lamboglia 2, καθώς και να παρουσιάσει μια πρόταση για την ανάδειξη του ενάλιου μνημείου.

ΑΝΑΒΙΩΣΗ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΡΑΜΑΤΟΣ ΣΤΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΠΑΤΡΩΝ: ΜΙΑ ΚΑΙΝΟΤΟΜΟΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΔΡΑΣΗ ΜΕ ΤΗ ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΗΣ ΠΑΡΑΣΤΑΤΙΚΗΣ ΤΕΧΝΗΣ ΤΟΥ ΘΕΑΤΡΟΥ ΩΣ ΕΡΓΑΛΕΙΟΥ ΒΙΩΜΑΤΙΚΗΣ ΜΑΘΗΣΗΣ

Νικολίτσα Κουτσομπελίτη

Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας

Η ανακοίνωση επιχειρεί να παρουσιάσει και να αναλύσει κριτικά τη θεατροπαιδαγωγική δράση με τίτλο «Η αναβίωση του αρχαίου ελληνικού δράματος», που υλοποιείται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Πατρών και απευθύνεται σε μαθητές της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης. Κατά τη διάρκεια του προγράμματος οι μαθητές ενημερώνονται για τη γέννηση του αρχαίου δράματος, τους χώρους παρουσίασης δραματικών έργων στην αρχαιότητα, καθώς και για το Ρωμαϊκό Ωδείο της Πάτρας, ενώ παράλληλα συμμετέχουν βιωματικά, παρουσιάζοντας μια μικρή θεατρική παράσταση, αναλαμβάνοντας ρόλους ηθοποιών. Οι φιλόλογοι που διδάσκουν στη σχολική τάξη την «Ελένη» του Ευριπίδη στους μαθητές της Γ΄ Γυμνασίου και την «Αντιγόνη» του Σοφοκλή στους μαθητές της Β΄ Λυκείου επιλέγουν απόσπασμα από τα προαναφερόμενα έργα και οι μαθητές καλούνται να παρουσιάσουν στο αμφιθέατρο του Αρχαιολογικού Μουσείου Πατρών την παράσταση, φορώντας θεατρικά προσωπεία που τους παραχωρούνται από το Μουσείο.

Η ανακοίνωση δομείται γύρω από δύο κεντρικούς άξονες: τη διερεύνηση του θεωρητικού πεδίου και τον σχεδιασμό και την υλοποίηση της εκπαιδευτικής δράσης. Τον πρώτο άξονα αποτελούν δύο έργα τραγικών ποιητών, συγκεκριμένα της «Ελένης» του Ευριπίδη και της «Αντιγόνης» του Σοφοκλή, που επιτρέπουν τη διασύνδεση του μαθητικού προγράμματος σπουδών με τον μουσειακό χώρο, μέσω της παραστατικής τέχνης του θεάτρου. Όσον αφορά τον δεύτερο άξονα, έμφαση δίνεται στη χρήση από τους μαθητές των θεατρικών προσωπειών που κατασκευάστηκαν από τον Θάνο Βόβολη, σκηνογράφο-ενδυματολόγο, Καθηγητή στο Τμήμα Θεάτρου του Deree-American College of Greece, προκειμένου ο Γιάννης Μουρτζόπουλος, Καθηγητής στο Τμήμα Ηλεκτρολόγων Μηχανικών και Τεχνολογίας Υπολογιστών του Πανεπιστημίου Πατρών να περιγράψει αποτελέσματα των μετρήσεων σε σχέση με την ένταση του ήχου που ακούει ο ηθοποιός (τόσο στην αρχαιότητα όσο και σε σημερινές παραστάσεις) φορώντας το προσωπείο αλλά και τον τρόπο που εκπέμπεται ο ήχος στο αρχαίο θέατρο. Η χρήση των προσωπειών από τους μαθητές συμβάλλει στην απόλυτη συνέπεια ως προς τον χρόνο που εκτυλίσσεται η δράση με την ιστορική περίοδο και τα εκθέματα του μουσείου.

Η αξιοποίηση της παραστατικής τέχνης του θεάτρου ως ερμηνευτικού εργαλείου δίνει το ερέθισμα της ελεύθερης έκφρασης και της αναβίωσης της ιστορίας ως βιώματος, βοηθώντας τους συμμετέχοντες να κατακτήσουν τη γνώση. Στόχος είναι αφενός, η ενημέρωση των μαθητών για τη γέννηση της δραματικής τέχνης, τους τόπους παρουσιάσής της και εν γένει τη διαφύλαξη της υλικής και άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς (δηλαδή του αρχαίου θεάτρου ως αρχιτεκτονήματος και του αρχαίου δράματος ως παραστατικής τέχνης) και αφετέρου η δυνατότητα της δημιουργικής αξιοποίησης των δεξιοτήτων και των ταλέντων των μαθητών, μέσω της βιωματικής τους εμπλοκής στην παρουσίαση των δραματικών έργων.

Ένα ακόμα εργαλείο που χρησιμοποιείται στην υλοποίηση του προγράμματος είναι η παιχνιδοποίηση, με τη συμμετοχή των μαθητών σε παιγνιώδεις ψηφιακό διαδραστικό κουίζ, όπου καλούνται να απαντήσουν με τη χρήση του κινητού τους τηλεφώνου σε δεκαπέντε ερωτήσεις σχετικές με ό,τι έχουν ακούσει κατά τη διάρκεια της παρουσίασης. Η εφαρμογή της παιχνιδοποίησης στο εν λόγω πρόγραμμα αποσκοπεί στην ενίσχυση των επιπέδων εμπλοκής των μαθητών, ώστε να βελτιώσουν τις ιδιαίτερες δεξιότητές τους και να βελτιστοποιήσουν τη μάθησή τους.

Η συμμετοχή των μαθητών στη θεατρική παράσταση και η χρήση των κινητών τηλεφώνων τους για το διαδικτυακό παιχνίδι αναζήτησης της σωστής απάντησης αποτέλεσαν τους βασικούς άξονες της κινητοποίησης των μαθητών και της ενεργής συμμετοχής τους.

ΥΛΟΥΡΓΙΚΗ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ ΣΤΗΝ ΠΥΛΟ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΩΝ-ΡΩΜΑΪΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ: ΠΡΟΣΦΑΤΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΣΤΟ ΠΕΤΡΟΧΩΡΙ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

Μαρία Κυλάφη

Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας

Κατά τη σωστική ανασκαφική έρευνα που διεξήχθη σε οικόπεδο εντός του οικισμού Πετροχωρίου, Δήμου Πύλου-Νέστορος τα έτη 2022–2023 αποκαλύφθηκε πυκνό στρώμα από λίθους, κεράμους και πολυάριθμα εργαστηριακά κατάλοιπα, όπως πηλόμαζες, σκωρίες, υαλοποιημένα τοιχώματα αγγείων και κεράμων. Τα συγκεκριμένα ευρήματα αποτελούν κατάλοιπα βιοτεχνικής δραστηριότητας και παραπέμπουν στην ύπαρξη εργαστηριακών χώρων, που σχετίζονται κυρίως με την επεξεργασία υάλου. Η μεγάλη δε συγκέντρωση και το μέγεθος των υαλοπερισευμάτων

καταδεικνύουν την ύπαρξη ενός εκτεταμένου εργαστηρίου για την κατεργασία υάλου, το οποίο προφανώς κάλυπτε τις αυξημένες ανάγκες μιας ευημερούσας κοινωνίας των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων, όπως συνάγεται από την προκαταρκτική χρονολόγηση της κεραμικής που βρέθηκε στον χώρο.

Η πόλη με την οποία σχετίζεται το εργαστήριο είναι προφανώς η Πύλος, που, από τα μέχρι τώρα στοιχεία, γνωρίζουμε ότι αυτή την εποχή αναπτύσσεται στη χερσόνησο του Κορυφάσιου, διανύοντας μια περίοδο άνθισης και εξωστρέφειας, με ανεπτυγμένες εμπορικές δραστηριότητες. Η παρουσία του συγκεκριμένου στρώματος και επομένως της συγκεκριμένης δραστηριότητας παρέχει νέα, αδιάσειστα στοιχεία για την έκταση της Πύλου κατά τις παραπάνω χρονικές περιόδους, αν λάβουμε υπόψη ότι αυτού του είδους οι δραστηριότητες τοποθετούνταν στα όρια των πόλεων λόγω της αυξημένης όχλησης που προκαλούσαν και της επικινδυνότητάς τους.

ΔΥΟ ΜΑΡΜΑΡΙΝΟΙ ΘΩΡΑΚΕΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΠΙΔΑΥΡΟ

Παναγιώτης Κωνσταντινίδης

Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών

Η ανακοίνωση αναφέρεται σε δύο έως σήμερα αδημοσίευτα γλυπτά, παλαιά ευρήματα από την Επίδαυρο, τα οποία εκτίθενται στο τοπικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Τα γλυπτά είναι δύο μαρμαρίνοι θώρακες περίπου φυσικού μεγέθους, που μπορούν να χρονολογηθούν στο β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ. Ο πρώτος από τους θώρακες προέρχεται από το ιερό του Απόλλωνος Μαλεάτα και Ασκληπιού και πιθανότατα πρέπει να αναγνωριστεί είτε ως τμήμα τροπαίου (ενός από τα σπάνια σωζόμενα παραδείγματα της κλασικής περιόδου) είτε, ευρύτερα, ως τμήμα τιμητικού μνημείου, που ανιδρύθηκε στο ιερό. Ο δεύτερος μαρμαρίνος θώρακας, αγνώστου τόπου εύρεσης, προέρχεται είτε από κάποιο τιμητικό μνημείο είτε από επιτύμβιο ναΐσκο (και στην περίπτωση αυτή μαρτυρά αττική επίδραση). Στην ανακοίνωση τα δύο ευρήματα θα παρουσιαστούν για πρώτη φορά αναλυτικά. Αφού αναλυθούν τυπολογικά και στυλιστικά, η ανακοίνωση θα επικεντρωθεί στην πιθανή λειτουργία τους, πάντα σε αντιπαραβολή με αντίστοιχα γνωστά έργα από άλλες περιοχές της Ελλάδας αλλά και σε σχέση με την ιστορία και την τοπογραφία τόσο του ιερού του Απόλλωνος Μαλεάτα και του Ασκληπιού όσο και της αρχαίας πόλης της Επιδαύρου.

ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ ΣΤΗΝ ΑΓΟΡΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΠΙΔΑΥΡΟΥ 2020–2024: ΤΕΜΕΝΟΣ ΑΣΚΛΗΠΙΟΥ ΚΑΙ ΗΠΙΟΝΗΣ, ΚΛΑΣΙΚΗ ΚΡΗΝΗ, ΡΩΜΑΪΚΗ ΣΤΟΑ.

Βασίλειος Κ. Λαμπρινουδάκης¹, Ευάγγελος Καζολιάς², Σπύρος Πετρουνάκος³,
Αλεξάνδρα Σ. Σφυρόρα¹

¹Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, ²Εφορεία Αρχαιοτήτων Αργολίδας, ³Υπουργείο Πολιτισμού

Κατά τα έτη 2007–2015 οι ανασκαφές της Επιτροπής Συντήρησης Μνημείων Επιδαύρου έφεραν στο φως βορειοδυτικά του αρχαίου θεάτρου της πόλεως της αρχαίας Επιδαύρου μεγάλο τμήμα κρηναίου οικοδομήματος του 4ου π.Χ. αιώνα και τμήμα Στοάς των χρόνων της Ρωμαιοκρατίας, η οποία διαμόρφωνε μαζί με την Κρήνη ενιαίο συγκρότημα. Τη συνέχεια της έρευνας στον χώρο, ο οποίος αποτελούσε με το θέατρο μέρος της αγοράς της αρχαίας πόλης, ανέλαβε από το 2016 η ερευνητική ομάδα του Πανεπιστημίου Αθηνών.

Οι ανασκαφές κυρίως των πέντε τελευταίων ετών έδειξαν ότι η υστεροκλασική Κρήνη συνδεόταν με υπαίθριο περίβολο στα βόρεια της. Ο περίβολος συνέχισε να λειτουργεί κατά τη Ρωμαιοκρατία, έχοντας μειωθεί κατά μικρό τμήμα του πλάτους του στη δυτική του πλευρά, το οποίο κατέλαβε η τότε ανεγερθείσα Στοά. Στον χώρο του περιβόλου ήλθαν στο φως μεγάλη τετράγωνη πώρινη βάση / υποδοχή βάθρου αναθήματος (πιθανώς αγάλματος), κτιστό φρέαρ συνδεδεμένο με την Κρήνη, με επίσης κτιστή υπόγεια σήραγγα με οξυκόρυφη στέγαση, η οποία συνέδεε το φρέαρ με τη δεξαμενή της Κρήνης, καθώς και χαρακτηριστικά κινητά ευρήματα (όπως ιατρικά σκεύη, πήλινα ειδώλια, πήλινα αναθηματικά δισκάρια με ανάγλυφη μορφή θεότητας και σπές για ανάρτηση, όστρακο αγγείου με εγχάρακτο το όνομα του Ασκληπιού, μαρμάρινα αγάλματα). Τα παραπάνω, σε συνδυασμό με τη μορφή και των υπόλοιπων κτηριακών καταλοίπων, αποδεικνύουν ότι το συγκρότημα Κρήνης-Περιβόλου (και Στοάς κατά τη Ρωμαιοκρατία) αποτελούσε το Τέμενος του Ασκληπιού που αναφέρει ο Πausανίας ότι είδε εισερχόμενος στην πόλη της Επιδαύρου, του οποίου η θέση ήταν άγνωστη μέχρι σήμερα.

Όσον αφορά τη ρωμαϊκή Στοά, διευκρινίστηκαν οι διαστάσεις της προς τα βορειοδυτικά. Είναι εύλογη η διατύπωση της υπόθεσης ότι, σε συνδυασμό με το Τέμενος του Ασκληπιού, εξυπηρετούσε (και) ανάγκες εγκοίμησης.

Στην Κρήνη οι εργασίες επικεντρώθηκαν στο επίτιμο έργο της αποχωμάτωσης της δεξαμενής, αποκαλύπτοντας ενδιαφέρουσες λεπτομέρειες της μορφής και της λειτουργίας της.

Τέλος, από τη μελέτη της στρωματογραφίας, των κινητών ευρημάτων και των λιγοστών αρχιτεκτονικών καταλοίπων διευκρινίστηκε η χρονολογία πρόχειρης εγκατάστασης των βυζαντινών χρόνων, υψηλότερα στην επίχωση της δεξαμενής της Κρήνης.

ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΟ ΑΣΚΛΗΠΕΙΟ ΤΗΣ ΕΠΙΔΑΥΡΟΥ 2022–2024: ΑΡΧΑΪΚΟ ΚΤΗΡΙΟ ΜΕ ΥΠΟΓΕΙΟ, ΚΤΗΡΙΟ Ε, ΒΩΜΟΣ ΑΣΚΛΗΠΙΟΥ-ΗΠΙΟΝΗΣ, ΙΕΡΑ ΠΛΑΤΕΙΑ, ΒΩΜΟΣ ΑΣΚΛΗΠΙΟΥ, ΠΡΟΠΥΛΑΙΑ

Βασίλειος Κ. Λαμπρινουδάκης¹, Άλκηστις Παπαδημητρίου², Ευάγγελος Καζολιάς², Νίκος Κατσαραίος², Αλεξάνδρα Σ. Σφυρόρα¹

¹Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, ²Εφορεία Αρχαιοτήτων Αργολίδας

Την τελευταία τριετία οι ανασκαφικές εργασίες του Τομέα Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών σε συνεργασία με την Εφορεία Αρχαιοτήτων Αργολίδας στο ιερό του Ασκληπιού στην Επίδαυρο στόχευσαν στην επίλυση συγκεκριμένων ερευνητικών ερωτημάτων στο αρχαϊκό Κτήριο με υπόγειο, το Κτήριο Ε και τον Βωμό Ασκληπιού-Ηπιόνης, καθώς και στην προώθηση εργασιών μερικής αποκατάστασης χώρων και κτηρίων του ιερού, δηλαδή της Ιεράς πλατείας, του Βωμού του Ασκληπιού και των Προπυλαίων.

Σε συνέχεια της ολοκλήρωσης των ανασκαφικών εργασιών στο αρχαϊκό Κτήριο με υπόγειο (2021), διενεργήθηκε τομή αμέσως Δ της Θόλου, για να διερευνηθούν η στρωματογραφία στην περιοχή, η διαμόρφωση του φυσικού εδάφους κατά τις εργασίες κατασκευής της Θόλου και προπαντός η πρόσβαση στο Κτήριο με υπόγειο. Οι εργασίες στο Κτήριο Ε επιβεβαίωσαν ότι ο αρχαϊκός Βωμός τέφρας είχε τις διαστάσεις που είχαν διαπιστωθεί παλαιότερα και επομένως η σχέση του με το Κτήριο με υπόγειο δεν ήταν ακριβώς αξονική. Στον Βωμό Ασκληπιού-Ηπιόνης διευκρινίστηκαν πλήρως οι τρεις κατασκευαστικές φάσεις του, του ύστερου 7ου π.Χ. αι., του πρώιμου 4ου π.Χ. αι. και της αυτοκρατορικής εποχής, με στόχο τη σύνταξη μελέτης μερικής αποκατάστασης του Βωμού. Στην Ιερά πλατεία ξεκίνησε η μελέτη και διευθέτηση του πλήθους των διάσπαρτων αρχιτεκτονικών μελών, επιγραφών και τμημάτων αναθημάτων που βρίσκονταν εκεί από την εποχή των ανασκαφών του Π. Καββαδία. Επιπλέον, πραγματοποιήθηκαν αρχαιολογικοί καθαρισμοί, τακτοποίηση και μερική ανάταξη οικοδομικού υλικού στον Βωμό του Ασκληπιού. Ακόμα, έγιναν παρατηρήσεις για τις κατασκευαστικές φάσεις του.

Τέλος, αποσκοπώντας στην αποκατάσταση της αρχαίας πρόσβασης στο ιερό μέσω των Προπυλαίων εν όψει της υλοποίησης της Προγραμματικής Σύμβασης του Υπουργείου Πολιτισμού με τον Δήμο Επιδαύρου και την Περιφέρεια Πελοποννήσου, η οποία προβλέπει τη διαμόρφωση νέας εισόδου επισκεπτών στο ιερό, πραγματοποιήθηκαν αρχαιολογικοί καθαρισμοί στο κτήριο και κυρίως απομακρύνθηκε και αποτέθηκε συστηματικά προς μελέτη σε παραπλεύρως ελεύθερο χώρο το διάσπαρτο οικοδομικό υλικό από τους δύο διαδρόμους πρόσβασης εκατέρωθεν αυτού.

ΤΑ ΙΔΕΑΛΙΣΤΙΚΑ ΑΓΑΛΜΑΤΑ ΤΟΥ ΘΕΑΤΡΟΥ ΤΗΣ ΜΕΣΣΗΝΗΣ

Ευγενία Λαμπροπούλου

Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας

Στα θέατρα της αυτοκρατορικής περιόδου τα ιδεαλιστικά αγάλματα αποτελούν μια σημαντική κατηγορία γλυπτών, με έμφαση στα αγάλματα θεοτήτων (ολύμπιων θεών ή τοπικών θεοτήτων), σε αγάλματα μυθικών προσώπων και προσωποποιημένων εννοιών και σε αγάλματα που αναπαράγουν τύπους της κλασικής περιόδου. Στο πλαίσιο ανασύνθεσης της γενικότερης εικόνας της γλυπτής διακόσμησης του θεάτρου της Μεσσήνης, η ανακοίνωση επικεντρώνεται στην παρουσίαση των ιδεαλιστικών αγαλμάτων που κοσμούσαν τη *scaena frons* του θεάτρου της Μεσσήνης, προσεγγίζοντας τα θεματικά, τεχνοτροπικά και στυλιστικά. Εξετάζεται ο ρόλος των ιδεαλιστικών γλυπτών στα θέατρα και αναλύεται η λειτουργία τους στη διακόσμηση της σκηνής του ρωμαϊκού θεάτρου γενικά και της Μεσσήνης ειδικότερα, καθώς και η σχέση τους με το παρελθόν της πόλης, με τοπικές λατρείες και με τους αναθέτες. Η παρουσίαση των ιδεαλιστικών αγαλμάτων βασίζεται στην ενδελεχή ανάγνωση των ημερολογίων της ανασκαφής και στη μελέτη δημοσιευμένων και αδημοσίευτων έργων και σχετικών βιβλιογραφικών αναφορών. Εκτός από την παράθεση καταλόγου με τα εν λόγω γλυπτά στην παρούσα ανακοίνωση τίγονται θέματα που άπτονται της χωροταξίας τους στη *scaena frons* και της νοηματικής σύνδεσής τους με τον υπόλοιπο γλυπτό διάκοσμο της σκηνής του ανακατασκευασμένου ρωμαϊκού θεάτρου της Μεσσήνης.

ΟΨΕΙΣ ΤΟΥ ΡΩΜΑΪΚΟΥ ΟΔΙΚΟΥ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑΣ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΚΟΡΙΝΘΟΥ

Λουλαδάκη Χρυσούλα, Δωροθέα Ροκκάκη

Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας

Σκοπός της ανακοίνωσης είναι η συμβολή στην αρχαιολογική έρευνα της αρχαίας Κορίνθου κατά τους ρωμαϊκούς έως τους μεσοβυζαντινούς χρόνους δια της παρουσίασης των αποτελεσμάτων της πρόσφατης σωστικής ανασκαφικής έρευνας που διενεργήθηκε σε ιδιόκτητο οικόπεδο στη θέση «Κιουτσουκομαχάλας» στην Αρχαία Κόρινθο. Το εν λόγω οικόπεδο χωροθετείται στο δυτικό τμήμα του σύγχρονου οικισμού, ενώ απέχει λιγότερο από 300 μ. από τον κεντρικό αρχαιολογικό χώρο και το αρχαιολογικό μουσείο.

Η ανασκαφική έρευνα κάλυψε έκταση περίπου 2000 τ.μ., ενώ έφθασε σε βάθος 1,20 μ. από την επιφάνεια του εδάφους. Οι αρχαιότητες που αποκαλύφθηκαν και τα αρχαιολογικά στρώματα που αφαιρέθηκαν χρονολογούνται από τη ρωμαϊκή εποχή έως τους οθωμανικούς χρόνους. Όπως προκύπτει από την κεραμική που περισυλλέχθηκε, οι κυριότερες φάσεις χρήσης του χώρου εντοπίζονται κυρίως στους παλαιοχριστιανικούς και στους μεσοβυζαντινούς χρόνους. Τα λείψανα αντιστοιχούν σε τεχνικές κατασκευές δημόσιου και ιδιωτικού χαρακτήρα, πιθανόν σε οικιστικού χαρακτήρα κτήρια, σε ταφικά σύνολα και επιδαπέδια έργα με διακοσμητικές παραστάσεις.

Πιο συγκεκριμένα, στο ΒΔ τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε λιθόστρωτη οδός με προσανατολισμό Α-Δ, η οποία ταυτίζεται με τον αρχαίο *decumanus* της Αρχαίας Κορίνθου. Η κατασκευή της εντάσσεται στο πλαίσιο του πολεοδομικού σχεδιασμού της ρωμαϊκής αποικίας με κάθετους και οριζόντιους άξονες (*cardines, decumani*). Το συνολικό αποκαλυφθέν μήκος της αρχαίας οδού είναι 21,95 μ., με το πλάτος της να κυμαίνεται από 4 έως 4,34 μ. Το κατάστρωμα της οδού αποτελείται από λίθινες πλάκες από σκληρό ασβεστόλιθο. Στα νότια της οδού ήρθαν στο φως τμήματα ασβεστολιθικών πλακών, επιμελώς λαξευμένων, με ελαφρώς καμπυλωτή τη βόρεια όψη τους, που πιθανόν συνιστούν τμήματα του νοτίου πεζοδρομίου ή ρείθρα. Η χρήση της οδού φαίνεται πως διακόπτεται κατά τους μεσοβυζαντινούς χρόνους, όταν κατασκευάστηκε ένας εκ των τριών τοίχων λιθοδομής ενός μεγάλων διαστάσεων κτηρίου ΒΑ της αρχαίας οδού.

Σε έναν από τους χώρους του εν λόγω κτηρίου αποκαλύφθηκε επιδαπέδιο μαρμαροθέτημα (*opus sectile*), που διατηρεί ανεικονική διακόσμηση με δύο ομόκεντρους κύκλους εγγεγραμμένους σε τετράγωνο, το οποίο ανήκε σε έτερο, πρωιμότερο οικοδόμημα χρονολογούμενο στον ορίζοντα των

υστερορωμαϊκών χρόνων. Δύο ερριγμένοι αρράβδωτοι κίονες βρίσκονται στα νότια του μαρμαροθετήματος.

Βορειοανατολικά της οδού, επίσης, διερευνήθηκαν εννέα κεραμοσκεπείς τάφοι, με προσανατολισμό Α-Δ. Στο εσωτερικό των τάφων βρέθηκαν λιγοστά κτερίσματα. Οι πρακτικές ταφής αντανακλούν τη χριστιανική θρησκευτική παράδοση.

Εκατέρωθεν της αρχαίας οδού ανασκάφησαν χώροι, η χρήση των οποίων δεν έχει ακόμα αποσαφηνιστεί. Ωστόσο, κρίνεται πιθανόν να συνδέονταν με τη χρήση της οδού. Στα ΒΔ της οδού εντοπίζεται ένα ψηφιδωτό δάπεδο (τεχνική *opus tessellatum*) με αποσπασματικά σωζόμενη παράσταση κυνηγιού.

Στο νότιο τμήμα του οικοδομήσιμου χώρου αποκαλύφθηκε αρχαίο πηγάδι πλαισιωμένο από λίθινο δάπεδο και δύο μαρμάρινες βάσεις κίωνων οι οποίες δημιουργούν μνημειακή είσοδο σε έτερο κτηριακό συγκρότημα, καθώς και σύστημα διαχείρισης των υδάτων με πήλινες υδρορροές, μέσω των οποίων τα ύδατα κατέληγαν σε λιθοκτιστο υπόνομο.

Τα παραπάνω δεδομένα εμπλουτίζουν σημαντικά τις γνώσεις για την τοπογραφία της αρχαίας Κορίνθου.

ΟΙ ΡΩΜΑΪΚΕΣ ΘΕΡΜΕΣ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΣΙΚΥΩΝΟΣ: ΝΕΕΣ ΓΕΩΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ ΚΑΙ ΠΡΩΤΕΣ ΕΚΤΙΜΗΣΕΙΣ

Γιάννης Λώλος¹, Ναταλία Καζακίδη², Ζαφειρία Ρουμελιώτη³, Δημήτρης Μπάρτζης³

¹Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, ²Ακαδημία Αθηνών, ³Πανεπιστήμιο Πατρών

Το διεπιστημονικό ερευνητικό πρόγραμμα που πραγματοποιείται από το 2004 υπό τη διεύθυνση του Αναπληρωτή Καθηγητή Ιωάννη Λώλου στην αρχαία Σικυώνα υπό την αιγίδα της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, σε συνεργασία με την Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας και το Πανεπιστήμιο Wilfrid Laurier του Καναδά, έχει αποφέρει ως σήμερα σημαντικά αποτελέσματα, που συμβάλλουν στην κατανόηση πτυχών του οικονομικού και κοινωνικού βίου της ελληνιστικής και ρωμαϊκής πόλης.

Το νέο πενταετές ανασκαφικό πρόγραμμα (2023–2027) περιλαμβάνει, μεταξύ άλλων, ανασκαφή μιας αίθουσας των ρωμαϊκών θερμών ώστε να αντληθούν περισσότερα στοιχεία για την αρχιτεκτονική του συγκροτήματος και τις χρονολογικές του φάσεις. Στο παραπάνω πλαίσιο, προγραμματίστηκαν, μεταξύ άλλων, γεωφυσικές διασκοπήσεις και μικρή ανασκαφική τομή στον βορειοδυτικό τομέα του κτηρίου. Οι παραπάνω εργασίες πραγματοποιούνται

σε συνεργασία με το Τμήμα Γεωλογίας του Παν/μίου Πατρών και την Ακαδημία Αθηνών.

Τμήμα του ρωμαϊκού κτηρίου, που βρίσκεται στο κέντρο της ελληνιστικής και ρωμαϊκής Σικυώνας, ερευνήθηκε κατά τη δεκαετία του 1930 από τον Αναστάσιο Ορλάνδο, τότε επικεφαλής των ανασκαφών της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας στην αρχαία πόλη. Ο ίδιος εισηγήθηκε τη μετατροπή του κτηρίου σε αρχαιολογικό μουσείο, η οποία πραγματοποιήθηκε το 1936. Σύμφωνα με τη σχετική έκθεση του 1936, οπότε και πραγματοποιήθηκε αναστήλωση τμήματος του κτηρίου, «οι μεταβολές που έγιναν στο αρχαίο κτήριο για την μετατροπή του σε Μουσείο υπήρξαν ελάχιστες». Το αναστηλωμένο αυτό τμήμα παραμένει έως και σήμερα το Αρχαιολογικό Μουσείο της αρχαίας Σικυώνας. Οι νέες έρευνες στην περιοχή υπαγορεύονται κυρίως από την προοπτική επέκτασης του μουσείου στο μέλλον. Παράλληλα, όμως, στοχεύουν και στην κατανόηση του πολύ ενδιαφέροντος αυτού κτηρίου, που παραμένει έως σήμερα σχεδόν άγνωστο στην ειδική έρευνα.

Αναλυτική δημοσίευση της ανασκαφής και των εργασιών του Ορλάνδου δεν υπήρξε ποτέ, ενώ το υπόλοιπο τμήμα του κτηρίου παραμένει αδιερεύνητο. Πρόκειται χωρίς αμφιβολία για ένα συγκρότημα θερμών των πρώτων μεταχριστιανικών αιώνων, το οποίο διατηρεί σημαντικά λείψανα των κατασκευαστικών τεχνικών του. Χάρη στις σύγχρονες γεωφυσικές μεθόδους μπορούμε να αποκαταστήσουμε σε ικανοποιητικό βαθμό την αρχική του κάτοψη και την εσωτερική του διαρρύθμιση. Οι διασκοπήσεις αυτές, σε συνδυασμό με την αποτύπωση των υφιστάμενων τοίχων και την ανασκαφική έρευνα, μας βοηθούν να εντάξουμε τυπολογικά το κτήριο σε μια σειρά γνωστών κτηρίων με ανάλογη λειτουργία, που ανοικοδομήθηκαν σε πολλές πόλεις της Επαρχίας Αχαΐας και χρονολογούνται από την πρώιμη αυτοκρατορική περίοδο, αλλά και να αντιληφθούμε καλύτερα τη σημασία του μεγάλου αυτού και πολυτελούς δημόσιου λουτρικού οικοδομήματος στην καρδιά της ρωμαϊκής πόλης.

ΠΟΛΙΟΡΚΩΝΤΑΣ ΤΟ ΚΑΣΤΡΟ ΠΑΤΡΑΣ: ΜΙΑ ΑΓΝΩΣΤΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

Ειρήνη Μαγκανιώτη

Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας

Στην ανακοίνωση θα γίνει παρουσίαση του εκπαιδευτικού προγράμματος με τίτλο «Πολιορκώντας το Κάστρο Πάτρας, μια άγνωστη ιστορία» και του εκπαιδευτικού φυλλαδίου με τίτλο «Ανακαλύπτω την Πάτρα των

επαναστατικών χρόνων», τα οποία υλοποίησε το 2021 η Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας, σε συνδιοργάνωση με την Περιφέρεια Δυτικής Ελλάδας, στο πλαίσιο του εορτασμού των 200 χρόνων από την Επανάσταση του 1821. Το εκπαιδευτικό πρόγραμμα, το οποίο παρακολούθησαν μαθητές Πρωτοβάθμιας (ΣΤ΄ Δημοτικού) και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης (Α΄, Β΄ και Γ΄ Γυμνασίου, Α΄, Β΄ και Γ΄ Λυκείου, Ενιαίο Ειδικό Επαγγελματικό Γυμνάσιο Λύκειο Πατρών), πραγματοποιήθηκε στο Κάστρο Πάτρας. Είχε ως προαπαιτούμενο για την παρακολούθησή του την επεξεργασία στην τάξη του εκπαιδευτικού φυλλαδίου με τίτλο «Ανακαλύπτω την Πάτρα των επαναστατικών χρόνων». Σκοπός του εκπαιδευτικού προγράμματος ήταν να γνωρίσουν οι συμμετέχοντες μαθητές πτυχές της τοπικής ιστορίας που αναφέρονται στη μακρόχρονη πολιορκία της Πάτρας και του Κάστρου της κατά την Ελληνική Επανάσταση του 1821. Η πολιορκία διήρκεσε επτά έτη (1821–1828) και ολοκληρώθηκε με την παράδοση του Κάστρου στον Γάλλο στρατηγό Maison στις 8 Οκτωβρίου 1828. Κατά τη διάρκεια της πολιορκίας αυτής σημειώθηκαν αλλεπάλληλες μάχες, άλλοτε νικηφόρες και άλλοτε με αρνητική έκβαση, καθώς και στρατιωτικές και πολιτικές αντιπαλοότητες.

Το εκπαιδευτικό πρόγραμμα είχε δίωρη διάρκεια και αποτελούνταν από δύο μέρη. Το πρώτο περιλάμβανε συνοπτική παρουσίαση των κυριότερων γεγονότων της πολυετούς πολιορκίας του Κάστρου Πάτρας σε μορφή αφήγησης με παιγνιώδη τρόπο και το δεύτερο δραματοποίηση των γεγονότων από τους μαθητές. Η παρακολούθηση του εκπαιδευτικού προγράμματος από πολλά σχολεία της ΠΕ Αχαΐας το χρονικό διάστημα 2021–2024 είχε ως αποτέλεσμα τη γνωριμία των μαθητών με το μνημείο στο οποίο διαδραματίστηκαν κατά την Ελληνική Επανάσταση τα γεγονότα της πολιορκίας και με τους πρωταγωνιστές τους, καθώς και την άντληση ποικίλων και πολύτιμων πληροφοριών που αφορούν την ιστορία του τόπου τους.

ΕΙΣΗΓΜΕΝΟΙ ΕΜΠΟΡΙΚΟΙ ΑΜΦΟΡΕΙΣ ΑΠΟ ΤΟ ΠΕΤΑΛΙΔΙ (ΑΡΧΑΙΑ ΚΟΡΩΝΗ) ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

Ευαγγελία Μαλαπάνη

Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας

Η ανακοίνωση αφορά την παρουσίαση ρωμαϊκών εισηγμένων εμπορικών αμφορέων από σωστικές ανασκαφές που διενήργησε η ΕΦΑ Μεσσηνίας τα τελευταία χρόνια στο Πεταλίδι Μεσσηνίας, το οποίο, σύμφωνα με επιγραφικές μαρτυρίες, ταυτίζεται με την αρχαία Κορώνη, πόλη που ίδρυσε ο Βοιωτός

Επιμελίδης αμέσως μετά την ίδρυση της αρχαίας Μεσσήνης το 469 π.Χ. Σημειώνεται ότι οι εμπορικοί αμφορείς αποτελούν χρηστικά αγγεία τα οποία παράγονταν μαζικά σε ολόκληρη τη λεκάνη της Μεσογείου και τον Εύξεινο Πόντο για τη μεταφορά πρωτίστως υγρών αλλά και στερεών αγροτικών προϊόντων. Στην ανακοίνωση παρουσιάζονται και αναλύονται δύο αμφορείς τύπου Lamboglia 2 και LRA1, οι οποίοι προέρχονται από το Αιγαίο και την Κιλικία/Κύπρο αντίστοιχα και οι οποίοι βρέθηκαν μαζί με θραύσματα κεραμικής, κυρίως εισηγμένων αμφορέων προερχόμενων από διάφορες θέσεις της ρωμαϊκής επικράτειας, στο οικόπεδο Στ. Διονυσόπουλου, εντός του οποίου η ΕΦΑ Μεσσηνίας διενήργησε πρόσφατα σωστική ανασκαφική έρευνα. Μεταξύ των εισηγμένων αμφορέων ξεχωρίζουν: άνω τμήμα αμφορέα τύπου Gauloise 4 *similis* από την Ισπανία, άνω τμήμα αμφορέα, πιθανότατα γαλατικού, που στο κάτω μέρος του λαιμού φέρει *graffito*, και άνω τμήμα ρωμαϊκού αμφορέα τύπου LRA3. Σημειώνεται πως στο ανωτέρω οικόπεδο υπάρχουν ενδείξεις για την ύπαρξη βιοτεχνικών εγκαταστάσεων και δη κεραμικών κλιβάνων, γεγονός που υποδηλώνει πως στην αρχαία Κορώνη υπήρχαν βιοτεχνικές εγκαταστάσεις για την παραγωγή και κατασκευή ρωμαϊκών αμφορέων, τόσο για την κάλυψη των τοπικών αναγκών όσο και για την κάλυψη εξαγωγικών δραστηριοτήτων. Στην ανακοίνωση παρουσιάζεται επίσης ένας αμφορέας του 4ου αι. μ.Χ. που βρέθηκε σε σωστική ανασκαφή που διενήργησε παλαιότερα η ΕΦΑ Μεσσηνίας στο οικόπεδο Παναγόπουλου και ο οποίος ομοιάζει με τον τύπο Agora M235 (Agora P14108). Επιπλέον θα παρουσιαστεί ένας οξυπύθμενος αμφορέας του τέλους του 1ου π.Χ. – αρχών 1ου μ.Χ. που βρέθηκε στην Ακρόπολη Πεταλιδίου, στο πλαίσιο των ανασκαφών για την εκτέλεση του έργου κατασκευής της νέας επαρχιακής οδού Ριζόμυλου–Κορώνης (Τμήμα Γέφυρα Τζάνε – Καλαμάκι) και ο οποίος, σύμφωνα με τα μορφολογικά χαρακτηριστικά του, προέρχεται από την Τυνησία. Από την ίδια θέση προέρχεται και αμφορέας τύπου «σπαθίου», επίσης από τη Β. Αφρική, σωζόμενος κατά το ήμισυ. Οι ανωτέρω αμφορείς βρέθηκαν σε χώρο με οικιστικές εγκαταστάσεις, γεγονός που υποδηλώνει ότι η παρουσία τους συνδέεται με την εισαγωγή και κατανάλωση συγκεκριμένων αγροτικών προϊόντων.

Στόχος της μελέτης των υπό παρουσίαση αμφορέων είναι η ανάδειξη της αρχαίας Κορώνης, μέσα από τη μελέτη του ανωτέρω αρχαιολογικού υλικού ως ενός σημαντικού εμπορικού, πολιτιστικού, διαμετακομιστικού και οικονομικού κέντρου καθόλη τη διάρκεια των ρωμαϊκών χρόνων. Η παρουσία του λιμανιού, άλλωστε, ευνοούσε τις εμπορικές επαφές και ανταλλαγές με το Αιγαίο και την ευρύτερη λεκάνη της Μεσογείου.

ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΕΙΣ ΓΥΝΑΙΚΕΙΩΝ ΜΟΡΦΩΝ ΚΑΙ ΖΩΩΝ ΣΤΑ ΙΕΡΑ ΤΗΣ ΑΡΤΕΜΙΔΟΣ ΣΤΗΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ: Η ΣΧΕΣΗ ΤΩΝ ΑΝΑΘΗΜΑΤΩΝ ΜΕ ΤΟΥΣ ΤΟΠΙΚΟΥΣ ΜΥΘΟΥΣ ΚΑΙ ΤΙΣ ΙΔΙΟΤΗΤΕΣ ΤΗΣ ΘΕΑΣ. ΜΙΑ ΠΡΩΤΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ

Άρτεμις Μανιάκη

Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας

Με αφετηρία τα δημοσιευμένα πήλινα ειδώλια γυναικείων μορφών, ζώων και πτηνών των κλασικών και ελληνοιστικών χρόνων που εντοπίστηκαν στην ανασκαφική έρευνα του γεωμετρικού ιερού της Αρτέμιδος Αοντίας στη Ρακίτα Αχαΐας (Α. Μανιάκη Μελέτη της κλασικής και ελληνοιστικής κεραμικής από το ιερό της Αρτέμιδος Αοντίας στη Ρακίτα Αχαΐας, *Annuario* 89, III, 11, τόμος 1, 2011, 187–231) γίνεται μια πρώτη παρουσίαση των απεικονίσεων αντιστοιχών αφιερωμάτων προς την Άρτεμη ή ακόμη και των εικόνων της ίδιας της θεάς που απαντούν στα ιερά της στην Πελοπόννησο.

Τα παραπάνω αφιερώματα περιλαμβάνουν απεικονίσεις γυναικείων μορφών σε θρόνο, αναβάτιδων σε ίππο, μορφών που φέρουν φαρέτρα, στεφάνη, πόλο στην κεφαλή ή έχουν περίτεχνες κομμώσεις. Παράλληλα γίνεται αναφορά στα ζώα που συνοδεύουν συχνά την Άρτεμη. Τα ζώα που απεικονίζονται σε αφιερώματα στα ιερά της είναι το ελάφι, ο ίππος, ο σκύλος, ο κριός, καθώς και τα πτηνά πετεινός και χήνα. Στην ανακοίνωση η παρουσία των παραπάνω μορφών ερμηνεύεται σύμφωνα με τα χαρακτηριστικά και τις ιδιότητες που αποδίδονται στη θεά και στη συνέχεια γίνεται παρουσίαση των ιερών της Αρτέμιδος στην Πελοπόννησο, στα οποία έχουν εντοπιστεί παρόμοια αναθήματα ή μεμονωμένα ευρήματα που συνδέονται με τη θεά. Ο εν λόγω συσχετισμός πραγματοποιείται μετά την αποδελτίωση αρχαιολογικών άρθρων και δημοσιεύσεων και τη μελέτη αναφορών περιηγητών σχετικά με τα ιερά της θεάς, όπως του Πausανία στα βιβλία του που αφορούν στην Πελοπόννησο.

Πιο συγκεκριμένα, συσχετίζονται αντιστοιχες ή παρόμοιες απεικονίσεις των προαναφερθεισών γυναικείων μορφών και ζώων από την Αχαΐα με αναθήματα προς τη θεά στην αρχαία Αρκαδία (στα ιερά της Αρτέμιδος Ημέρας στους Λουσούς και στο τεγεατικό ιερό της Αρτέμιδος Κνακαάτιδος), στην Ηλεία (ιερά της Κομποθέκρας και στο όρο Κωτίλο της Φιγάλειας), στη Λακωνία (ιερό της Αρτέμιδος Ορθίας και αγροτικό ιερό στις Αιγιές) και στην Κορινθία (ιερό της θεάς στη Στύμφαλο και ειδώλια που έχουν βρεθεί στην περιοχή). Τέλος, εκτός από τα αρχαιολογικά ευρήματα των ιερών ανιχνεύονται περαιτέρω συσχετισμοί με μεταγενέστερες χρονολογικά νομισματικές απεικονίσεις της θεάς στη Σπάρτη, την Αχαΐα, την Αρκαδία και τη Μεσσηνία.

ΣΩΡΟΣ ΚΡΑΝΙΩΝ ΣΕ ΑΨΙΔΩΤΟ ΚΤΗΡΙΟ ΤΗΣ ΜΕΣΗΣ/ΝΕΟΤΕΡΗΣ
ΝΕΟΛΙΘΙΚΗΣ ΚΑΙ ΕΝΔΕΙΞΕΙΣ ΜΕΤΑΘΑΝΑΤΙΑΣ (;) ΑΠΟΚΟΠΗΣ
ΑΝΘΡΩΠΙΝΩΝ ΜΕΛΩΝ ΣΕ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΤΗΣ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗΣ ΣΤΟΝ
ΧΕΛΩΝΑΤΑ ΗΛΕΙΑΣ

Χρήστος Ματζάνας

Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας

Κατά τη διάρκεια μεγάλης έκτασης σωστικής ανασκαφής το 2022 υπό δύσκολες συνθήκες εντός του κηρυγμένου αρχαιολογικού χώρου στο Τραγάνι Βαρθολομιού (Ηλεία) εντοπίστηκε στις δύο αντιθετικές γωνίες του διερευνώμενου αγροτεμαχίου, έκτασης 25 στρεμμάτων, αψιδωτό κτίριο ταφικού και ίσως λατρευτικού χαρακτήρα, με παχιά συσώρευση οστών και, σπανίως, σκελετών σε ανατομική θέση ή ευδιάκριτων πλευρικών ανακομιδών, με εναπόθεση σε ευμεγέθη σωρό κρανίων με την κάτω γνάθο. Με τον σωρό αυτό και τον συναφή συμβολισμό πιθανώς σχετίζεται κεφάλι πτηνόμορφου ειδωλίου με μακρύ λαιμό, το οποίο, ωστόσο, δεν βρέθηκε μαζί με τον σωρό των κρανίων, ούτε έχει ακόμη εντοπιστεί το υπόλοιπο σώμα του. Στη ΒΑ γωνία του αγροτεμαχίου και σε απόσταση 230 μ. από το αψιδωτό κτίσμα, πλησιέστερα στον αποδοσμένο στο τέλος της Νεολιθικής ταφικό πίθο της ανασκαφής του 1989, εντοπίστηκαν περαιτέρω ταφές σε πίθους, όπως και διπλή ταφή κάτω από έρμακα, ανακομιδές και, σε μεγαλύτερη διασπορά, αρκετές ταφές σε απλά ορύγματα στον φυσικό μαλακό βράχο, εκ των οποίων η μία, που ήταν εκτάδην, παρουσίαζε εικόνα βίαια διαμελισμένου νεκρού, ενώ στην άλλη ο κτερισμένος νεκρός, σε θέση φροντισμένη και συνεσταλμένη, είχε αποκομμένο το ένα του χέρι και τοποθετημένο σε μη ανατομική θέση στο ίδιο όρυγμα. Η πρώτη περίπτωση, σε αντίθεση με τη δεύτερη, δεν απαντά στην Ευρώπη ενώ είναι συχνή πρακτική στην Εγγύς Ανατολή, με τους σωρούς κρανίων να έχουν ερμηνευτεί ως λατρεία προγόνων και τελευταία ως τρόπαια εχθροπραξιών. Από σύνολο αγγείων που είχαν τοποθετηθεί ως εγκαίνιο του αψιδωτού κτηρίου και τα οποία ανήκουν στην πρωτογκρίζα ξεστή φαία με στιλβωτή διακόσμηση κεραμική, που έχει ονομαστεί «τεφρό επί τεφρού» (grey-on-grey), για πρώτη φορά η εδώ και έναν αιώνα παρατηρούμενη σε πολλά σημεία του ελλαδικού χώρου καταστροφή και διείδυση ξένων στοιχείων στο τέλος της Μέσης Νεολιθικής, περί το 5400 π.Χ., θα μπορούσε να αποδοθεί σε επήλυδες από την Ανατολή.

ΠΡΩΤΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΑΠΟ ΤΙΣ ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ ΣΤΟ ΚΑΣΤΡΟ ΤΗΣ ΠΟΛΙΧΝΗΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

Νίκη Μεγαλομάτη¹, Κυριακή Γεωργιάδου²

¹Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας, ²Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Στην κορυφή μικρού λόφου βορείως του οικισμού της Πολίχνης, στις βόρειες παρυφές της μεσσηνιακής πεδιάδας, δεσπόζει ο βυζαντινός ναός του Ταξιάρχη, κτίσμα του τέλους του 10ου αιώνα, αφιερωμένο στον Αρχάγγελο Μιχαήλ, που κάποτε υπήρξε καθολικό της διαλυμένης μονής των Ταξιαρχών. Κατάλοιπα οχυρωματικού περιβόλου σώζονται περιμετρικά του ναού, κυρίως βόρεια, ανατολικά και νότια αυτού, με καλύτερα διατηρημένη τη νοτιοδυτική γωνία, όπου υψώνεται ερειπωμένο διώροφο πυργοειδές κτίσμα. Η θέση έχει ταυτιστεί από τους μελετητές με το αναφερόμενο στις γραπτές πηγές κάστρο του Αρχαγγέλου (Castelo di Sancto Arcangelo), το οποίο από τα μέσα του 14ου αιώνα και για αρκετές δεκαετίες βρισκόταν στην κατοχή της φλωρεντινής οικογένειας των Acciaiuoli. Στις αρχές του 15ου αιώνα περνά στον έλεγχο των Βυζαντινών του Μυστρά, ενώ δεν μνημονεύεται στις λίστες οχυρών θέσεων που συντάσσουν οι Βενετοί λίγο μετά τα μέσα του 15ου αιώνα.

Το έργο «Αποκατάσταση του Ι.Ν. Ταξιαρχών του Κάστρου Πολίχνης και του οχυρωματικού του περιβόλου», που εντάχθηκε στο Επιχειρησιακό Πρόγραμμα ΕΣΠΑ «Πελοπόννησος 2021–2027», εκτελείται με αυτεπιστασία από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας και βρίσκεται πλέον σε τελικό στάδιο υλοποίησης. Στο πλαίσιο των εργασιών, η ανάγκη για την καλύτερη δυνατή αρχαιολογική τεκμηρίωση του μνημείου επέβαλε τη διενέργεια δοκιμαστικών τομών περιμετρικά του περιβόλου και πάνω σ' αυτόν και έδωσε την ευκαιρία να διερευνηθεί ανασκαφικά μια θέση ιδιαίτερα σημαντική αλλά ελάχιστα μελετημένη έως σήμερα.

Οι έως τώρα έρευνες έφεραν στο φως στοιχεία που επιβεβαιώνουν τη χρήση του λόφου των Ταξιαρχών ήδη από τους προϊστορικούς χρόνους. Η πλειονότητα των κινητών ευρημάτων που αποκαλύφθηκε καλύπτει μια χρονική περίοδο από τα υστεροβυζαντινά έως και τα όψιμα μεταβυζαντινά χρόνια, ενώ συχνή είναι η παρουσία μεσοελλαδικής κεραμικής ακόμα και στα ανώτερα στρώματα. Τα οχυρωματικά κατάλοιπα, όπως μαρτυρούν και τα κινητά ευρήματα, δεν φαίνεται να ανάγονται πριν από τον 13ο–14ο αιώνα, ενώ μια δεύτερη φάση μπορεί με ασφάλεια να τοποθετηθεί στο β' μισό του 18ου αιώνα. Επιπροσθέτως, κατά τους καθαρισμούς ήρθαν στο φως κατάλοιπα προσκτισμάτων, εφραπτόμενων στη βόρεια εξωτερική πλευρά του περιβόλου,

τα οποία ταυτίζονται πιθανώς με κελιά του 18ου και 19ου αιώνα, εποχή κατά την οποία το συγκρότημα λειτουργούσε ως μοναστηριακό.

Τα παραπάνω ανασκαφικά ευρήματα αποβαίνουν αποκαλυπτικά, καθώς επιβεβαιώνουν μια ακόμα νέα προϊστορική θέση στη Μεσσηνία. Τα μέχρι σήμερα δεδομένα, σε συνδυασμό και με τα στοιχεία που αντλούνται από την τοπογραφία της ευρύτερης περιοχής της Πολίχνης, η οποία παρουσιάζει ιδιαίτερο αρχαιολογικό ενδιαφέρον, μαρτυρούν ότι ο λόφος επαναχρησιμοποιήθηκε κατά τους μέσους βυζαντινούς χρόνους με την ανέγερση του ναού των Ταξιαρχών. Παράλληλα, από τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα συνάγεται ότι η θέση αυτή απέκτησε στρατηγικό ρόλο κατά τη διάρκεια τόσο του Μεσαίωνα όσο και των οθωμανικών χρόνων. Η ανακοίνωση επιχειρεί να διαφωτίσει όψεις της ιστορίας του λόφου της Πολίχνης και να διατυπώσει ερωτήματα και προβληματισμούς που γεννώνται και καθιστούν αναγκαία τη συνέχιση των ανασκαφικών εργασιών, φιλοδοξώντας παράλληλα να αποτελέσει μια μικρή αλλά ουσιαστική συμβολή στη μέχρι σήμερα έρευνα.

ΝΕΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΟΝ ΕΡΕΙΠΩΜΕΝΟ ΝΑΟ ΤΗΣ Γ΄ ΖΩΝΗΣ ΟΧΥΡΩΣΗΣ ΑΚΡΟΚΟΡΙΝΘΟΥ

Παναγιώτα Μελέτη

Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας

Το Κάστρο Ακροκόρινθου ήδη από την αρχαιότητα αλλά και αργότερα, κατά τους βυζαντινούς χρόνους και την Οθωμανοκρατία, αποτελούσε αναπόσπαστο τμήμα της οχύρωσης της πόλης της Κορίνθου ως η εκτεταμένη τειχισμένη ακρόπολη της. Εντός των τειχών του κάστρου, σε έκταση 240.000 τ.μ., αναπτύχθηκε, όπως είναι φυσικό, ο οικισμός για την προστασία των κατοίκων της Κορίνθου από τους εκάστοτε επιδρομείς, με αδιάψευστους μάρτυρες της διαχρονικότητάς του τις αλληπάλληλες οικοδομικές φάσεις στα τείχη και το πλήθος των σωζόμενων μνημείων τόσο εντός των τειχών όσο και κατά μήκος του μονοπατιού που οδηγούσε από την Κόρινθο στο κάστρο (ιερό Αφροδίτης με μια παλαιοχριστιανική βασιλική κτισμένη στα ερείπιά του, πηγάδια και κιστέρνες για τη συλλογή ομβρίων υδάτων, λουτρά, κρήνες, ναοί και τεμένη, ενετικός στρατώνας και πλήθος οικιστικών καταλοίπων).

Αντικείμενο της ανακοίνωσης αποτελεί ο γνωστός στη βιβλιογραφία ερειπωμένος ναός της Γ΄ Ζώνης οχύρωσης του Ακροκόρινθου, πλησίον, προς ΝΑ, του καλά διατηρημένου ναού του Αγίου Δημητρίου, στον χώρο όπου αναπτύχθηκε διαχρονικά ο οικισμός του Ακροκόρινθου. Ένας ακόμη ναός

σώζεται στο κάστρο, σε ερειπιώδη κατάσταση, μπροστά από τον βορειότερο πύργο της Γ΄ Ζώνης οχύρωσης, μεταξύ των Β΄ και Γ΄ οχυρωματικών περιβόλων, όπου επεκτάθηκε ο οικισμός κατά την Οθωμανοκρατία. Και οι τρεις αυτοί ναοί χρονολογούνται στον 17ο αιώνα.

Για δεκαετίες ο ναός της Γ΄ Ζώνης οχύρωσης του Ακροκορίνθου έφερε μεγάλο όγκο επίχωσης, με εμφανείς μόνο τους περιμετρικούς τοίχους. Περιορισμένες εργασίες απομάκρυνσης επιχώσεων έγιναν τη δεκαετία του 1990 [Μ. Χρυσάφη-Ζωγράφου, Μια άγνωστη ενετική εκκλησία στον τρίτο περίβολο του Ακροκορίνθου, στο: Χ. Μπούρας, Σ. Μαμαλούκος, Α. Γκιόκη (επιμ.), *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση 7*, Αθήνα 2013, 281–287]. Πρόσφατα, το 2018 και, κυρίως, το 2019, στο πλαίσιο της τεκμηρίωσης και ανάδειξης του μνημείου από την ΕΦΑ Κορινθίας, υλοποιήθηκε η καθολική αφαίρεση της επίχωσης από το εσωτερικό του ναού και ο καθαρισμός από τις επιχώσεις κατά μήκος της Β, Ν και Δ πλευράς του και κατέστη δυνατή η συνολική αποτύπωσή του.

Ο ναός είναι επιμήκης, εξωτερικών διαστάσεων 13,00 × 6,65 μ. και εσωτερικών 11,70 × 4,90 μ., και ανήκει στον καθιερωμένο τύπο των μονόχωρων ναών με προεξέχουσα στα ανατολικά κόγχη ιερού, κόγχες πρόθεσης και διακονικού εγγεγραμμένες στο πάχος του ανατολικού τοίχου και τυφλά αψιδώματα σε κάθε μακρά πλευρά. Στο τρίτο από τα ανατολικά αψιδώματα κάθε πλευράς, όπως και στο μέσον του δυτικού τοίχου, ανοιγόταν θύρα για τη διευκόλυνση της πρόσβασης στο εσωτερικό του ναού και από τις τρεις πλευρές γύρω του. Η ανέγερση του ναού ακολουθεί το πρανές του λόφου, το οποίο έχει ισχυρότατη κλίση από Α προς Δ, με αποτέλεσμα το κτίσμα να έχει οικοδομηθεί επάνω σε θεμελίωση εν είδει κρηπιδώματος μεγάλου ύψους. Εξάλλου, ακριβώς λόγω της χωροθέτησής του στον λόφο, η κόγχη του ιερού, με την παρουσία του φυσικού βράχου σχεδόν σε επαφή με την εξωτερική πλευρά της, υψωνόταν περισσότερο από το σήμερα σωζόμενο ύψος των 4,00 μ. Το κτίσμα χρονολογικά τοποθετείται στη σύντομη περίοδο της Βενετοκρατίας στην περιοχή (1687–1715), ωστόσο δεν προκύπτουν στοιχεία αποπεράτωσής του.

ΔΡΑΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΡΩΜΑΪΚΟΥ ΣΤΑΔΙΟΥ ΠΑΤΡΩΝ

Μαριλένα Μεντζίνη

Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας

Η ανεσκαμμένη πλευρά του Ρωμαϊκού Σταδίου εκτείνεται σε ένα εν μέρει φυσικό και εν μέρει προερχόμενο από προσχώσεις πρανές, που οριοθετείται ανάντη από το επίπεδο της άνω πόλης της Πάτρας (Πλατεία Αγ. Γεωργίου) και κατάντη καταλήγει στο κατά πολύ χαμηλότερο επίπεδο της οδού Ηφαιστού (υψομετρική διαφορά περίπου 15,00 μ.), που ταυτίζεται σχεδόν με την εκκίνηση του χώρου της αρχαίας αρένας. Το σωζόμενο αυτό τμήμα του μνημείου αποτελείται από επαναλαμβανόμενα «δωμάτια» σε σειρά (πιθανόν βοηθητικούς χώρους, που έκλειναν κάτω από τις κερκίδες). Για τη δημιουργία των διαζυμάτων του αμφιθέατρου υπήρξε εκμετάλλευση της κλίσης του φυσικού πρανούς. Η εκκίνηση της κατασκευής γινόταν από την υψηλότερη περιοχή με εκσκαφή ανά οριζόντιες ζώνες και τη δημιουργία ενός μετώπου τοίχου αντιστήριξης των ανωτέρω ευρισκόμενων γαιών. Ακολουθώντας, στο αμέσως κατώτερο επίπεδο εκσκαφής, ο αντίστοιχος τοίχος αντιστήριξης υψωνόταν μέχρι τη στέψη του προηγούμενου και ακολουθούσε η σύνδεσή τους μέσω εγκάρσιου σε αυτούς τόξου. Τέλος, χτίζονταν ανεξάρτητα οι ενδιάμεσοι κάθετοι τοίχοι, που μοίραζαν σε διαμερίσματα τη δημιουργούμενη στοά, επί της οποίας εκτείνονταν οι κερκίδες. Το ανεσκαμμένο μνημείο αλλά και ο περιβάλλων χώρος του, λόγω της κλιμακωτής μορφής και της θέσης τους, δέχονται την προσβολή της απορροής των ομβρίων.

Η παρούσα ανακοίνωση επικεντρώνεται κυρίως στον σχεδιασμό (έρευνα, τεκμηρίωση, μελέτη), που οδήγησε στην ανάληψη των κατάλληλων ενεργειών, αφενός για την προστασία και ασφάλεια του μνημείου, λόγω της ερειπιώδους μορφής του, έναντι συνήθων αλλά και τυχηματικών δυναμικών δράσεων και αφετέρου για την επίτευξη της δυνατότητας μεταβολής του σε επισκέψιμο αρχαιολογικό χώρο. Μελετήθηκε και προτάθηκε μια ήπια αλλά ουσιαστική επέμβαση, η οποία έγινε δεκτή χωρίς παρατηρήσεις από το ΚΑΣ (αρ. πρωτ. ΥΠΠΟΑ/ΓΔΑΜΤΕ/ΔΑΑΜ/ΤΜΜΡΠ/ 133926/15130/1041/110, 14/07/2014 Υπουργική Απόφαση Έγκρισης Μελέτης Μ. Μεντζίνη, Ανάδειξης του Ρωμαϊκού Σταδίου Πατρών: Δομική Αποκατάσταση της ανεσκαμμένης ανατολικής πλευράς – Α΄ φάση). Η μελέτη υλοποιήθηκε μέσω της Ολοκληρωμένης Παρέμβασης «Αποκατάσταση-Ανάδειξη ανεσκαμμένου τμήματος Ρωμαϊκού Σταδίου Πατρών», προϋπολογισμού 335.000 €, του χρηματοδοτούμενου από το Πρόγραμμα Διασυνοριακής Συνεργασίας INTERREG «Ελλάδα-Ιταλία 2014–

2020» έργου «TheRout_Net / Thematic Routes and Networks» (MIS 5041731). Τα εγκαίνια του έργου έγιναν στις 28/09/23.

Συνοπτικά, πρώτη ενέργεια για την αποκατάσταση του μνημείου αποτέλεσε η διαπίστωση των κρίσιμων περιοχών, που είναι επιρρεπείς σε πιθανή αστοχία και συνακόλουθα η ερμηνεία των ήδη εμφανιζομένων *in situ* βλαβών. Σε αυτές περιλαμβάνονται κυρίως κατακόρυφες διαμπερείς ρηγματώσεις, οι οποίες παρατηρούνται συστηματικά στους πλευρικούς (εγκάρσιους στο μέτωπο του πρανούς) τοίχους των προθαλάμων (τμημάτων των εναπομεινάντων δωματίων του). Προτάθηκε και διεξήχθη γεωτεχνική έρευνα για την επίτευξη της γεωλογικής γνώσης του εδάφους θεμελίωσης του μνημείου και του αρχαιολογικού χώρου γενικότερα. Ακολούθησε εκπόνηση γεωτεχνικής μελέτης, καθώς και μελέτη-εφαρμογή διαχείρισης όμβριων, που θεωρήθηκε καθοριστική, λόγω της μορφής και της θέσης του μνημείου. Με αυτά τα δεδομένα μελετήθηκε και το εγγύς πρανές, έγινε εντοπισμός αναγκών επέμβασης και δημιουργία νέου πρανούς. Για τον σχεδιασμό κονιάματος και ενέματος για την αποκατάσταση των ρηγματώσεων και την εφαρμογή συγκολλήσεων, σφραγίσεων και ενεμάτων στο μνημείο πραγματοποιήθηκε δειγματοληψία και ανάλυση του αρχαίου κονιάματος δόμησης και έτσι μελετήθηκαν και εφαρμόστηκαν ανάλογα και σύμφωνα με τις ανάγκες της αποκατάστασης νέα συμβατά κονιάματα και ενέματα.

ΝΕΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΤΗΣ ΕΦΟΡΕΙΑΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΑΡΚΑΔΙΑΣ ΣΤΟ ΚΑΣΤΡΟ ΚΑΡΥΤΑΙΝΑΣ ΚΑΤΑ ΤΑ ΕΤΗ 2021–2024

Σουζάνε Μεταξά, Ανδρομάχη Νάστου

Εφορεία Αρχαιοτήτων Αρκαδίας

Στην ανακοίνωση θα παρουσιαστούν τα ακίνητα κατάλοιπα και τα κινητά ευρήματα που ήρθαν στο φως στο κάστρο της Καρύταινας κατά τη διάρκεια των αρχαιολογικών εργασιών της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αρκαδίας (2021–2024), στο πλαίσιο του υποέργου 2 «Αρχαιολογικές έρευνες και εργασίες για την προσβασιμότητα στην Ακρόπολη» της Πράξης «Αποκατάσταση-στερέωση της πύλης και τμήματος των τειχών του Κάστρου Καρύταινας Αρκαδίας» της Δ/σης Αναστήλωσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων (ΕΣΠΑ 2014–2020/2021–2027).

Το κάστρο της Καρύταινας κτίστηκε από τους Φράγκους ηγεμόνες στα μέσα του 13ου αι., μετά την ίδρυση του Πριγκιπάτου της Αχαΐας, σε απότομο έξαρμα

πάνω από την κοιλάδα του ποταμού Αλφειού, σε θέση-κλειδί, από την οποία κατόπτευε την πεδιάδα της Μεγαλόπολης και τους οδικούς άξονες που ένωναν την ενδοχώρα της Αρκαδίας με τη νοτιοδυτική Πελοπόννησο. Η πλεονεκτική αυτή θέση προσέδωσε στο κάστρο για αιώνες στρατηγική σημασία και ευνόησε την ανάδειξη της Καρύταινας ως διοικητικού κέντρου από τον 13ο έως και τον 19ο αι.

Με αφορμή το ανωτέρω έργο η αρχαιολογική έρευνα εστιάζει εκ νέου στην τειχισμένη ακρόπολη του κάστρου, η οποία διασώζει πλήθος κτιρίων, που δεν έχουν διερευνηθεί έως σήμερα. Οι αρχαιολογικές εργασίες που εκτελούνται από την ΕΦΑ Αρκαδίας επικεντρώνονται στις περιοχές του περιτειχίσματος, της πύλης και της κεντρικής αυλής της ακρόπολης, όπου εντοπίστηκαν άγνωστα κτιριακά κατάλοιπα, ενδείξεις διαδρομών και νέα στοιχεία σχετικά με τις κατασκευαστικές φάσεις που μαρτυρούν τη διαχρονική χρήση του λόφου ήδη πριν από την άφιξη των Φράγκων και μέχρι τον 19ο αι. Ο εντοπισμός αλληπάλληλων οικοδομικών φάσεων, διορθωτικών επεμβάσεων και προσθηκών επιβεβαιώνει τις ιστορικές πληροφορίες για τον διαχρονικά ενεργό ρόλο της Καρύταινας στις πολεμικές συρράξεις για την κυριαρχία του Μοριά αλλά και τη χρήση της ακρόπολης από την εκάστοτε κυρίαρχη ομάδα (Φράγκους, Βυζαντινούς, Οθωμανούς, Βενετούς). Εκτεταμένες επεμβάσεις έγιναν κατά τους χρόνους της Επανάστασης, αλλοιώνοντας σε αρκετές περιπτώσεις τη μορφή οικοδομημάτων, η ανέγερση των οποίων ανάγεται στην περίοδο της Φραγκοκρατίας.

Ιδιαίτερα πλούσια είναι τα κινητά ευρήματα που ενισχύουν την εικόνα για την αδιάλειπτη χρήση του κάστρου και της ακρόπολης από τις κυρίαρχες ομάδες που διοικούσαν την Καρύταινα από τον 13ο έως τον 19ο αι. Πρόκειται για νομίσματα, πολεμικό εξοπλισμό, δομικά υλικά, κεραμική εισηγμένη από δυτικά και ανατολικά κέντρα παραγωγής και μεγάλη ποικιλία χρηστικών και προσωπικών αντικειμένων, που προσφέρουν πολύτιμες πληροφορίες για τον υλικό πολιτισμό ενός κάστρου της Αρκαδίας, στο οποίο έδρασαν διαχρονικά οι τρεις κυρίαρχοι πολιτισμοί της κεντρικής Μεσογείου.

Η ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΛΥΧΝΩΝ ΣΕ ΠΑΡΟΔΙΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΣΙΚΥΩΝΑΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΚΛΑΣΙΚΗ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

Φωτεινή Μπαλλά

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Η Αρχαία Σικυώνα, πόλη-κράτος της Σικυωνίας, απλωνόταν σε εύφορη πεδιάδα δυτικά της Αρχαίας Κορίνθου. Κατά τα έτη 1976–1979 εντοπίστηκε τμήμα παρόδιου νεκροταφείου με χρήση από τα τέλη του 7ου έως και τον 1ο π.Χ. αι. Η μελέτη του υλικού που πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο εκπόνησης διδακτορικής διατριβής απέδωσε σημαντικά στοιχεία, συμπληρώνοντας τα κενά για την ταφική τελετουργία στη βορειοανατολική Πελοπόννησο. Μεταξύ άλλων, διαπιστώθηκε ότι από τα μέσα του 5ου π.Χ. αι. αποτίθετο ένα λύχνος πλησίον του νεκρού, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις υπήρχε αντίστοιχο εύρημα στις λίθινες πλάκες ή στις κεράμους κάλυψης του τάφου. Παράλληλα, οι πλούσιες επιχώσεις που συσσωρεύθηκαν πάνω από το νεκροταφείο επέτρεψαν τη διατήρηση λάκκων εναγισμού, με ή χωρίς ίχνη φωτιάς. Ήδη από τις αρχές του 4ου αι. π.Χ. ορισμένα από αυτά τα σύνολα περιείχαν και λύχνο.

Σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα, υπήρξαν σχετικά λίγοι ενταφιασμοί με περισσότερα από ένα τέτοιου είδους αντικείμενα, κάποτε και μικκύλου σχήματος. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και το γεγονός ότι σε ορισμένες ταφές το αντικείμενο είχε αποθεθεί στο εσωτερικό μαγειρικού σκεύους ή ακόμη και εντός θραύσματος χονδροειδούς αγγείου. Σε γενικές γραμμές οι λύχνοι εντοπίστηκαν είτε σε ακέραιη κατάσταση είτε με απώλεια των ευάλωτων, επίθετων μελών τους, συνήθως των λαβών. Τα περισσότερα σκεύη πρέπει να προέρχονταν από κορινθιακά εργαστήρια, χωρίς να αποκλείεται και η τοπική παραγωγή τους, ενώ δεν έλειπαν και οι αττικές εισαγωγές. Η πλειονότητα των λύχνων κανονικού μεγέθους έφεραν ίχνη χρήσης στον μυκτήρα, στοιχείο που συμπληρώνει τα έως τώρα δεδομένα σχετικά με το κατά πόσο ήταν απλά κτερίσματα ή λειτουργικά σκεύη, που σχετιζόνταν με την ώρα της ταφής ή ακόμα και με την χρήση τους ως πυροφόρων σκευών για τις ανάγκες τέλεσης κάποιας συγκεκριμένης πράξης επί του τάφου.

ΝΕΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΓΙΑ ΤΟΝ ΒΥΘΙΣΜΕΝΟ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΟ ΟΙΚΙΣΜΟ ΠΑΥΛΟΠΕΤΡΙΟΥ ΕΛΑΦΟΝΗΣΟΥ ΛΑΚΩΝΙΑΣ

Ελένη Μπάνου¹, Δέσποινα Κουτσούμπα²

¹Επίτιμη Δ/ντρια Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων, ²Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων

Μεταξύ της νησίδας Παυλοπέτρι και της παραλίας της Πούντας, εκεί που κατά την 3η χιλιετία π.Χ. υπήρχε μια λωρίδα γης που ένωνε τη σημερινή λακωνική ακτή με τη σημερινή νήσο Ελαφόνησο, εκτείνεται ο προϊστορικός οικισμός του Παυλοπετρίου, βυθισμένος ελάχιστα μέτρα κάτω από την επιφάνεια της θάλασσας. Ο οικισμός ήταν γνωστός από το 1967, όμως η πρώτη ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο προγράμματος συνεργασίας της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων και της Βρετανικής Σχολής Αθηνών, υπό τη διεύθυνση του Ηλία Σπονδύλη, στο πλαίσιο προγράμματος για τη διερεύνηση και τεκμηρίωση του οικισμού με σύγχρονες τεχνικές επισκόπησης.

Στο πλαίσιο της διαχείρισης του ενάλιου αρχαιολογικού χώρου από την Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων και της απόδοσής του στο κοινό, τον Απρίλιο 2022 στον χώρο τοποθετήθηκε χερσαία και υποβρύχια σήμανση για τη διευκόλυνση της επίσκεψης από κολυμβητές. Στο ίδιο πλαίσιο, η Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων πραγματοποίησε σωστική ανασκαφή σε σημείο του οικισμού όπου λόγω της δράσης των κυματισμών υπήρχαν εμφανή στόμια πύθων και είχαν σκεπαστεί από το 2020 προκειμένου να μην φθαρούν από τους επισκέπτες.

Η ανασκαφική τομή ορίστηκε έξω από τα όρια των τοίχων εντός των οποίων εγγράφονταν οι πίθοι, σε επαφή με ανασκαφική τομή που είχε πραγματοποιηθεί το 2011, στο πλαίσιο της συστηματικής έρευνας ΕΕΑ-ΒΣΑ. Η περιοχή χαρακτηρίζεται από μακρούς παράλληλους τοίχους, με προσανατολισμό ΒΔ-ΝΑ, που διατρέχουν την περιοχή έως τη σημερινή ακτογραμμή. Η πληθώρα των θραυσμάτων πύθων και οι μακρείς παράλληλοι «διάδρομοι» είχαν οδηγήσει στην αρχική υπόθεση ότι ίσως πρόκειται για αποθηκευτικούς χώρους του οικισμού.

Η σωστική ανασκαφή του 2022 έφερε στο φως πέντε πίθους της πρωτοελλαδικής περιόδου τοποθετημένους οριζόντια, σε συγκεκριμένη διάταξη εντός του «δωματίου», εντός στρώματος από μαλακό αργιλώδες, χαρακτηριστικά καστανέρυθρο πηλόχωμα. Στα ευρήματα της τομής συγκαταλέγονται επίσης τμήματα σχιστολιθικών πλακών και άλλα τμήματα αγγείων, καθώς και κάποια οστά. Τα στοιχεία αυτά τείνουν να διαφοροποιήσουν την αρχική υπόθεση για τη χρήση του χώρου. Η γεινίαση με

το νεκροταφείου του οικισμού, η διάταξη των πύλων και η παρουσία οστών πιθανώς υποδηλώνουν χρήση σχετική με ταφικά έθιμα.

Ο ΙΕΡΟΣ ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΖΩΟΔΟΧΟΥ ΠΗΓΗΣ ΣΤΗΝ ΚΑΡΥΤΑΙΝΑ: ΜΙΑ ΝΕΑ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΟΥ ΜΝΗΜΕΙΟΥ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ ΠΟΥ ΠΡΟΕΚΥΨΑΝ ΑΠΟ ΤΙΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ ΤΟΥ

Ανδρομάχη Νάστου, Αναστασία Τσακμάκη

Εφορεία Αρχαιοτήτων Αρκαδίας

Στην ανακοίνωση θα παρουσιαστούν νέα δεδομένα που αφορούν στον Ιερό Ναό Ζωοδόχου Πηγής στην Καρύταινα, τα οποία προέκυψαν από τις ανασκαφικές εργασίες που διενεργήθηκαν στον χώρο κατά τα έτη 2021 και 2023–2024, στο πλαίσιο της εφαρμογής της μελέτης αποκατάστασης του ναού που βρίσκεται σε εξέλιξη. Τα νέα αυτά στοιχεία αφορούν την οικοδομική ιστορία του ναού αλλά και τη διαχρονική λειτουργική και συμβολική σημασία του για τον οικισμό.

Ο Ιερός Ναός της Ζωοδόχου Πηγής βρίσκεται στο νότιο άκρο του οικισμού της Καρύταινας, στις ανατολικές υπώρειες του λόφου του φραγκικού κάστρου. Αποτελεί ένα εκ των δύο κοιμητηριακών ναών του οικισμού και ανήκει, στη σημερινή του μορφή, στον τύπο του μεταβυζαντινού σύνθετου εγγεγραμμένου σταυροειδούς του 17ου αιώνα. Στα βόρεια, με προσανατολισμό που αποκλίνει ελαφρώς από αυτόν του ναού, υπάρχει πυργοειδές κωδωνοστάσιο, που διαρθρώνεται σε τέσσερις ορόφους και έχει χρονολογηθεί από τους ερευνητές από τον 14ο αιώνα έως και την περίοδο της Β΄ Βενετοκρατίας (1685–1715). Το οικοδομικό συγκρότημα συμπληρώνουν ένα πρόσκτισμα στη νότια πλευρά του ναού, άγνωστης έως τώρα χρήσης και, σε μικρή απόσταση προς τα νότια και νοτιοδυτικά, το παλαιό και το νέο οστεοφυλάκιο.

Η σωστικού χαρακτήρα ανασκαφική έρευνα που διενεργήθηκε από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Αρκαδίας περιμετρικά του ναού, στο πλαίσιο των εργασιών συντήρησης και αποκατάστασής του, απέδωσε σημαντικά ευρήματα που περιλαμβάνουν ταφές της μεταβυζαντινής περιόδου, αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, αρχιτεκτονικά μέλη, κεραμική και νομίσματα που σχετίζονται με την περίοδο χρήσης του κοιμητηρίου, δηλαδή από τα μέσα του 17ου μέχρι και τον 19ο αιώνα, ενώ υπάρχουν και ενδείξεις για πρωιμότερη χρήση του χώρου. Επιπροσθέτως, η δυνατότητα επαναπροσέγγισης και εκ νέου μελέτης του ναού μετά την καθαίρεση των κονιαμάτων που πραγματοποιείται στο πλαίσιο της

αναστήλωσής του αλλά και του τοιχογραφικού διακόσμου που αποκαλύφθηκε και ανήκει σε περισσότερες της μιας ιστορικές περιόδους οδήγησε στην επανεξέταση των διαθέσιμων δεδομένων για τον ναό της Ζωοδόχου Πηγής. Η συνεξέτασή της ιστορικής πληροφόρησης με τη διαθέσιμη αρχαιολογική μαρτυρία αναδεικνύει τον ναό σε ισχυρό τοπόσημο του οικισμού κατά την περίοδο της ενετικής κυριαρχίας και, σύμφωνα με τις πρώτες ενδείξεις, ήδη κατά τον 15ου αιώνα, περίοδο κατά την οποία ο οικισμός της Καρύταινας κατείχε δεσπάζοντα διοικητικό και στρατιωτικό ρόλο στην περιοχή.

ΚΕΡΑΤΑ ΚΑΘΟΣΙΩΣΕΩΣ: ΕΝΑ ΜΙΝΩΙΚΟ ΣΥΜΒΟΛΟ ΣΤΗ ΜΥΚΗΝΑΪΚΗ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ

Αντωνία-Χριστίνα Νικόλαρου

Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Με τον όρο «κέρατα καθοσιώσεως» ή «ιερά κέρατα» προσδιορίζουμε ένα ευρέως γνωστό μινωικό και μυκηναϊκό θρησκευτικό σύμβολο, το οποίο αποτελείται από μια ορθογώνια βάση με δύο απολήξεις, οι οποίες ενίοτε εμφανίζουν ομοιότητα με πραγματικά κέρατα ταύρου, ενώ τις περισσότερες φορές όχι. Απαντούν ως τρισδιάστατα αντικείμενα από λίθο, ασβεστοκονίαμα ή πηλό και ως λαξευμένα ή ζωγραφισμένα σε τοιχογραφίες, βωμούς, αγγεία, δαχτυλίδια, σφραγίδες, σφραγίσματα και λάρνακες. Συχνά στην εικονογραφία τα κέρατα καθοσιώσεως αποτελούσαν τη βάση από την οποία αναδύονταν βλαστός, διπλός πέλεκυς, πεσσός, σπονδική πρόχους και ανδρική μορφή ή χρησίμευαν ως επίστεψη βωμών ή οροφών. Ο Evans ήταν ο πρώτος ο οποίος ασχολήθηκε εκτεταμένα με τα ιερά κέρατα, τα συνέδεσε με κέρατα ταύρου και είναι αυτός που τους έδωσε τη σημερινή τους ονομασία, επηρεασμένος από τη σημασία του ταύρου ως θυσιαζόμενου ζώου στη μινωική τελετουργία. Η ονομασία που τους έδωσε περιγράφει ικανοποιητικά το σχήμα του αντικειμένου-συμβόλου αλλά και τη χρήση του, κατά τον ίδιο.

Παρά το πλήθος των δημοσιευμάτων που πραγματεύονται τον μινωικό και τον μυκηναϊκό πολιτισμό, λίγοι είναι οι μελετητές οι οποίοι έχουν ασχοληθεί αποκλειστικά με τα κέρατα καθοσιώσεως και οι περισσότεροι όχι αναλυτικά αλλά στο πλαίσιο ευρύτερων έργων τους. Η ανακοίνωση βασίζεται στην υπό εκπόνηση διδακτορική διατριβή με θέμα «Τα κέρατα καθοσιώσεως στη Μινωική Κρήτη: προέλευση και σημασία» (Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου). Στην ανακοίνωση δίνεται έμφαση σε κέρατα καθοσιώσεως από την Πελοπόννησο.

Παρατίθενται πληροφορίες για τον τύπο των κεράτων καθοσιώσεως ανά περιοχή, τις διαστάσεις, το αρχαιολογικό περιβάλλον, τη χρονολόγησή τους και τυχόν σημαντικά συνευρήματα και δίνεται μια σύντομη περιγραφή του υλικού και της διακόσμησής τους.

Η μελέτη και η συγκεντρωτική παρουσίαση των κεράτων καθοσιώσεως δείχνει ότι η παρουσία τους στη μυκηναϊκή Πελοπόννησο εντοπίζεται ιδίως σε ανακτορικά περιβάλλοντα ή τάφους επιφανών προσώπων. Οι πρώιμες μυκηναϊκές ελίτ βασίστηκαν στο μινωικό υπόδειγμα εξουσίας προκειμένου να εδραιώσουν και να ενισχύσουν τη δύναμη και το γόητρό τους και οικειοποιήθηκαν σύμβολα της μινωικής ανακτορικής δύναμης ήδη επιτυχημένα, όπως είναι τα κέρατα καθοσιώσεως. Είναι άγνωστο εάν οι Μυκηναίοι αποδέχονταν τις αντιλήψεις των Μινωιτών σχετικά με τα κέρατα καθοσιώσεως. Ωστόσο, η εμφάνιση των κεράτων καθοσιώσεως σε χρυσά ταφικά αντικείμενα της πρώιμης μυκηναϊκής εποχής, πέραν της επίδειξης πλούτου των τοπικών ελίτ, είναι πιθανό να συνδέεται και με θρησκευτικές πεποιθήσεις για τη μετά θάνατον ζωή. Τα μεγάλα μεγέθους κέρατα καθοσιώσεως από την Πύλο, τα οποία χρονολογούνται στην ανακτορική περίοδο, σε συνδυασμό με την εμφάνιση κεράτων καθοσιώσεως στην εικονογραφία δαχτυλιδιών της ΥΕΙΙ εποχής ως επίστεψης ιερών κτηρίων, καθώς και η χρήση τους ως επίστεψης βωμού της ΥΕΙΙΒ εποχής από τον Άγιο Βασίλειο στη Λακωνία, υποδεικνύουν ότι ενώ ξεκινούν ως σύμβολο κύρους σύντομα αποκτούν και τελετουργική σημασία. Συνεπώς, τα κέρατα καθοσιώσεως συνιστούν ένα διαχρονικό, ιδεολογικό και τελετουργικό σύμβολο του μυκηναϊκού πολιτισμού.

ΟΘΩΜΑΝΙΚΕΣ ΚΡΗΝΕΣ ΠΑΛΑΙΑΣ ΠΟΛΗΣ ΝΑΥΠΛΙΟΥ

Ειρήνη Οικονομοπούλου, Κωνσταντίνος Μπουντούρης

Εφορεία Αρχαιοτήτων Αργολίδας

Το αντικείμενο της παρουσίασης αφορά τη μελέτη επισκευής και συντήρησης έξι δημόσιων κρηνών της παλαιάς πόλης του Ναυπλίου, η οποία πραγματοποιήθηκε τον Απρίλιο του 2022, στο πλαίσιο του υποέργου 2 «Αρχαιολογικές εργασίες και έρευνες» της πράξης με τίτλο «Ανάπλαση τμημάτων της περιοχής Ψαρομαχαλά στο Ναύπλιο» του Ε.Π. «Πελοπόννησος 2014–2020». Η εν λόγω μελέτη εκπονήθηκε από τον Κωνσταντίνο Φ. Μπουντούρη, Αρχιτέκτονα Μηχανικό – Αναστηλωτή Ε.Μ.Π., του Τμήματος Αρχαιολογικών Έργων και Μελετών της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αργολίδας και

στηρίχθηκε στα σχέδια αποτύπωσης της ομάδας εργασίας των Ειρήνης Δ. Οικονομοπούλου, Αρχιτέκτονα Μηχανικού – Αναστηλώτριας Ε.Μ.Π. και Νικόλαου Εμμ. Μανιαδάκη, Αγρ. Τοπογράφου Μηχανικού Ε.Μ.Π.

Οι κρήνες του Ναυπλίου τροφοδοτούνταν –με φυσική κλίση– με νερό από την κρήνη της Άρειας με τη βοήθεια κτιστού αγωγού, ο οποίος, ακολουθώντας τις ισοϋψείς καμπύλες, περνούσε από τις σημερινές συνοικίες Ρόδιο και Πρόνοια, κατόπιν από την βόρεια «ρίζα» του βράχου του Παλαμηδίου και εισερχόταν στην τειχισμένη πόλη, δίπλα από την πύλη της Ξηράς, στη βάση του προμαχώνα Grimanì. Κατά μήκος της πορείας του, ο αγωγός τροφοδοτούσε τις δημόσιες κρήνες που είτε υφίσταντο από την προηγούμενη περίοδο της Α΄ Τουρκοκρατίας (1540–1686) είτε κατασκευάστηκαν στην Β΄ Βενετοκρατία (1686–1715), όταν οι Ενετοί ασχολήθηκαν με την επισκευή των υφιστάμενων τειχών και των κτηρίων της πόλης αλλά και την ανέγερση νέου υδραγωγείου-δεξαμενής (σήμερα κατεδαφισμένων). Κι αυτό γιατί ήταν σημαντική η συγκέντρωση πόσιμου νερού, ώστε να εξασφαλίζουν την επιτυχία της άμυνας σε πιθανή πολιορκία. Πρόκειται για τις ακόλουθες κρήνες, στην περιοχή της παλαιάς πόλης: 1) στην αρχή της κλίμακας που οδηγεί στο Παλαμήδι, 2) στην οδό Γ. Ιατρού, 3) στην οδό Γ. Τερτσέτου, 4) στην πλατεία Αγίου Σπυρίδωνα, 5) στην οδό Καποδιστρίου, 6) στην οδό Σταϊκοπούλου, 7) στην οδό Λαμπρυνίδου, και 8) στην πλατεία Συντάγματος.

Η ανωτέρω περιγραφή στηρίζεται σε σύντομη ιστορική τεκμηρίωση και παράλληλα αναφέρεται σε τυπολογικά, μορφολογικά και κατασκευαστικά στοιχεία των κρηνών, οι οποίες ήταν ενταγμένες στον οικιστικό ιστό, είτε ως περιόπτες κατασκευές είτε εντοιχισμένες σε ιδιωτικά κτήρια κατοικιών αλλά και σε δημόσια. Παρατηρήσεις σχετικά με τις φθορές και τις βλάβες που είχαν υποστεί οι κρήνες στην διάρκεια του χρόνου σημειώνονται επίσης συνοπτικά, προκειμένου η παρουσίαση να καταγράψει τις τεχνικές εργασίες που πραγματοποιήθηκαν με σκοπό την ανάδειξη και την επαναφορά της αρχικής τους μορφής και λειτουργικότητας, σύμφωνα με τις γενικά παραδεκτές αρχές της Χάρτας της Βενετίας και έπειτα από αναγνώριση των αξιών μέσα στον χρόνο. Το έργο της συντήρησης και αποκατάστασης των κρηνών ολοκληρώθηκε και οι κρήνες αποδόθηκαν στο κοινό, ως ένα ακόμα μνημειακό σύνολο της πόλης του Ναυπλίου.

ΤΟ ΜΑΡΜΑΡΟΘΕΤΗΜΕΝΟ ΔΑΠΕΔΟ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΣΟΦΙΑΣ ΣΤΟΝ ΜΥΣΤΡΑ

Αναστασία Παναγιωτοπούλου¹, Ευαγγελία Πάντου²

¹Επίτιμη Έφορος Αρχαιοτήτων, ²Έφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας

Ο ναός της Αγίας Σοφίας στην «Επάνω Χώρα» του Μυστρά, νοτιοδυτικότερα και ψηλότερα από τη συνοικία του παλατιού, αποτελούσε καθολικό βυζαντινής μονής, αφιερωμένο στον Χριστό, στην ενυπόστατη Σοφία του Θεού. Το δάπεδο του ναού ήταν πλούσια ποικιλμένο με ομφάλια και πολύχρωμα μάρμαρα, περιβαλλόμενα από μαρμαροθετημένα πλαίσια με γεωμετρικά σχέδια. Το σωζόμενο κάτω από τον τρούλο κεντρικό πενταόμφαλο και αποτμήματα μαρμαροθετημάτων μαρτυρούν τους αισθητικούς προσανατολισμούς του διακόσμου του μνημείου και τον εκλεκτισμό των εκφραστικών μέσων της υστεροβυζαντινής περιόδου.

Το αποσπασματικά δημοσιευμένο μέχρι σήμερα δάπεδο του ναού αποτελεί το αντικείμενο της παρούσας ανακοίνωσης. Εξετάζεται η ιδιαίτερη τεχνική του μαρμαροθετήματος, που έλκει την καταγωγή της από την τεχνική *opus sectile*. Γίνονται συγκρίσεις με τις μαρμαροθετημένες συνθέσεις των δαπέδων άλλων ναών του Μυστρά, επισημαίνονται οι στενές σχέσεις με το δάπεδο της Μητρόπολης και αναζητούνται παράλληλα σε ναούς της Λακωνίας και της Πελοποννήσου γενικότερα. Μελετώνται επίσης τυχόν επιρροές από τα μεγάλα καλλιτεχνικά κέντρα της αυτοκρατορίας και ιδιαίτερα της Κωνσταντινούπολης. Η ίδρυση του ναού της Αγίας Σοφίας από τον πρώτο Δεσπότη του Μυστρά Μανουήλ Καντακουζηνό συνηγείται στην αναζήτησή τέτοιων επιρροών.

ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ, ΑΝΑΔΕΙΞΗ ΚΑΙ ΑΠΟΔΟΣΗ ΣΤΟ ΚΟΙΝΟ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ ΠΟΥ ΑΠΟΔΙΔΕΤΑΙ ΩΣ «ΟΙΚΙΑ ΤΩΝ ΨΗΦΙΔΩΤΩΝ» ΣΤΟΝ Δ. ΣΠΑΡΤΗΣ

Ευαγγελία Πάντου, Μαρία Τσούλη, Κωνσταντίνα Ντουβή, Γιώργος Τσιαγγούρης

Έφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας

Στην Οικία των Ψηφιδωτών στην Σπάρτη, στη συμβολή των οδών Διοσκούρων και Κωνσταντίνου Παλαιολόγου, έχουν προσφάτως αναδειχθεί και αποδοθεί στο κοινό δύο εξαιρετικής τέχνης, κατά χώραν διατηρούμενα ψηφιδωτά δάπεδα, που κοσμούσαν τους χώρους δύο γειτονικών πολυτελών επαύλειων της ρωμαϊκής περιόδου. Οι εργασίες συντήρησης, ανακαίνισης και

ανάδειξης τους διενεργήθηκαν στο πλαίσιο Σύμβασης Δωρεάς μεταξύ του ΥΠΠΟ και του Ιδρύματος Σταύρος Νιάρχος. Στον χώρο έχουν τοποθετηθεί ειδικές εκθεσιακές κατασκευές, διαδραστική οθόνη με πληροφορίες για όλα τα ψηφιδωτά που έχουν έρθει ανασκαφικά στο φως στην πόλη της Σπάρτης, καθώς και απτικές κατασκευές για την εξασφάλιση της προσβασιμότητας σε όλους.

Το έργο αποτελεί καρπό συλλογικής και συστηματικής εργασίας Υπηρεσιών του ΥΠΠΟ, που ανταποκρίθηκαν πλήρως στον θεσμικό και επιστημονικό ρόλο τους, προκειμένου να εφαρμοστεί η αρχιτεκτονική μελέτη ανάδειξης του χώρου και να αξιοποιηθεί η δωρεά του Ιδρύματος. Η πραγματοποίηση του ανωτέρω έργου έφερε τους πολίτες και τους επισκέπτες της περιοχής σε επαφή, με βιωματικό τρόπο και με τη βοήθεια της σύγχρονης τεχνολογίας, με έναν αναβαθμισμένο και αναγνώσιμο πλέον αρχαιολογικό χώρο, που προβάλλει πτυχές του καθημερινού βίου και την υψηλή τέχνη του ψηφιδωτού της Σπάρτης των ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων.

Στην παρούσα ανακοίνωση παρουσιάζεται το έργο προστασίας και ανάδειξης του χώρου της «Οικίας των Ψηφιδωτών», η αρχιτεκτονική μελέτη ανάδειξης και η μουσειακή και επικοινωνιακή πολιτική της Εφορείας Αρχαιοτήτων Λακωνίας για την αξιοποίηση του χώρου και την ένταξή του ως ζωντανού πολιτιστικού κυττάρου στην καρδιά της σύγχρονης πόλης της Σπάρτης.

«ΤΙΡΥΝΘΑ ΤΕ ΤΕΙΧΙΟΕΣΣΑ»: ΜΙΑ ΜΥΚΗΝΑΪΚΗ ΑΚΡΟΠΟΛΗ ΣΤΟΝ 21ο ΑΙΩΝΑ

Άλκηστις Παπαδημητρίου

Εφορεία Αρχαιοτήτων Αργολίδας

Αρχαιολογικές έρευνες και εργασίες στη μυκηναϊκή ακρόπολη της Τίρυνθας, στην Αργολίδα που πραγματοποιήθηκαν τα τελευταία 25 χρόνια από την τοπική Εφορεία Αρχαιοτήτων συνέβαλαν καθοριστικά τόσο στην αποκατάσταση του μνημειακού καταλοίπου όσο και στην πρόοδο της επιστημονικής έρευνας. Η ανακοίνωση θα επικεντρώνεται στην επισκόπηση των εργασιών προστασίας και ανάδειξης, στη συνοπτική παρουσίαση των νέων αρχαιολογικών δεδομένων αλλά και στον απαιτούμενο τρόπο διαχείρισης αυτής της περιουσίας με σκοπό τη διατήρησή του στο διηνεκές.

ΤΟ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΣΤΗ ΘΕΣΗ ΚΛΕΙΔΙ ΚΑΤΩ ΣΑΜΙΚΟΥ ΗΛΕΙΑΣ

Νίκος Παπαδημητρίου¹, Ελένη Παπακωνσταντίνου², Ανθή Μπαλιτσάρη³, Κωνσταντίνος Νικολέντζος⁴, Μαρία Αναστασιάδου⁵, Οδυσσέας Μεταξάς, Φανή Τσεμπερά⁶

¹Μουσείο Παύλου και Αλεξάνδρας Κανελλοπούλου, ²Επίτιμη Έφορος Ολυμπίας, ³Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, ⁴Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, ⁵Πανεπιστήμιο Χαϊδελβέργης, ⁶Πανεπιστήμιο Groningen.

Μεταξύ των ετών 1981 και 1983 η τότε Αναπληρώτρια Προϊσταμένη της Εφορείας Ολυμπίας, Ελένη Παπακωνσταντίνου, ανέσκαψε νεκροταφείο προϊστορικών χρόνων στη θέση Κάτω Σαμικό / Κλειδί της Ηλείας, σε μικρή απόσταση από τον μυκηναϊκό «τύμβο Σαμικού», που είχε ανασκάψει παλαιότερα ο Νικόλαος Γιαλούρης. Η θέση βρίσκεται 10 χλμ. βορείως του Κακόβατου, σε στενό πέρασμα μεταξύ της λίμνης Καϊάφα και της αποξηραμένης λιμνοθάλασσας Αγουλινίτσας, το οποίο οδηγεί από την Κυπαρισσία στην περιοχή της Ολυμπίας. Το νεκροταφείο είχε μακρά χρήση και περιλάμβανε τουλάχιστον 10 κιβωτιόσχημους και κτιστούς θαλαμοειδείς τάφους της ύστερης μεσοελλαδικής περιόδου, ορισμένοι εκ των οποίων ήταν οργανωμένοι σε τυμβοειδή εξάρματα, καθώς και θολωτό τάφο της μυκηναϊκής περιόδου. Το νεκροταφείο εκτεινόταν στην ανατολική πλαγιά λόφου, στην κορυφή του οποίου έχει εντοπιστεί οικισμός της ίδιας περιόδου. Οι τάφοι του Κάτω Σαμικού ήταν φτωχοί από άποψη κτερισμάτων, περιείχαν όπως πλούσιο ανθρωπολογικό υλικό. Συγκεκριμένα, οι μεσοελλαδικοί τάφοι περιείχαν σκελετικά κατάλοιπα περίπου 40 ατόμων και ο θολωτός περίπου 35 ατόμων.

Το 2018 ξεκίνησε ερευνητικό πρόγραμμα με στόχο τη μελέτη της αρχιτεκτονικής, των σκελετικών καταλοίπων, των ταφικών πρακτικών και των κεραμικών και άλλων ευρημάτων. Λόγω του Covid-19, το πρόγραμμα διακόπηκε για δύο χρόνια και ολοκληρώνεται φέτος. Η ανακοίνωση αυτή είναι η πρώτη παρουσίαση του νεκροταφείου του Κάτω Σαμικού και πρόκειται να εστιάσει στα εξής θέματα:

- Τοπογραφία της θέσης και χωρική διαμόρφωση του νεκροταφείου
- Χρονολόγηση των τάφων μέσα από την κεραμική και άλλα ευρήματα (πρόκειται για ένα από τα ελάχιστα νεκροταφεία της δυτικής Πελοποννήσου που καλύπτουν την περίοδο από τη ΜΗ II-III έως την ΥΕ III περίοδο)
- Αρχιτεκτονική των τάφων (το νεκροταφείο δίνει στοιχεία για τη μετάβαση από τους κτιστούς θαλαμοειδείς τάφους με πλευρική είσοδο στον τύπο του θολωτού)

- Δημογραφικά στοιχεία για τον πληθυσμό του Κάτω Σαμικού κατά τη 2η χιλιετία π.Χ., όπως προκύπτουν από την βιο-αρχαιολογική μελέτη
- Στοιχεία παλαιοπαθολογίας, που προκύπτουν από τη βιο-αρχαιολογική μελέτη.

Στο τέλος της ανακοίνωσης θα γίνει σύνοψη των δεδομένων και συγκρίσεις με άλλα νεκροταφεία της περιόδου από τη Δυτική/Νοτιοδυτική Πελοπόννησο, ούτως ώστε το Κάτω Σαμικό να ενταχθεί στο ιστορικό πλαίσιο.

ΠΡΟΚΑΤΑΡΚΤΙΚΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΕΡΕΥΝΑΣ ΣΕ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΕΙΣ ΛΟΥΤΡΩΝ ΡΩΜΑΪΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ ΣΤΑ ΛΟΥΤΡΑ ΚΥΛΛΗΝΗΣ

Κωνσταντίνος Παπαδόπουλος, Τώνια Μουρτζίνη, Βαγγέλης Βασιλόπουλος,
Γιώργος Βέρροιος

Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας

Θέμα της ανακοίνωσης είναι η παρουσίαση των αποτελεσμάτων έρευνας πεδίου που έλαβε χώρα στον αρχαιολογικό χώρο Λουτρών Κυλλήνης του Δήμου Ανδραβίδας-Κυλλήνης κατά τα έτη 2022 και 2023, στο πλαίσιο εκπόνησης προμελέτης διαχείρισης και ανάδειξής του. Ο εν λόγω αρχαιολογικός χώρος αποτελεί τμήμα παράλιας περιοχής στο νότιο τμήμα της χερσονήσου Χελωνάτα στη βορειοδυτική Ηλεία, στον οποίο η ύπαρξη φυσικών θειούχων ιαματικών πηγών έγινε η αφορμή, κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, για την ίδρυση και λειτουργία ενός σημαντικού συγκροτήματος λουτρών. Ικανής έκτασης κατάλοιπα βαλανείου ρωμαϊκών χρόνων παρέμεναν ιστάμενα και διαρκώς ορατά εκεί κατά τη διάρκεια των αιώνων που πέρασαν από την εγκατάλειψη του κτηρίου. Λαμβάνοντας υπόψη την κατάσταση διατήρησης των αρχαίων καταλοίπων στα Λουτρά Κυλλήνης και την απαίτηση της τοπικής κοινωνίας για την ανάδειξή τους, δεδομένου ότι χωροθετούνται σε περιοχή φυσικού κάλους, διαχρονικής ιαματικής χρήσης και τουριστικής αξιοποίησης, η Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας αποφάσισε να προχωρήσει στην εκπόνηση μελέτης διαχείρισης και ανάδειξης του αρχαιολογικού χώρου. Στο πλαίσιο αυτό και προκειμένου να καταστεί εφικτή η εκπόνηση της μελέτης, υλοποιήθηκαν (με τη συνδρομή της εταιρείας ΦΑΙΑΞ Α.Ε.Τ.Α., ιδιοκτήτριας της ξενοδοχειακής μονάδας GRECOTEL OLYMPIA RIVIERA, στην οποία έχει παραχωρηθεί η ευρύτερη περιοχή για τουριστική αξιοποίηση) πρόδρομες εργασίες πεδίου, που αφορούσαν σε εκτεταμένους καθαρισμούς του χώρου από βλάστηση και επιφανειακή επίχωση. Οι εργασίες αυτές έφεραν στο φως κτίριο (βορείως του γνωστού) μεγάλων διαστάσεων και επιμελημένης κατασκευής, ενώ επέτρεψαν

και την καλύτερη κατανόηση του χώρου συνολικά. Το κτίριο αυτό (βόρειο) αποτελούσε κατά τα φαινόμενα αυτόνομο λουτρικό οικοδόμημα. Σε αυτό εντοπίζονται στοιχεία αρκετών οικοδομικών φάσεων και αναγνωρίζονται, μεταξύ άλλων, ψυχρός χώρος (*frigidarium*) με δεξαμενή λουτρού ψυχρού ύδατος (*piscina*), που ενδεχομένως λειτουργούσε και ως αποδυτήριο (*apodyterium*), διακριτό δωμάτιο με μεγάλη θερμαινόμενη πισίνα (*calida piscina*), αίθριο (*atrium*), υπαίθρια κολυμβητική δεξαμενή (*natatio*) και ξεχωριστή πτέρυγα καταστημάτων (*tabernae*). Το νότιο κτίριο του χώρου αποτελείτο από αρκετά δωμάτια μικρών διαστάσεων και εξυπηρετούσε πιθανώς την αξιοποίηση της ιαματικής πηγής ή/και ήταν για χρήση κυρίως κατά τη χειμερινή περίοδο. Στόχος της ανακοίνωσης είναι η πρώτη συνολική παρουσίαση των μνημείων του χώρου, η ερμηνεία και η ένταξή τους στο ιστορικό γίνεσθαι της περιόδου στην ευρύτερη περιοχή.

ΜΟΥΣΕΙΟ ΓΙΑ ΟΛΟΥΣ: ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΔΕΑ ΣΤΗΝ ΥΛΟΠΟΙΗΣΗ. ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΓΙΑ ΑΜΕΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΚΟΡΙΝΘΙΑΣ

Κλειώ Παπάζογλου, Παρασκευή Ευαγγέλογλου, Παναγιώτα Μελέτη, Ελένη Γεωργίου, Ευφροσύνη Κούμπουλα, Μαρία Δημητρακοπούλου
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας

Το καλοκαίρι του 2022 το Τμήμα Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων και Επικοινωνίας του Υπουργείου Πολιτισμού συνδιοργάνωσε με την Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας διήμερο σεμινάριο σχεδιασμού μουσειοπαιδαγωγικών δράσεων για ΑμεΑ σε μουσεία και χώρους πολιτισμού με τίτλο «Πολίτες διαφορετικοί αλλά ισότιμοι: ελεύθερη πρόσβαση στον πολιτισμό για όλους/ες». Το σεμινάριο έλαβε χώρα στην Κόρινθο και την Αρχαία Κόρινθο στις 21 και 22 Ιουνίου 2022, στο πλαίσιο του Εθνικού Σχεδίου Δράσης ΑμεΑ 2021–2023. Κατά τη διάρκεια του σεμιναρίου υπάλληλοι από τις Εφορείες Αρχαιοτήτων της Πελοποννήσου παρακολούθησαν ομιλίες και συμμετείχαν σε εργαστήριο σχεδιασμού εκπαιδευτικών δράσεων για διάφορες κατηγορίες ΑμεΑ.

Σε συνέχεια του σεμιναρίου η Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας δημιούργησε ομάδα εργασίας, η οποία, σε συνεργασία με το Τμήμα Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων και Επικοινωνίας του Υπουργείου Πολιτισμού, προχώρησε στον σχεδιασμό εκπαιδευτικού προγράμματος για άτομα με νοητική αναπηρία. Το εκπαιδευτικό πρόγραμμα δημιουργήθηκε βάσει των οδηγιών του Υπουργείου και αφορούσε την παρουσίαση επιλεγμένων

εκθεμάτων στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Αρχαίας Κορίνθου. Τα συγκεκριμένα εκθέματα επιλέχθηκαν λόγω του μεγέθους τους, της μορφής τους και των πληροφοριών που ενσωματώνουν, ώστε να εξάπτουν τη φαντασία και το ενδιαφέρον των συμμετεχόντων και, με τη βοήθεια των εκπαιδευτών, να διευκολύνουν την αλληλεπίδραση εκθέματος-επισκεπτών. Κατά τον σχεδιασμό και πριν από την υλοποίηση του εκπαιδευτικού προγράμματος στον μουσειακό χώρο πραγματοποιήθηκαν επισκέψεις στο Ειδικό Δημοτικό Σχολείο Κορίνθου, το οποίο αγκάλιασε με θέρμη την προσπάθεια της Εφορείας Αρχαιοτήτων Κορινθίας. Κατά τη διάρκεια των επισκέψεων έγινε γνωριμία με τα παιδιά και συζητήθηκαν διάφορα ζητήματα με τους εκπαιδευτικούς ειδικής αγωγής και το προσωπικό του σχολείου.

Το εκπαιδευτικό πρόγραμμα υλοποιήθηκε πρώτη φορά στο Αρχαιολογικό Μουσείο Αρχαίας Κορίνθου με τη συνδρομή του Τμήματος Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων του Υπουργείου Πολιτισμού τον Μάρτιο του 2023. Συμμετείχαν μαθητές από το Ειδικό Δημοτικό Σχολείο Κορίνθου, σε δύο ομάδες ανάλογα με την ηλικία τους. Η συμμετοχή των μαθητών ήταν ενθουσιώδης και το ενδιαφέρον μεγάλο. Στη συνέχεια το πρόγραμμα επαναλήφθηκε σε ομάδες ατόμων με νοητική αναπηρία από άλλα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Κορινθίας και της Αθήνας με την ίδια επιτυχία.

Μελλοντικός στόχος της Εφορείας Αρχαιοτήτων Κορινθίας είναι όχι μόνο η υλοποίηση του εκπαιδευτικού προγράμματος στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Αρχαίας Κορίνθου αλλά και ο σχεδιασμός και η υλοποίηση ανάλογων εκπαιδευτικών προγραμμάτων και στα άλλα μουσεία αρμοδιότητας της Εφορείας, καθώς ο πολιτισμός πρέπει να είναι προσβάσιμος σε όλες τις ομάδες κοινού. Η πολύτιμη εμπειρία που αποκτήθηκε, τόσο από το σεμινάριο όσο και από τον σχεδιασμό και την υλοποίηση του εκπαιδευτικού προγράμματος στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Αρχαίας Κορίνθου, αποτελεί το έναυσμα και τον οδηγό για τη δημιουργία και άλλων δράσεων προσανατολισμένων στις ανάγκες των πιο ιδιαίτερων επισκεπτών των μουσείων μας.

ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗΝ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑ ΤΩΝ ΝΟΜΙΣΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΦΛΕΙΟΥΝΤΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΚΛΑΣΙΚΗ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ: Η ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΤΩΝ «ΘΗΣΑΥΡΩΝ» ΚΑΙ ΤΩΝ ΜΕΜΟΝΩΜΕΝΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΩΝ ΝΟΜΙΣΜΑΤΩΝ

Μιχαήλ Παπαμιχαήλ

Ο Φλειούντας βρίσκεται στη ΒΑ Πελοπόννησο, κοντά στη σύγχρονη κωμόπολη της Νεμέας. Υπήρξε μια από τις πολυπληθέστερες και ισχυρότερες πελοποννησιακές πόλεις, με σημαντική πολιτική και στρατιωτική παρουσία στα μεγάλα ιστορικά γεγονότα του 5ου και 4ου αι. π.Χ. (Περσικοί Πόλεμοι, Πελοποννησιακός Πόλεμος, Κορινθιακός Πόλεμος). Η νομισματική του παραγωγή, που ξεκινά στα τέλη του 6ου / αρχές 5ου αι. π.Χ. και συνεχίζεται έως και το δεύτερο τέταρτο του 3ου αι. π.Χ., είναι αρκετά πλούσια σε σειρές αλλά όχι σε εικονογραφία. Στόχος της ανακοίνωσης είναι να συμβάλει στη μελέτη της κυκλοφορίας των νομισμάτων του Φλειούντα κατά την κλασική και ελληνιστική περίοδο μέσα από τη μαρτυρία των «θησαυρών» και των ανασκαφικών δεδομένων. Τόσο στο άστυ όσο και στην χώρα του Φλειούντα δεν έχουν πραγματοποιηθεί συστηματικές ανασκαφές. Ως εκ τούτου, το υλικό που μελετάται προέρχεται από όμορες και απομακρυσμένες περιοχές.

Αργυρά και χάλκινα φλειάσια νομίσματα έχουν εντοπιστεί σε εννέα «θησαυρούς», οι αποκρύψεις των οποίων καλύπτουν ένα μεγάλο χρονικό διάστημα, από τον ύστερο 5ο έως και τον 2ο αι. π.Χ. Προκειμένου να αποκτήσουμε ευκρινή εικόνα της κυκλοφορίας των νομισμάτων του Φλειούντα, οι εν λόγω «θησαυροί» θα παρουσιαστούν ταξινομημένοι ανά περίοδο με βάση τη χρονολογία απόκρυψης. Σύμφωνα με τις χρονολογίες απόκρυψής τους, διαμορφώνονται τέσσερεις χρονικές περιόδους κυκλοφορίας μέσα στις οποίες εξετάζονται οι «θησαυροί»: η πρώτη στον 5ο αι. π.Χ., με ένα «θησαυρό»· η δεύτερη στον 4ο αι. π.Χ., με τρεις «θησαυρούς»· η τρίτη στον 3ο αι. π.Χ. με τέσσερεις «θησαυρούς»· και η τελευταία στον 2ο αι. π.Χ., με ένα «θησαυρό». Οι «θησαυροί», των οποίων το περιεχόμενο είναι γνωστό και ερευνημένο, θα παρουσιαστούν αναλυτικά και θα σχολιαστούν σε σχέση με τα νομίσματα του Φλειούντα. Αναφορικά με τους «θησαυρούς», για τους οποίους δεν υπάρχουν πληροφορίες, θα γίνει μια απλή αναφορά στην ύπαρξη σε αυτούς νομισμάτων του Φλειούντα, όπως παρουσιάζονται στο IGCH ή στα CH αντίστοιχα. Μεμονωμένα νομίσματα Φλειούντα έχουν βρεθεί σποραδικά σε ανασκαφικές έρευνες εντός και εκτός Πελοποννήσου, συγκροτώντας έναν περιορισμένο αριθμό διακινηθεισών κοπών. Πρόκειται, στη συντριπτική τους πλειονότητα, για χάλκινες σειρές μικρής ανταλλακτικής αξίας του 4ου αι. π.Χ.

Εντοπίζονται σε ιερά, εντός των ανεσκαμμένων ιστών διαφόρων αρχαίων πόλεων και ως εντάφια νομίσματα σε νεκροπόλεις.

Συμπερασματικά, η μελέτη των «θησαυρών» και των μεμονωμένων νομισμάτων από ανασκαφικά σύνολα δείχνει ότι τα αργυρά και χάλκινα νομίσματα του Φλειούντα διακινήθηκαν εκτός της επικράτειάς του από τα τέλη του 5ου έως και τον 2ο αι. π.Χ. Πιο συγκεκριμένα, με βάση τη μαρτυρία των «θησαυρών», τα φλειάσια νομίσματα φαίνεται να κυκλοφορούν και να αποθησαυρίζονται κυρίως στην κεντρική και ΒΑ Πελοπόννησο. Αντίθετα, από τα ανασκαφικά νομίσματα διαφαίνεται μια ευρύτερη κυκλοφορία των χάλκινων εκδόσεων της πόλης σε όλη σχεδόν την ηπειρωτική Ελλάδα. Η γεωγραφική εξάπλωση τόσο των νομισμάτων των «θησαυρών» όσο και των μεμονωμένων νομισμάτων πρέπει να συνδεθεί με δραστηριότητες και πρωτοβουλίες ιδιωτών και διερχομένων από τον Φλειούντα, με στρατιωτικές επιχειρήσεις και διακρατικές εμπορικές επαφές. Επίσης, η κυκλοφορία τους, η οποία διαφέρει ανά χρονικές περιόδους, οπωσδήποτε επηρεάζεται άμεσα από τις εκάστοτε ιστορικές συνθήκες. Μέσα, λοιπόν, στην πολύμορφη νομισματική κυκλοφορία της κλασικής και ελληνιστικής εποχής ο Φλειούντας κατέχει έναν ήσσονος σημασίας αλλά σταθερό ρόλο.

Η ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑ ΤΩΝ ΝΟΜΙΣΜΑΤΩΝ ΤΩΝ ΚΛΕΩΝΩΝ ΤΗΣ ΚΛΑΣΙΚΗΣ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ ΩΣ ΜΑΡΤΥΡΑΣ ΤΩΝ ΤΟΠΙΚΩΝ ΜΥΘΩΝ, ΤΗΣ ΣΧΕΣΗΣ ΜΕ ΤΗ ΝΕΜΕΑ ΚΑΙ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΣΥΜΜΑΧΙΩΝ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ

Μιχαήλ Παπαμιχαήλ, Δημήτριος Γιαλεδάκης

Οι Κλεωνές, μια μικρή δωρική πόλη-κράτος στη ΒΑ Πελοπόννησο, ήταν ονομαστή για τον «αινιγματικό» ρόλο που είχε στη διαχείριση του ιερού της Νεμέας και των αγώνων του αλλά και για τη μακράιωνη συμμαχία της με το Άργος. Σύμφωνα με τα έως τώρα δεδομένα, η νομισματική της παραγωγή είναι φτωχή σε σειρές και εικονογραφία. Διακρίνεται συμβατικά σε δύο περιόδους: α) από τα τέλη του 6ου έως τα τέλη του 5ου αι. π.Χ. περίπου και β) στη δεκαετία του 320 π.Χ. περίπου. Να σημειωθεί πως δεν αποκλείεται το ενδεχόμενο η πόλη να κυκλοφόρησε περισσότερες σειρές νομισμάτων, που παραμένουν άγνωστες στην έρευνα. Σκοπός της ανακοίνωσης είναι η παρουσίαση της εικονογραφίας των κοπών των Κλεωνών της κλασικής και ελληνιστικής

περιόδου, ως μέσου αφήγησης από την ίδια την πόλη της «οπτικής» της για τη μυθολογία, την ιστορία και τις λατρευτικές παραδόσεις της.

Η θεματογραφία των αργυρών εκδόσεων των Κλεωνών της α΄ περιόδου αποτυπώνει μια τοπική παραλλαγή του πρώτου άθλου του Ηρακλή, σύμφωνα με την οποία ο Ηρακλής ξεκίνησε από τις Κλεωνές για να εξοντώσει το λιοντάρι της Νεμέας, και τεκμηριώνει τη λατρεία του ημίθεου ως κεντρικής θεότητας της πόλης ήδη από την πρώιμη κλασική περίοδο. Τα εικονογραφικά δίπτυχα των κοπών αυτών συνέδεαν μυθολογικά την πόλη με το ιερό της Νεμέας και πιθανόν προωθούσαν στο πανελλήνιο τον ρόλο των Κλεωναίων ως αγωνοθετών των Νεμέων. Παράλληλα, αντανακλούν τις εν πολλοίς άγνωστες πολεμικές συγκρούσεις των Κλεωνών με τους ισχυρούς της «γείτονες» κατά το α΄ μισό του 5ου αι. π.Χ.

Στα χάλκινα νομίσματα της β΄ περιόδου συνεχίζει να πρωτοστατεί εικονογραφικά η μορφή του Ηρακλή, ενώ δεν απουσιάζει και αυτή του Νέμειου Διός. Η απεικόνιση του Ηρακλή μιμείται εμφανώς τους αργυρούς «Αλέξανδρους», ενώ η μορφή του Διός παρουσιάζει επίσης συγκεκριμένες ιδιαιτερότητες που παραπέμπουν σε μακεδονικές κοπές της περιόδου. Επιπροσθέτως, στα νομίσματα αυτά αντανακλάται με ξεκάθαρο τρόπο η εμπλοκή των Κλεωνών στη διοργάνωση των Νεμέων κατά το τελευταίο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ., αφού στους οπισθότυπους τους απεικονίζεται ένα στεφάνι αγρισέλινου, που ήταν το έπαθλο των Νεμεονικών. Μέσω της επιλογής των συγκεκριμένων τύπων για την προβολή της μυθολογικής παράδοσης της πόλης και της σχέσης της με τα Νέμεα, και σε συνδυασμό με τις πληροφορίες που παρέχουν οι φιλολογικές πηγές της εποχής, είναι δυνατόν να εντοπιστούν στοιχεία αναφορικά με την μακεδονική ανάμειξη στην ανοικοδόμηση του ιερού του Νέμειου Διός και της επιστροφής των αγώνων από το Άργος στη Νεμέα.

«ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΕΠΙΦΑΝΕΙΑΣ ΣΤΗΝ ΑΝΩ ΜΕΣΣΗΝΙΑ (2021–2025)»: ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ ΛΑΞΕΥΜΕΝΟΥ ΛΙΘΟΥ ΑΠΟ ΥΠΑΙΘΡΙΕΣ ΘΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΒΑ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

Χριστίνα Παπούλια

Πανεπιστήμιο Κρήτης / Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Συγκεντρώσεις λαξευμένων λίθινων εργαλείων εντοπίστηκαν πρόσφατα σε υπαίθριες θέσεις της Άνω Μεσσηνίας στο πλαίσιο της εντατικής έρευνας επιφανείας που διενεργείται από το Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και

Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου (Δρ. Ελένη Ζυμή, Αναπληρώτρια καθηγήτρια Κλασικής Αρχαιολογίας) και την Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας (Δρ. Ευαγγελία Μηλίτση-Κεχαγιά, Προϊσταμένη της Εφορείας Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας). Σκοπός της ανακοίνωσης είναι η παρουσίαση των αποτελεσμάτων της μακροσκοπικής μελέτης των λίθινων τεχνέργων που συλλέχθηκαν κατά τη διάρκεια των ετών 2023 και 2024 από αρχαιολογικές θέσεις της περιοχής κοντά στους οικισμούς Καλλιρρόη, Αγριλόβουνο, Κωνσταντίνοι, Διαβολίτσι και Κάτω Μέλπεια. Πρόκειται κυρίως για μικρού μεγέθους αποκρούσματα και πυρήνες σε ιζηματογενή πετρώματα της ευρύτερης περιοχής. Ωστόσο, τα λιγοστά τέχνηρα σε ηφαιστειακό πέτρωμα (φολίδα και μικρολεπίδα σε οψιανό), πιθανόν μηλιακής προέλευσης, υποδηλώνουν σχέσεις με τα πολύπλοκα δίκτυα μετακίνησης και ανταλλαγών που χαρακτηρίζουν το προϊστορικό Αιγαίο. Μέσω της αναγνώρισης τεχνολογικών και τυπολογικών χαρακτηριστικών συζητώνται ζητήματα χρονολόγησης των ευρημάτων, ενώ η συγκριτική μελέτη τέχνεργων από όμορες περιοχές επιτρέπει την ένταξη των ευρημάτων της Άνω Μεσσηνίας στο ευρύτερο γεωγραφικό πλαίσιο της Πελοποννήσου.

ΜΙΑ ΑΙΝΙΓΜΑΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΥΣΤΕΡΩΝ ΧΡΟΝΩΝ ΣΤΗ ΒΟΡΕΙΑ ΣΤΟΑ ΤΗΣ ΑΓΟΡΑΣ ΤΟΥ ΑΡΓΟΥΣ

Anne Pariente, Δημήτριος Μπάρτζης

Γαλλική Σχολή Αθηνών

Ο βόρειος τομέας της αρχαίας αγοράς του Άργους αποκαλύφθηκε μεταξύ 1985–2009 στο πλαίσιο συστηματικών ανασκαφών της Γαλλικής Σχολής Αθηνών και στη συνέχεια σε συνεργασία με τη τότε Δ΄ ΕΚΠΑ. Από το 2015 γίνεται συστηματική μελέτη των ευρημάτων. Η αρχαιολογική έρευνα πεδίου έφερε στο φως, μεταξύ άλλων, τα κατάλοιπα μιας ελληνιστικής στοάς δωρικού ρυθμού. Κατά την ανέγερσή της ενσωματώθηκε κατασκευαστικά και λειτουργικά στο κτήριο ένας προϋφιστάμενος βωμός κλασικής εποχής. Η αρχιτεκτονική της παρουσιάζει αξιοσημείωτες ιδιομορφίες, όπως π.χ. μεγάλη πεταλόσχημη εξέδρα (ακτίνας 14 μ.), προσαρτημένη στην κρηπίδα. Το κτήριο ανακατασκευάστηκε εκ βάθρων κατά τη ρωμαϊκή εποχή (1ος–2ος αι. μ.Χ.).

Κατά την Ύστερη Αρχαιότητα ο χώρος καταστρέφεται και εγκαθίσταται εκεί συγκρότημα εργαστηρίων ή καταστημάτων. Την ίδια περίοδο χτίζεται στο μέσον της στοάς, σε επαφή με την κρηπίδα και εντός του χώρου που περικλείει η εξέδρα, μια ορθογώνια κατασκευή, η οποία αποτελεί το θέμα της

ανακοίνωσης. Για την οικοδόμησή της έγινε αποκλειστικά επανάχρηση αρχιτεκτονικών μελών σε όλα τα δομικά μέρη της, από τα τοιχεία που ορίζουν το περίγραμμά της, στη θεμελίωση, ακόμη και στον συμπαγή πυρήνα της. Με εξαίρεση το εξωτερικό κέλυφος, όπου έχουν ενσωματωθεί ακέραιες λιθόπλινθοι ή ορθογώνια βάθρα, οπουδήποτε αλλού τα αρχιτεκτονικά μέλη τεμαχίστηκαν άτεχνα και βιαστικά σε αναρίθμητα θραύσματα προοριζόμενα για τους θεμέλιους τοίχους και το γέμισμα της κατασκευής. Τα έως τώρα καταγεγραμμένα μέλη συνθέτουν πάνω από δέκα σύνολα, τα οποία καλύπτουν ένα ευρύτατο χρονολογικά πλαίσιο από τον 5ο αι. π.Χ. έως και τουλάχιστον τον 3ο αι. μ.Χ.

Η χρήση και η μορφή της ορθογώνιας κατασκευής παραμένει ασαφής. Είναι αδιευκρίνιστο εάν επρόκειτο για πλατφόρμα που επέκτεινε το άνδρηρο της κρηπίδας προς τα νότια ή εάν αποτελούσε αυτοτελές κτίσμα. Ωστόσο, η θεμελίωση μάλλον συνηγορεί υπέρ της δεύτερης πιθανότητας.

Η οικοδόμηση της ορθογώνιας κατασκευής με επανάχρηση υλικού από ετερόκλητα κτίσματα «δότες» τόσο διαφορετικών περιόδων επιβεβαιώνει την υπόθεση μιας γενικευμένης καταστροφής, που έλαβε χώρα στην αγορά του Άργους κατά την ύστερη αρχαιότητα και συγκεκριμένα στο τελευταίο τέταρτο του 4ου αι. μ.Χ. Αυτή τεκμηριώνεται από μια ακόμη περίπτωση, το κτήριο που οικοδομήθηκε στο νότιο ήμισυ της Υπόστυλης Αίθουσας, στο οποίο επίσης έχει γίνει αποκλειστικά επανάχρηση αρχιτεκτονικών μελών, τόσο ακέραιων όσο και θραυσμένων, προερχόμενων εξίσου από κλασικά, ελληνιστικά και ρωμαϊκά σύνολα. Η πρακτική οικοδόμησης νέων κατασκευών στον χώρο της αγοράς με σπαράγματα προϋφιστάμενων μνημειακών κτηρίων, σε συνδυασμό με ευρήματα που τεκμηριώνουν την εγκατάσταση εργαστηριακών χρήσεων, φανερώνουν τη ριζική αλλαγή των χρήσεων στην περιοχή. Προκύπτει επομένως το εύλογο ερώτημα ποιο συμβάν ή συνδυασμοί γεγονότων οδήγησαν στο τέλος της αγοράς του Άργους ως ουσιαστικού κέντρου της πόλης.

ΕΠΑΝΕΞΕΤΑΣΗ ΜΙΑΣ ΕΛΑΧΙΣΤΑ ΓΝΩΣΤΗΣ ΕΙΚΟΝΑΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΜΕ ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΣΚΗΝΕΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΡΕΜΑΣΤΗ ΛΑΚΩΝΙΑΣ

Νικήτας Πάσσαρης¹, Δημήτριος Θ. Βαχαβιώλος²

¹Υπουργείο Παιδείας, Θρησκευμάτων και Αθλητισμού, ²Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Στην παρούσα ανακοίνωση εξετάζεται από εικονογραφική και τεχνοτροπική άποψη μια ελάχιστα γνωστή φορητή εικόνα του αγίου Νικολάου με

βιογραφικές σκηνές, που αποθησαυρίζεται στον ναό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο χωριό Κρεμαστή Λακωνίας. Η εικόνα είχε επισημανθεί παλαιότερα από τον Ν. Δρανδάκη και τους συνεργάτες του, όταν κατέγραφαν τους ναούς της περιοχής της Επιδαύρου Λιμηράς, χωρίς ωστόσο να την μελετήσουν. Η εικόνα είχε καταγραφεί τότε ως εικόνα του 19ου αιώνα που ακολουθεί καλά παραδοσιακά πρότυπα. Η πρόσφατη, ωστόσο, συντήρηση της εικόνας αποκάλυψε ότι είχε επιζωγραφισθεί και κατ' επέκταση ότι πρόκειται για έργο παλαιότερο του 19ου αιώνα, όπως αρχικά είχε υποστηριχθεί, που όμως ακολουθεί πιστά την αρχική εικονογραφία. Η εξέταση της εικονογραφίας της εικόνας επιβεβαιώνει την υιοθέτηση δοκιμασμένου εικονογραφικού τύπου, που χρησιμοποιείται πράγματι από κρητικούς ζωγράφους του 17ου και 18ου αιώνα. Το σύνολο των στοιχείων της εικόνας συνηγορεί υπέρ της χρονολόγησής της στο β' μισό του 17ου με αρχές του 18ου αιώνα.

Η ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΚΕΡΥΝΕΙΑ ΑΧΑΪΑΣ

Νίκος Πετρόπουλος

Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Η αρχαία Κερύνεια, τα ερείπια της οποίας βρίσκονται κοντά στο σημερινό χωριό Μαμουσιά, υπήρξε μια ορεινή πόλη της Αιγιαλείας στην ανατολική Αχαΐα. Κατοικήθηκε από την αρχαϊκή περίοδο έως και την Ύστερη Αρχαιότητα, γνωρίζοντας τη μεγαλύτερη ακμή της κατά την ελληνιστική εποχή, μετά τον ενεργό της ρόλο στην ανασύσταση του Αχαικού Κοινού το 280 π.Χ. Η αρχαιολογική έρευνα στην αρχαία Κερύνεια ξεκίνησε ουσιαστικά το 1974 με τη σωστική ανασκαφή της Δρ. Ιφιγένειας Δεκουλάκου στο νεκροταφείο της πόλης. Κατά την ανασκαφή αυτή, με την οποία ταυτίστηκε οριστικά η θέση της αρχαίας πόλης, αποκαλύφθηκε το μνημειακό κενοτάφιο που θεωρείται πως ιδρύθηκε προς τιμήν του Κερυνέα στρατηγού της Αχαικής Συμπολιτείας Μάργου, ενώ στην περιοχή γύρω από το μνημείο ερευνήθηκαν 42 τάφοι, που χρονολογήθηκαν από τους κλασικούς έως τους αυτοκρατορικούς χρόνους. Το 2000 ξεκίνησαν ξανά οι έρευνες στην αρχαία Κερύνεια υπό τη διεύθυνση της Δρ. Ερωφίλης Κόλια. Πραγματοποιήθηκαν καθαρισμοί και δοκιμαστικές τομές στο ελληνιστικό θέατρο της πόλης, σε τμήματα των τειχών, σε δημόσια κτίρια, σε δημόσια δεξαμενή και στο αρχαίο μονοπάτι που οδηγούσε στην Κερύνεια. Το 2003 οι έρευνες μεταφέρθηκαν στο ιερό αρχαϊκής-κλασικής εποχής που βρίσκεται εκτός των τειχών, σε μικρή απόσταση στα δυτικά, στη θέση Προφήτης Ηλίας. Η ανασκαφή του ιερού, η οποία από το 2006 έγινε

συστηματική, αποκάλυψε μεταξύ άλλων τα κατάλοιπα υστεροαρχαϊκού εκατόμπεδου περίπτερου ναού και σύγχρονου βωμού και ενός μικρότερου ναού της ύστερης κλασικής περιόδου. Από τις παραπάνω έρευνες προέρχεται και το νομισματικό υλικό που παρουσιάζεται στην ανακοίνωση.

Συνολικά έχουν αποκαλυφθεί 64 νομίσματα (ένα χρυσό, πέντε ασημένια και 58 χάλκινα), τα οποία χρονολογούνται από τους πρώιμους κλασικούς έως τους μέσους βυζαντινούς χρόνους. Τα νομισματικά ευρήματα από την αρχαία Κερύνεια εμπλουτίζουν πολυδιάστατα τις γνώσεις που προκύπτουν μέσα από τα υπόλοιπα διαθέσιμα τεκμήρια (αρχαιολογικά ευρήματα, γραπτές πηγές) για την αρχαία πόλη και τη διαδρομή της στο ιστορικό γίνεσθαι της περιοχής. Αποτελούν πολύτιμες μαρτυρίες τόσο για τη νομισματική κυκλοφορία στην ανατολική Αχαΐα όσο και για την οικονομική δραστηριότητα στην πόλη και συμβάλλουν στη χρονολόγηση στρωμάτων και στην ανίχνευση των χρονολογικών φάσεων μνημείων. Τέλος, η προσπάθεια ανασύστασης των συνθηκών και του χρόνου της τελικής απόθεσής τους, σε συνδυασμό με τις πληροφορίες που φέρουν πάνω τους τα ίδια τα νομίσματα (προέλευση, αξία, κλπ.), βοηθά σε αρκετές περιπτώσεις να φωτιστούν πτυχές του ιστορικού παρελθόντος της αρχαίας Κερύνειας και προσφέρει στοιχεία που σχετίζονται με τις θρησκευτικές και τις κοινωνικές συνήθειες των κατοίκων της.

ΠΡΟΚΑΤΑΡΚΤΙΚΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ «ΣΤΕΡΕΩΣΗ, ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΚΑΙ ΑΝΑΔΕΙΞΗ ΑΙΘΟΥΣΑΣ Α3 ΚΑΣΤΡΟΥ ΧΛΕΜΟΥΤΣΙ ΗΛΕΙΑΣ»

Αθανασία Ράλλη, Χρήστος Κολώνας, Παρθενόπη Χρυσανθοπούλου, Μαρία-Ελένη Δουκέρη

Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας

Θέμα της ανακοίνωσης είναι η προκαταρκτική παρουσίαση του έργου «Στερέωση, Αποκατάσταση και Ανάδειξη Αίθουσας Α3 Κάστρου Χλεμούτσι Ηλείας», το οποίο υλοποιήθηκε απολογιστικά και με αυτεπιστασία από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας με προϋπολογισμό 427.190,00€ και διάρκεια από 15.7.2019 έως 30.11.2023. Χρηματοδοτήθηκε από το Διασυνοριακό Πρόγραμμα Interreg V-A Greece-Italy 2014–2020, στο πλαίσιο του στρατηγικού έργου «Δίκτυο Παράκτιας Πολιτιστικής Κληρονομιάς», με στόχο τη δημιουργία ενός δικτύου σημαντικών μνημείων κατά μήκος της διασυνοριακής περιοχής, 11 στην Ελλάδα και 6 στην Απουλία, σταθμούς μιας κοινής πολιτιστικής διαδρομής, που ανακαλούν στη μνήμη των επισκεπτών παλαιότερες και

πρόσφατες ιστορίες από την Αδριατική και το Ιόνιο και προωθούν τον πολιτιστικό τουρισμό.

Το κάστρο Χλεμούτσι/Clermont, πυρήνας του φράγκικου Πριγκιπάτου της Αχαΐας, χτισμένο σε θέση στρατηγική για να ελέγχει και προστατεύει την πρωτεύουσα Ανδραβίδα και το εμπορικό λιμάνι της Γλαρέντζας, αποτελεί ένα από τα πλέον καλοδιατηρημένα μεσαιωνικά κάστρα της Ελλάδας. Η Αίθουσα Α3, όπου υλοποιήθηκαν οι εργασίες, ταυτίζεται με τα μαγειρεία του πριγκιπικού ενδιαίτηματος. Πρόκειται για διώροφο κτίσμα με ενιαία θολοσκεπή αίθουσα στον όροφο και δύο μικρότερα, επίσης θολοσκεπή, διαμερίσματα στο ισόγειο, με τη θολωτή οροφή του ισογείου, τμήμα της οροφής του ορόφου και του ανατολικού τοίχου και ολόκληρο το σφενδόνιο να έχουν καταρρεύσει, ενώ αλλοιωμένα από λιθολόγηση ή εσφαλμένη αποκατάσταση ήταν και όλα τα ανοίγματά του. Ρηγματώσεις και αποσάθρωση τοπικού χαρακτήρα εμφανίζονται στις τοιχοποιίες και στη θολωτή οροφή.

Το φυσικό αντικείμενο του έργου στο πλαίσιο του διασυνοριακού προγράμματος περιλάμβανε την εκπόνηση και έγκριση των μελετών και την υλοποίηση στερεωτικών και αναστηλωτικών εργασιών, όπως εξυγίανση, ομογενοποίηση και τοπική ενίσχυση λιθοδομών με εφαρμογή ενεμάτων, συρραφή ρωγμών, βαθύ αρμολόγημα, συμπλήρωση λίθων, τοποθέτηση ανοξειδωτων βλήτρων και αγκυρίων, καθολική εφαρμογή τελικού αρμολογήματος επί των επιφανειών των τοιχοποιιών και του θόλου, αποκατάσταση κατεστραμμένου τμήματος θολωτής οροφής και ανατολικής τοιχοποιίας ορόφου, τοποθέτηση ανοξειδωτων τενόντων, αποκατάσταση παραστάδων και σφενδονίου ορόφου, αποκατάσταση δώματος με συμπλήρωση ή εξυγίανση γεμίματος θόλου, ενίσχυση με σύστημα ινοπλέγματος και ανοξειδωτες ράβδους, υγρομόνωση και αποκατάσταση ρύσεων, στερέωση και αποκατάσταση ανοιγμάτων, διαμόρφωση ασφαλούς πρόσβασης σε ισόγειο και όροφο, εγκατάσταση φωτισμού ανάδειξης κλπ. Κατά τη διάρκεια των εργασιών αναγνωρίστηκαν και καθαιρέθηκαν παλαιές άστοχες επεμβάσεις. Παράλληλα διεξήχθη ανασκαφική-αναστηλωτική διερεύνηση, που έφερε στο φως αρχιτεκτονικά στοιχεία και πλήθος κινητών ευρημάτων. Τέλος, πραγματοποιήθηκαν ποικίλες δράσεις επικοινωνίας και προβολής του έργου.

Η προκαταρκτική παρουσίαση του έργου όχι μόνο καθιστά γνωστή μία ακόμα αίθουσα ενός μοναδικού μνημείου, όπως το κάστρο Χλεμούτσι, αλλά και εμπλουτίζει τα έως τώρα δεδομένα και θέτει νέους προβληματισμούς για την κατασκευή και λειτουργία του, συνεισφέροντας σημαντικά στην κατανόηση της μεσαιωνικής οχυρωματικής αρχιτεκτονικής.

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΠΙΛΟΤΙΚΩΝ ΓΕΩΦΥΣΙΚΩΝ ΔΙΑΣΚΟΠΗΣΕΩΝ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΠΟΛΗΣ ΤΟΥ ΚΛΕΙΤΟΡΑ (Ν. ΑΧΑΪΑΣ)

Ζαφειρία Ρουμελιώτη¹, Χαράλαμπος Ιωάννης Μουστάκας¹, Μάριος Κουλιανίτης¹, Αναστασία Κουμούση², Κωνσταντίνα Ακτύπη², Μιχάλης Γκαζής², Ευθύμιος Σώκος¹, Παύλος Αβραμίδης¹

¹Πανεπιστήμιο Πατρών, ²Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας

Ο Κλείτωρ ήταν σημαντική αρκαδική πόλη-κράτος, τα κατάλοιπα της οποίας εντοπίζονται σήμερα περ. 3 χλμ. δυτικά του χωριού Κλειτορία στον Δήμο Καλαβρύτων. Τα λείψανα της αρχαίας πόλης είναι θαμμένα σε μικρό βάθος και μόνο περιορισμένες και στοχευμένες ανασκαφές έχουν πραγματοποιηθεί στο παρελθόν. Ωστόσο, υπολείμματα των οχυρωματικών τειχών και άλλων στοιχείων της πόλης είναι εμφανή σε μια έκταση άνω των 2 τ.χλμ. Στο πλαίσιο της συνεργασίας της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αχαΐας και του Δήμου Καλαβρύτων για την ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου, το Τμήμα Γεωλογίας του Πανεπιστημίου Πατρών πραγματοποίησε πιλοτικές γεωφυσικές διασκοπήσεις σε περιοχές διαφορετικών πιθανών αρχαιολογικών στόχων. Στην ανακοίνωση παρουσιάζονται τα αποτελέσματα των πιλοτικών μετρήσεων με τη μέθοδο του γεωραντάρ (GSSI SIR-3000 με κεραία κεντρικής συχνότητας 400MHz) και τη μαγνητική μέθοδο (μαγνητόμετρο Καισίου ολικής έντασης – G864, Geometrics – με ενσωματωμένο σύστημα προσδιορισμού θέσης υψηλής ακρίβειας). Οι μετρήσεις του γεωραντάρ καλύπτουν μια περιοχή 540 τ.μ., σε απόσταση λίγων μέτρων ανατολικά της μερικώς ανασκαμμένης ΝΔ πύλης της αρχαίας πόλης. Τα σχετικά δεδομένα συλλέχθηκαν σε μονοκατευθυντικές οδεύσεις, με κατεύθυνση σχεδόν N-B και με πλευρικό βήμα 0,5 μ. Η επεξεργασία των δεδομένων έγινε σε επίπεδο μεμονωμένων οδεύσεων αλλά και σε πλέγμα για την ψευδο-τρισιδιάστατη απεικόνιση των αρχαιολογικών στόχων στο υπέδαφος. Η συνερμηνεία των δεδομένων των μεμονωμένων οδεύσεων και των χαρτών πλάτους των ανακλάσεων του ηλεκτρομαγνητικού σήματος του γεωραντάρ σε διαφορετικά βάθη αποκάλυψε με σαφήνεια τα θεμέλια τμήματος κτηρίου σημαντικών διαστάσεων. Ξεκινώντας από μικρό βάθος (της τάξης των 30–40 εκ.) και μέχρι και το μέγιστο βάθος διασκόπησης, που δεν ξεπέρασε το 1,5 μ., διακρίνονται τοιχοποιίες, οι βάσεις μιας κεντρικής κιονοστοιχίας και, περιμετρικά της κύριας δομής, μικρότεροι χώροι/δωμάτια. Από τη μελέτη των μεμονωμένων οδεύσεων προκύπτουν ενδείξεις μικρών διαφοροποιήσεων στο επίπεδο της κύριας δομής με αυτό των περιμετρικών ευρημάτων (μικρές κλίμακες 2–3 σκαλοπατιών). Σημειώνεται ότι η δομή είναι παρακείμενη ενός λοφίσκου με την

τοπωνυμία «Καταρράχη» ή «Παλάτι», ο οποίος ενδέχεται να μην είναι φυσικός. Ο κύριος άξονας του οικοδομήματος που αποκάλυψε η γεωφυσική διασκόπηση είναι παράλληλος με την ΒΑ πλευρά του λοφίσκου, η οποία εμφανίζεται να έχει διαμορφωθεί με ανθρώπινη παρέμβαση. Η μαγνητική μέθοδος, που εφαρμόστηκε παράλληλα με τη μέθοδο του γεωραντάρ, εντοπίζει, επίσης, το κτήριο με την κεντρική κιονοστοιχία ως μια περιοχή θετικών μαγνητικών ανωμαλιών. Η μαγνητική μέθοδος επιβεβαιώνει, επιπρόσθετα, την ύπαρξη στο υπέδαφος του αρχαιολογικού χώρου του τμήματος της ΝΔ πύλης που δεν έχει ακόμα ανασκαφεί και σειρά άλλων πιθανών αρχαιολογικών στόχων, όπως περιοχών υψηλών θετικών ανωμαλιών της μετρούμενης ολικής έντασης του μαγνητικού πεδίου με σαφή γεωμετρικά όρια, οι οποίες υποδηλώνουν την ύπαρξη ανθρώπινων κατασκευών.

ΤΑΦΙΚΗ ΠΥΡΑ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ ΑΠΟ ΤΟ ΑΡΓΟΣ

Ελένη Σαρρή

Εφορεία Αρχαιοτήτων Αργολίδας

Η καύση εντός λάκκου ενός μικρού παιδιού κατά το α΄ μισό του 2ου αι. π.Χ. ερευνήθηκε από την ΕΦΑ Αργολίδας στο οικόπεδο Μάριου Μιχαλόπουλου στο Άργος. Η έρευνά της έφερε στο φως απανθρακωμένους καρπούς, αστραγάλους, πήλινα αγγεία (μυροδοχεία και αλάβαστρα, δηλωτικά της ταφικής τελετουργίας) και ειδώλια, τα οποία, παρότι συγκολλήθηκαν, παραμένουν αποσπασματικά.

Είναι αξιοσημείωτο ότι τα περισσότερα ειδώλια ανήκουν στην ίδια σειρά και αποτελούν προϊόντα ενός εργαστηρίου ή πιθανώς και ενός κοροπλάστη, ο οποίος πειραματίζεται με αφετηρία το αρχικό πρότυπο του ίδιου εικονογραφικού τύπου. Ο τύπος αυτός παριστάνει τη μορφή ενός εφήβου, ο οποίος φορά κοντό χιτώνα με κοντά μανίκια, χλαμύδα και ενδρομίδες και ξεκουράζεται στηριζόμενος στα δεξιά σε πεσόο ή ερμαϊκή στήλη, κατά το βιοιωτικό πρότυπο. Τα προσωπεία του Διονύσου και της ακολουθίας του που εικονίζονται στα ειδώλια των νέων πιθανώς υπαγορεύουν την αγάπη που είχαν αυτοί εν ζωή για τα θεατρικά δρώμενα, που άλλωστε αποτελούσαν κυρίαρχο στοιχείο της κοινωνικής και πολιτιστικής δράσης της εποχής, χωρίς βέβαια να ξεχνούμε και το μυστηριακό χαρακτήρα της λατρείας του θεού.

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΑΝΑΔΕΙΞΗΣ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ ΤΗΣ ΛΕΡΝΑΣ: ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΑ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ

Ελένη Σαρρή, Χαράλαμπος Αντωνιάδης, Χρυσούλα Τζανετέα, Σωτήρης Ψυχογιός

Εφορεία Αρχαιοτήτων Αργολίδας

Στον μυχό του Αργολικού Κόλπου, νότια των πηγών της Λέρνης, αποκαλύφθηκε μια από τις σημαντικότερες προϊστορικές θέσεις στον ελλαδικό χώρο. Οι ανασκαφές που πραγματοποιήθηκαν τη δεκαετία του 1950 από την Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών έφεραν στο φως μνημειακά κατάλοιπα, τα οποία χρονολογούνται από τη νεολιθική μέχρι και τη μυκηναϊκή περίοδο και αντιστοιχούν σε επτά κύριες οικιστικές φάσεις που φέρουν λατινική αρίθμηση («Λέρνη Ι–VII»).

Από τις φάσεις αυτές σημαντικότερη είναι αυτή της Πρωτοελλαδικής ΙI περιόδου. Κατά την περίοδο αυτή ο οικισμός ακμάζει, επεκτείνεται και αποκτά οχυρωματικό περίβολο. Επίσης ανεγείρονται, μεταξύ άλλων, δύο ευμεγέθη επιμήκη οικοδομήματα στον αρχιτεκτονικό τύπο των «οικιών με διάδρομο»: το πρωιμότερο «Κτήριο BG», το οποίο διατηρείται σε κατάχωση, και η λίγο μεταγενέστερη «Οικία των Κεράμων», η οποία αποτελεί το σημαντικότερο μνημείο του αρχαιολογικού χώρου της Λέρνης αλλά και σημείο αναφοράς για την προϊστορική αρχιτεκτονική εν γένει.

Στο πλαίσιο του έργου «Ανάδειξη Αρχαιολογικού Χώρου Λέρνης» (υπόεργο 1), το οποίο υλοποιείται με αυτεπιστασία από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Αργολίδας στο πλαίσιο του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Πελοπόννησος 2014–2020 & 2021–2027», έχουν πραγματοποιηθεί μέχρι σήμερα οι ακόλουθες επεμβάσεις στον χώρο:

- κατασκευή τοιχίων οπλισμένου σκυροδέματος και αντικατάσταση των υφιστάμενων περιφράξεων
- διαμόρφωση διαδρομών περιήγησης με προδιαγραφές για ΑμεΑ
- τοποθέτηση έγχρωμων χαλικιών εντός των μνημείων, των οποίων ο διαφορετικός χρωματισμός αντιστοιχεί στη χρονολογική περίοδο στην οποία ανήκουν τα μνημεία
- καθαρισμός του περιβάλλοντος χώρου, φύτευση φυτών και εγκατάσταση συστήματος τεχνητής βροχής
- εγκατάσταση υδρορροών στο στέγαστρο της «Οικίας των Κεράμων»
- διαμόρφωση συστήματος αποστράγγισης των ομβρίων υδάτων (drainage) βόρεια της «Οικίας των Κεράμων»

- σύνταξη νέων πληροφοριακών πινακίδων (μυθολογικές και αρχαιολογικές)
- διαμόρφωση δύο πεζοπορικών διαδρομών εκτός του αρχαιολογικού χώρου, στα μνημεία και λοιπά σημεία ενδιαφέροντος του οικισμού των Μύλων, για τα οποία παρέχονται πληροφορίες μέσω κωδικών QR
- τοποθέτηση καθιστικών εντός του αρχαιολογικού χώρου
- δημιουργία εκπαιδευτικού προγράμματος για τα σφραγίσματα που βρέθηκαν στην «Οικία των Κεράμων», στο οποίο έχουν μέχρι σήμερα συμμετάσχει εκατοντάδες μαθητών
- εκπόνηση μελέτης συντήρησης της «Οικίας των Κεράμων», καθώς και της πλίνθινης ανωδομής του οχυρωματικού περιβόλου και των κατά χώραν ευρισκόμενων πίθων.

Μέχρι το πέρας του έργου η είσοδος του αρχαιολογικού χώρου θα έχει μεταφερθεί σε άλλο σημείο, το οποίο προσφέρει καλύτερη θέαση από τον δρόμο και δυνατότητα στάθμευσης οχημάτων. Στο σημείο εκείνο κατασκευάζεται νέο φυλάκιο (υποέργο 2), με χώρους υγιεινής και υπαίθριο χώρο προβολής. Εξάλλου, δίπλα στο παλιό φυλάκιο, το οποίο θα φιλοξενήσει φωτογραφική έκθεση αφιερωμένη στην ιστορία των ανασκαφών, θα κατασκευαστεί μικρό αμφιθέατρο για την εξυπηρέτηση των ομαδικών επισκέψεων και των εκπαιδευτικών προγραμμάτων. Επιπλέον θα διαμορφωθεί σε κατάλληλο σημείο χώρος θέασης με ενσωματωμένο τηλεσκόπιο, που θα δίνει τη δυνατότητα στους επισκέπτες να βλέπουν μακρινά μνημεία της ευρύτερης περιοχής (κάστρα Μύλων, Άργος, Μιδέα, Τίρυνθα, Ναύπλιο). Τέλος, θα εκπονηθούν βιοκλιματική μελέτη και μελέτη στατικής επάρκειας του στεγάστρου της «Οικίας των Κεράμων», ώστε να γίνουν σε αυτό οι απαραίτητες παρεμβάσεις.

Στόχος του έργου είναι η ευρύτερη προβολή του τόσο σημαντικού αυτού αρχαιολογικού χώρου, η προσέλκυση μεγαλύτερου αριθμού επισκεπτών όλων των ηλικιών και η εύληπτη πρόσληψη των παρεχόμενων πληροφοριών για έναν εξορισμού πολυσύνθετο και πολύπλοκο χώρο.

ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΡΩΜΑΪΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ ΣΤΑ ΜΑΥΡΑ ΛΙΘΑΡΙΑ ΚΟΡΙΝΘΙΑΣ

Δήμητρα Σαρρή, Αγλαΐα Κουτρομπή

Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας

Στο πλαίσιο υλοποίησης του έργου «Χάραξη διπλής σιδηροδρομικής γραμμής υψηλών ταχυτήτων Κορίνθου–Πατρών στο τμήμα Κιάτο–Ροδοδάφνη»

διενεργήθηκαν από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας στη θέση Μαύρα Λιθάρια του Δήμου Ξυλοκάστρου-Ευρωστίνης εκτεταμένες ανασκαφικές έρευνες, οι οποίες έφεραν στο φως νεκροταφείο των ρωμαϊκών χρόνων. Πιο συγκεκριμένα, το νεκροταφείο εντοπίστηκε και διερευνήθηκε στο βόρειο πρανές χαμηλού λόφου, νότια του λιμανιού των Μαύρων Λιθαριών, το οποίο ταυτίζεται με το επίνειο της αχαϊκής Αιγείρας. Στην επιλογή της συγκεκριμένης θέσης διαδραμάτισε ρόλο η προγενέστερη ταφική χρήση του, καθώς στην κορυφή του λόφου εντοπίστηκε και διερευνήθηκε νεκροταφείο των ελληνοιστικών χρόνων.

Η ανακοίνωση επικεντρώνεται στην προκαταρκτική παρουσίαση των κύριων χαρακτηριστικών του ρωμαϊκού νεκροταφείου, με στόχο να ανιχνευθούν τα χαρακτηριστικά της χωροθέτησής του και να αναγνωριστούν οι ταφικές πρακτικές, έτσι όπως αυτές αναδύονται μέσα από την επιλογή τύπων τάφων και τρόπων ταφής. Έμφαση δίνεται στην ανάλυση της κτερισματικής διαδικασίας και στην αναγνώριση χαρακτηριστικών τέλεσης ταφικών τελετουργιών, ενώ θίγονται θέματα κοινωνικής οργάνωσης και διαφοροποίησης.

Ειδικότερα ανασκάφτηκαν 54 μεμονωμένοι τάφοι διαφόρων τύπων, όπως απλοί λακκοειδείς χωρίς κάλυψη ή με κάλυψη από αποτμήματα λίθινων πλακών, κεραμοσκεπείς απλοί ή καλυβίτες, κτιστοί κιβωτιόσχημοι και εγχυτρισμοί σε αμφορείς. Ταυτόχρονα ήρθαν στο φως τέσσερις θαλαμοειδείς καμαροσκεπείς τάφοι, εκ των οποίων οι δύο σε αποσπασματική κατάσταση διατήρησης, που περιελάμβαναν τάφους λαξευμένους στα δάπεδα από τα λαξευμένα *arcosolia* ή τοποθετημένους στο δάπεδο των θαλάμων. Ως προς τον τρόπο ταφής, επικρατεί ο ενταφιασμός και διαπιστώθηκε η παρουσία τόσο μεμονωμένων όσο και πολλαπλών ταφών, ενώ σε μία περίπτωση καταγράφεται και η δημιουργία οστεοφυλακίου πάνω από μεμονωμένη ταφή.

Η κτερισματική διαδικασία παρουσιάζει χαρακτηριστικά κοινά των νεκροταφείων της συγκεκριμένης περιόδου. Οι ταφές ήταν στην πλειονότητά τους κτερισμένες με πήλινα και γυάλινα αγγεία, χάλκινα νομίσματα, οστέινες περόνες και σπανιότερα με τα προσωπικά αντικείμενα του νεκρού, όπως χρυσά ενώτια, σιδερένια στλεγγίδα, χάλκινους δακτυλίους. Δεν λείπουν, ωστόσο, αντικείμενα με συμβολικό χαρακτήρα, όπως οι χάλκινοι κωδωνίσκοι.

Από τα πήλινα αγγεία υπερτερούν οι λύχνοι, οι οποίοι παρουσιάζουν ποικιλία τύπων, σύμφωνα με την κατάταξη του Broneer, ενώ στα γυάλινα αγγεία κυριαρχούν τα μυροδοχεία. Η τυπολογική ανάλυση των παραπάνω κτερισμάτων φανερώνει και τη διάρκεια χρήσης του νεκροταφείου από τον 2ο έως και τον 3ο αι. μ.Χ. και ταυτόχρονα καταδεικνύει το δίκτυο επαφών της περιοχής.

LECHAION HARBOR AND SETTLEMENT LAND PROJECT: FINDINGS FROM THE FIFTH SEASON OF EXCAVATION

Paul D. Scotton¹, Georgios Spyropoulos²

¹California State University, Long Beach, ²Corinthia Ephorate of Antiquities

Lechaion was the first and primary harbor of ancient Corinth and a major trade node for over a millenium. With the exception of the work done by Pallas in the 1950s and 1960s in the massive Christian basilica, the harbor remained largely unexplored until excavations began in 2014 by the Lechaion Harbour project, a *synergasia* between the Danish Institute and the Underwater Ephorate, and in 2016 by the Lechaion Harbor and Settlement Land Project, a *synergasia* between the American School of Classical Studies and the Corinthia Ephorate of Antiquities. This paper presents preliminary findings from the land project.

The land excavations have focused upon documenting the extent of the harbor settlement, scientific exploration, and study of site formation, including excavation, geophysical prospection, geomorphological, archaeobotanical, faunal, and malacological studies, and numismatic, ceramics, glass, and small finds analyses.

Geophysical prospection has revealed dense habitation to the east and south of the inner harbor, evidence of Roman centuriation to the north of the inner harbor, and significant structures, both individual and in clusters to the west of the inner harbor. This and previous work conducted by the Corinthia Ephorate to the south and east of the archaeological site indicate that the harbor settlement was at least 1 km² in size.

Excavations have focused on four structures in four different areas. These include a porticus, an horrea, a civic basilica of two major phases, and what appears to be a mausoleum with remains of a sarcophagus. The porticus is adjacent to the southeast corner of the inner harbor. The building dates to the Augustan period although numerous sherds from the Late Geometric through 4th BCE have been recovered. The porticus, which underwent changes in use, sits atop an earlier structure of the same orientation.

The horrea is of at least three phases, two of which are consistent with different periods of Roman centuriation. In the later phase, large storage pithoi were employed and, later still, the horrea was subdivided into individual rooms, one of which was employed as a taverna.

The civic basilica is of two major phases, Augustan and Flavian, both of which had apses on their east sides. The Flavian period basilica was remodeled during the late 4th CE and may have been repurposed into a Christian basilica.

A large, circular building *ca* 30 m in diameter was found to the west of the Leonides basilica, close to the modern shoreline. Within the inner room of the building, a sarcophagus with high relief sculpture, floral and figural, has been found. This appears to have been a mausoleum. Preliminary evidence dates the building to the second half of the 1st BCE but before August.

Floral and faunal studies indicate a changing environment, and malacological studies appear to have documented the first evidence of murex production in the Peloponnesus. Our geomorphological studies have documented seismic and storm activities. Three separate coring projects across the site are underway and preliminary results should be ready by the time of this conference.

Ο ΠΥΡΓΟΣ 41 ΤΟΥ ΤΕΙΧΟΥΣ ΤΗΣ ΜΕΣΣΗΝΗΣ ΚΑΙ Η ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΗ ΤΟΥ

Κλεάνθης Σιδηρόπουλος

Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου

Ο στόχος της ανακοίνωσης είναι διττός. Πρώτον, η παρουσίαση της αναστηλωτικής πρόκλησης του πύργου 41 στο τείχος της Μεσσήνης, με τεκμηρίωση της εικόνας του μνημείου στον αιώνα που προηγήθηκε των εργασιών, των πρακτικών δυσκολιών λόγω της κατάστασης του και του δύσβατου της θέσης και κυρίως των *ad hoc* λύσεων, όπως δόθηκαν και οδήγησαν στην αποκατάστασή του σε ανέλπιστο βαθμό μέσα σε πιεστικά χρονοδιαγράμματα. Θα παρουσιαστούν διαγραμματικά οι διάφορες φάσεις της αναστήλωσης, οι μέθοδοι εργασίας, από τις εκατοντάδες συγκολλήσεις έως την παράπλευρη παραδειγματική ανασύσταση του οικοδομήματος, με σκοπό τον εντοπισμό των ορθών θέσεων διάσπαρτων λιθοπλίνθων, οι οποίες εντοπίστηκαν υστερογενώς, και η διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου. Δεύτερον, η περιγραφή των βασικών στοιχείων του οχυρωματικού οικοδομήματος, όπως αυτά ανακτήθηκαν από την αναστηλωτική επέμβαση, καθώς αποκαταστάθηκαν βασικά δομικά και χρηστικά μέρη του, όπως τα ανοίγματα των θυρών, η πλειονότητα των ομόλογων των παραθύρων και τοξοθυρίδων του ορόφου και το μεγαλύτερο μέρος τόσο των πλευρικών τοίχων όσο και του νότιου αντίστοιχου μέχρι το ανώτατο ύψος του αετωματικού πέρατος. Συγχρόνως, συγκρίσεις με τους λοιπούς πύργους του

οχρωματικού περιβόλου, όσο και κατασκευαστικές λεπτομέρειες και μαρτυρίες για τη λατόμηση των ασβεστολιθικών λιθοπλίνθων, μπορούν να συμπληρώσουν μια πρώτη επισκόπηση της αναστήλωσης ενός μεσσηνιακού τοπίου, ορατού πλέον από χιλιόμετρα μακριά.

ΟΙ ΟΧΥΡΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΜΕΘΩΝΗΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΡΩΤΗ ΠΕΡΙΟΔΟ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗΣ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑΣ (1500–1685)

Ξένη Σίμου

Πανεπιστήμιο Πατρών

Στις πλούσιες δημοσιεύσεις ιστορικού και αρχαιολογικού ενδιαφέροντος για το κάστρο της Μεθώνης οι αναφορές στις οθωμανικές επεμβάσεις συνοψίζονται συνήθως σε δύο γραμμές, ενώ ορισμένα άρθρα επικεντρώνονται αποκλειστικά στο Μπούρτζι και στην προσπάθεια χρονολόγησής του. Είναι, ωστόσο, ορατό δια γυμνού οφθαλμού ότι η συμβολή των Οθωμανών στη διαμόρφωση των τειχών είναι μεγαλύτερη από την έως τώρα εκτιμηθείσα. Η εξέταση της αρχιτεκτονικής των οθωμανικών φάσεων των οχυρώσεων της Μεθώνης πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο εκπόνησης διδακτορικής διατριβής στο Πανεπιστήμιο Πατρών, με θέμα τη μελέτη των οθωμανικών οχυρώσεων στην Πελοπόννησο κατά την περίοδο της πρώτης οθωμανικής κυριαρχίας (1458–1685). Με την άδεια και την υποστήριξη της Εφορείας Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας, έγινε συστηματική αποτύπωση και σχεδίαση των τμημάτων των οχυρώσεων το 2020, ενώ αργότερα τα συμπεράσματα εμπλουτίστηκαν κατά τη συμμετοχή στο σχετικό ερευνητικό πρόγραμμα του Πανεπιστημίου Κρήτης, υπό την εποπτεία της Εφορείας, για την αποκατάσταση του βόρειου τμήματος των οχυρώσεων.

Η ανακοίνωση επικεντρώνεται στη διάκριση των οθωμανικών επεμβάσεων στις οχυρώσεις, αρκετές από τις οποίες συγχέονταν στην προηγούμενη βιβλιογραφία με βενετικά έργα. Θα παρουσιαστεί η αρχιτεκτονική των αναγνωρισμένων οθωμανικών έργων (ζητήματα σχεδιασμού και τυπολογίας, μορφολογίας και κατασκευής) και η ταύτισή τους με αρχαιακές ή βιβλιογραφικές αναφορές. Παράλληλα, θα δοθεί έμφαση στην ερμηνεία του σχεδιασμού των νέων έργων, του οχρωματικού τους ρόλου και του στρατηγικού ενδιαφέροντος για την οθωμανική οχυρωτική εν γένει.

Πριν από την οριστική κατάκτηση της Μεθώνης οι Βενετοί είχαν ενισχύσει αρκετές φορές το σύστημα των οχυρώσεων με εξελιγμένα για την εποχή έργα, υπό την απειλή των οθωμανικών επιδρομών. Με την ολοκλήρωση της

κατάκτησής της το 1500 στο πλαίσιο της εκστρατείας του Βαγιαζήτ Β΄ στην Πελοπόννησο (1499–1500), οι Οθωμανοί περιέλαβαν τη Μεθώνη στις σημαντικές κτήσεις υπερτοπικού ενδιαφέροντος για την αυτοκρατορία τους στη δυτική της μεθόριο. Τα πρώτα έργα υλοποιήθηκαν αμέσως στη Μεθώνη κατά την εκστρατεία του Βαγιαζήτ από την συνοδεία οικοδόμων και εργατών, που μεταφέρθηκαν από τον στόλο του, όπως προκύπτει από τα οθωμανικά αρχεία. Τότε τοποθετείται η οικοδόμηση του διατειχίσματος, που έχει κυρίως χαρακτήρα ρυθμιστικό, για τη διάκριση του χώρου της εξουσίας, με ένα σχετικά λεπτό και παρωχημένο οχυρωματικά τείχος, με έμφαση κυρίως στην εγκαθίδρυση της οθωμανικής παρουσίας. Στην ίδια περίοδο ή κοντά στην κατάκτηση πραγματοποιήθηκε και η πρώτη φάση οικοδόμησης του εμβληματικού επιθαλάσσιου οχυρού. Έγιναν επίσης άλλες κατά τόπους επισκευές. Τα έργα συνεχίστηκαν κατά τη διάρκεια της οθωμανικής περιόδου και μάλιστα τεκμηριώνονται από διάσπαρτες αναφορές στα οθωμανικά αρχεία σχετικές απροσδιόριστης κλίμακας επεμβάσεις ενίσχυσης, στο πλαίσιο των οργανωμένων επισκευαστικών προγραμμάτων εν όψει των βενετο-οθωμανικών πολέμων αλλά και κατά τη δεύτερη οθωμανική περίοδο (1715, 1775, 1814–1818) Οι ενέργειες αυτές από τα μέσα του 16ου αιώνα και εφεξής περιλαμβάνουν κυρίως ενισχύσεις τμημάτων των θαλάσσιων τειχών, επεμβάσεις στις ανωδομές πύργων και προμαχώνων και μετατροπές σε ευρείες πλατείες για την εγκατάσταση εξελιγμένου πυροβολικού, καθώς και διάφορες άλλες κατά τόπους επεμβάσεις.

Η συνοπτική παρουσίαση των οθωμανικών επεμβάσεων της Μεθώνης, στο πλαίσιο και της ευρύτερης έρευνας για την παραγνωρισμένη οθωμανική οχυρωτική, θα φωτίσει αρκετές πτυχές της ιδιαίτερης πρόσληψης της οχυρωτικής τέχνης της περιόδου του εξελιγμένου πυροβολικού από τους Οθωμανούς, συμβάλλοντας ταυτόχρονα και στη διάκριση ζητημάτων προγενέστερων και μεταγενέστερων οικοδομικών φάσεων στη Μεθώνη.

Η ΠΛΕΥΡΙΚΗ, ΝΟΤΙΑ ΘΥΡΑ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΟΥ ΑΣΚΛΗΠΙΟΥ ΣΤΗ ΜΕΣΣΗΝΗ ΚΑΙ Η ΣΚΟΠΙΜΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΣΤΑ ΛΑΤΡΕΥΤΙΚΑ ΔΡΩΜΕΝΑ ΤΟΥ ΑΣΚΛΗΠΙΕΙΟΥ

Ελισάβετ Π. Σιουμπάρα

Υπηρεσία Συντήρησης Μνημείων Ακρόπολης

Η ανακοίνωση αποσκοπεί, πρωτίστως, στην εκ νέου επιχειρηματολογία υπέρ της αποκατάστασης πλευρικής θύρας στη νότια πλευρά του σηκού του

περίπτερου ναού του Ασκληπιού στη Μεσσήνη, όπως δημοσιεύτηκε στη μονογραφία για τον εν λόγω ναό (Ε. Ρ. Sioumpara, *Der Asklepios-Tempel von Messene auf der Peloponnes. Untersuchungen zur hellenistischen Tempelarchitektur*, Athenaia 1, München: Hirmer Verlag, 2011). Η ύπαρξη της πλευρικής θύρας στον συγκεκριμένο ναό αμφισβητήθηκε από τον Άγγελο Νακάση στη διδακτορική διατριβή του με τίτλο «Μορφολογική προσέγγιση αρχαίων ναών με δευτερεύουσες θύρες». Η αντιπαραβολή των επιχειρημάτων αποσκοπεί όχι μόνο στην υπεράσπιση της αρχικής γραφικής της αποκατάστασης αλλά και στη διαλεύκανση της χρηστικής της λειτουργίας. Θα διερευνηθεί, επομένως, το κατά πόσο η αναπαράσταση της πλαϊνής θύρας στη νότια πλευρά του σηκού του ναού του Ασκληπιού συντελεί στην αποκατάσταση συγκεκριμένων λατρευτικών τελετουργιών που λάμβαναν χώρα στο μεσσηνιακό Ασκληπιείο, δεδομένης της ιδιαιτερότητας της λατρείας στο συγκεκριμένο Ασκληπιείο.

ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΚΕΡΚΙΔΩΝ Β-Γ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΥ ΘΕΑΤΡΟΥ ΜΕΓΑΛΟΠΟΛΗΣ: ΝΕΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΓΙΑ ΤΗ ΓΕΩΜΕΤΡΙΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΤΟΥ ΚΟΙΛΟΥ

Γαρυφαλλιά Σμέρου, Γιώργος Μπινιάρης, Ελένη Ψαθή

Εφορεία Αρχαιοτήτων Αρκαδίας

Το θέατρο κατασκευάστηκε λίγο μετά την ίδρυση της Μεγαλόπολης το 368 π.Χ. Σήμερα διατηρούνται οι κατώτατες σειρές εδωλίων της πρώτης ζώνης του κοίλου, η οποία χωριζόταν σε εννέα κερκίδες, εξυπηρετούμενες από δέκα κλίμακες. Η πρώτη σειρά αποτελείται από λίθινους θρόνους, τις προεδρίες. Η διάμετρος της ορχήστρας ανέρχεται σε 30 μ. Το θέατρο, στην αρχική του φάση, δεν διέθετε μόνιμη σκηνή, καθώς τη θέση της καταλάμβανε το πρόπυλο του όμορου Βουλευτήριου του Κοινού των Αρκάδων, του Θερσίλειου.

Η Εφορεία Αρχαιοτήτων Αρκαδίας υλοποιεί το έργο με τίτλο «ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΚΑΙ ΑΝΑΔΕΙΞΗ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΥ ΘΕΑΤΡΟΥ ΜΕΓΑΛΟΠΟΛΗΣ – ΦΑΣΗ Α΄: ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΚΕΡΚΙΔΩΝ Β ΚΑΙ Γ. ΒΕΛΤΙΩΣΗ ΠΡΟΣΒΑΣΙΜΟΤΗΤΑΣ», που έχει ενταχθεί στο Ε.Π. «Πελοπόννησος» και χρηματοδοτείται από το ΕΣΠΑ 2014–2020 & 2021–2027. Οι εργασίες αποκατάστασης των Κερκίδων Β και Γ περιλαμβάνουν τις επιτόπου ωθήσεις εδωλίων που έχουν υποστεί μικρές μετατοπίσεις και τις ανατάξεις των αρχιτεκτονικών μελών (υποπόδιων διαδρόμων, εδωλίων), που έχουν υποστεί σημαντικές ολισθήσεις. Επιπλέον, προβλέπεται η χρήση εδωλίων από το διάσπαρτο υλικό, η προσθήκη

αρχιτεκτονικών μελών από νέο φυσικό λίθο, οι συγκολλήσεις των θραυσμένων αρχιτεκτονικών μελών και οι συμπληρώσεις αυτών που παρουσιάζουν σημαντικές αποτμήσεις.

Κατά τη διάρκεια των αρχαιολογικών εργασιών στο κοίλο και ιδίως των καθαρισμών των στρωμάτων θεμελίωσης και εξυγίανσης κατά τις μετατοπίσεις των αρχιτεκτονικών μελών προέκυψαν νέα αρχαιολογικά δεδομένα, τα οποία, σε συνδυασμό με την ανάγκη καθορισμού του βήματος κατασκευής των σειρών του κοίλου και της οριοθέτησης της περιοχής της αναστήλωσης, οδήγησαν στην επικαιροποίηση της εγκεκριμένης Μελέτης Εφαρμογής. Συγκεκριμένα, κατά τις εργασίες μετακίνησης των αρχιτεκτονικών μελών αποκαλύφθηκαν στοιχεία που τεκμηριώνουν το πλάτος των σειρών (οι σημείαι της τοποθέτησης των εδωλίων στις πλάκες των διαδρόμων). Παράλληλα, βάσει μετρήσεων στο σύνολο του κοίλου για την τεκμηρίωση της γεωμετρίας του, κατέστη δυνατή η εκτίμηση του βήματος κατασκευής του (0,735 μ.), η οποία επαληθεύεται από τα αρχαιολογικά δεδομένα και από τη μελέτη της γεωμετρικής κατασκευής του μνημείου. Τα πορίσματα και οι προτάσεις αποτυπώθηκαν σε σχετική μελέτη και εγκρίθηκαν μετά από γνωμοδότηση του ΚΑΣ με την με αριθ. πρωτ. 619154/16-01-2024 Απόφαση της ΔΑΑΜ (ΑΔΑ: ΨΖΠ946ΝΚΟΤ-8ΨΒ). Η πρόταση αυτή συμπληρώνεται με όλα τα απαραίτητα δεδομένα, ώστε να μπορέσει να αναβαθμιστεί σε μελέτη εφαρμογής για τη συνολική αποκατάσταση του κοίλου (του κατώτερου διαζώματος), με προοπτική σε μελλοντικό χρηματοδοτικό πρόγραμμα οι εργασίες συντήρησης, στερέωσης και αποκατάστασης να επεκταθούν και στις υπόλοιπες κερκίδες του κοίλου του θεάτρου.

Η αντιμετώπιση της Εφορείας είναι ολιστική και αποσκοπεί, εκτός από την αρχαιολογική τεκμηρίωση, στη διάσωση του μνημείου, την ανάσχεση της περαιτέρω φθοράς του, τη στατική του αποκατάσταση, σύμφωνα με τις διεθνείς προδιαγραφές και επί τη βάση των αρχών διαφύλαξης της αυθεντικότητας του μνημείου και της αναστρεψιμότητας των προβλεπόμενων επεμβάσεων. Επιπλέον, προσβλέπει συν τω χρόνω στην απόδοσή του στο κοινό, στη λειτουργική αξιοποίησή του και στη βελτίωση της προσβασιμότητάς του.

«ΠΑΝ' ΤΑ ΚΟΡΙΤΣΙΑ ΓΙΑ ΝΕΡΟ, ΒΡΙΣΚΟΥΝ ΤΟΝ ΤΟΠΟ ΑΔΕΙΑΝΟ»: ΑΓΝΩΣΤΟ ΣΚΕΛΟΣ ΤΟΥ ΡΩΜΑΪΚΟΥ ΥΔΡΑΓΩΓΕΙΟΥ ΤΗΣ ΠΑΤΡΑΣ

Κωνσταντίνα Σούρα

Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας

Το Ρωμαϊκό Υδραγωγείο της Πάτρας ήταν ανέκαθεν γνωστό, καθώς πολλά τμήματά του διατηρήθηκαν ορατά ανά τους αιώνες. Χάρη στη συστηματική καταγραφή των τμημάτων αυτών και των συμπληρωματικών στοιχείων που προέκυψαν από σωστικές ανασκαφές των προηγούμενων χρόνων, είμαστε σε θέση να ιχνηλατήσουμε τη συνολική πορεία του νερού για την ύδρευση της Πάτρας, από τις πηγές του χειμάρρου Διακονιάρη έως το ψηλότερο σημείο της πόλης στην περιοχή της ακρόπολης, απ' όπου ξεκινούσε ένα πυκνό δίκτυο παροχής για δημόσια και ιδιωτική χρήση. Το καλύτερα διατηρημένο τμήμα του υδραγωγείου εντοπίζεται στην κοιλάδα της Αρόης, την οποία διασχίζει –στη θέση Καμάρες– μεγάλη υδατογέφυρα, μήκους 105 μ., αποτελούμενη από επάλληλη τριπλή τοξοστοιχία και ιστάμενη σήμερα σε μέγιστο ορατό ύψος 14 μ. Κατά την εκτεταμένη ανασκαφική έρευνα που πραγματοποιήθηκε από την ΕΦΑ Αχαΐας στο πλαίσιο των εργασιών για την κατασκευή της Μικρής Περιμετρικής Οδού Πατρών στη συγκεκριμένη κοιλάδα και σε απόσταση 630 μ. ΝΔ της παραπάνω υδατογέφυρας αποκαλύφθηκε μια δεύτερη, παντελώς άγνωστη έως τότε, αντίστοιχη κατασκευή.

Συγκεκριμένα, στη συμβολή των οδών Πρεβεδούρου και Φολόης εντοπίστηκαν τρία παράλληλα βάθρα, ενισχυμένα από ισχυρές αντηρίδες, καθώς και πλήθος όγκων τοιχοποιίας, αποσπασμένων από την ίδια κατασκευή και πεσμένων σε μια μεγάλη ακτίνα περιμετρικά αυτής. Η μελέτη του συνόλου των επιμέρους χαρακτηριστικών της κατασκευής επιτρέπει την ταύτισή της με μια ακόμα υδατογέφυρα. Ωστόσο, η χωροθέτησή της, σε συσχετισμό και με άλλα έργα ύδρευσης της συγκεκριμένης περιοχής, υποδηλώνει ότι ανήκει σε ένα άγνωστο έως τώρα σκέλος του υδραγωγείου, που ακολουθούσε διαφορετική πορεία. Βάσει των κατασκευαστικών χαρακτηριστικών της, η ανέγερση της γέφυρας αποδίδεται στη ρωμαϊκή αυτοκρατορική περίοδο, ενώ η κατάρρευσή της συντελέστηκε κατά τους μεσαιωνικούς χρόνους, όπως τεκμηριώνεται από τα ανασκαφικά στοιχεία.

Μέσω της σύνθεσης των αρχαιολογικών δεδομένων και της σύγκρισης με αντίστοιχα έργα άλλων περιοχών, παρουσιάζεται μια σχεδιαστική αναπαράσταση της πιθανής πορείας του άγνωστου αυτού σκέλους του ρωμαϊκού υδραγωγείου, εξετάζεται η σχέση του με τα υπόλοιπα έργα ύδρευσης της ρωμαϊκής περιόδου στην Πάτρα και γίνεται μια προσπάθεια

ερμηνείας της παρουσίας του στη συγκεκριμένη περιοχή. Σύμφωνα με τα παραπάνω, διαπιστώνεται ότι η υδροδότηση της πολυπληθούς πόλης της Πάτρας αντιμετωπίστηκε από τους Ρωμαίους με ένα σύνθετο και κατασκευαστικά απαιτητικό έργο, η έκταση του οποίου δεν μας έχει ακόμα αποκαλυφθεί στο σύνολό της.

ΣΩΣΤΙΚΗ ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΟΝ ΑΝΙΣΟΠΕΔΟ ΚΟΜΒΟ ΦΟΥΝΤΑΪΙΚΩΝ, ΣΤΗΝ ΚΤΗΜΑΤΙΚΗ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΤΗΣ Τ.Κ. ΑΓΟΡΙΑΝΗΣ ΤΟΥ ΔΗΜΟΥ ΣΠΑΡΤΗΣ: ΕΝΑ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΑΓΡΟΙΚΙΑΣ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΙΚΙΔΑ ΧΩΡΑ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΤΩΝ ΛΑΚΕΔΑΙΜΟΝΙΩΝ

Λεωνίδας Β. Σουχλέρης

Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας

Στην κτηματική περιφέρεια Αγόριανης, στη θέση «ΘΑ», στο ανατολικό τμήμα της γέφυρας του ανισόπεδου κόμβου Φουνταΐικων του αυτοκινητόδρομου Λεύκτρου–Σπάρτης, εντοπίστηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα αρχαίας οικιστικής και αγροτικής εγκατάστασης. Η νέα θέση εντοπίστηκε κατά τον έλεγχο των εκσκαφικών εργασιών, από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας, στον αριστερό παράπλευρο 6 της χιλιομετρικής θέσης 0+660 χλμ. του έργου του νέου αυτοκινητόδρομου, σε υφιστάμενο αγροτικό δρόμο στην περιοχή «Πέστροφα», 6 χλμ. βορειοανατολικά της Πελλάνας, και χωροθετείται επί του αρχαίου οδικού δικτύου που συνέδεε τη Σπάρτη με τη νοτιοδυτική Αρκαδία.

Η ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε αρχιτεκτονικά κατάλοιπα οικιστικής και αγροτικής εγκατάστασης, που περιλάμβανε και εσωτερική αυλή. Η αγροικία αποτελεί ένα σημαντικό παραδείγματα οικίας υπαίθρου των ιστορικών χρόνων, που εντοπίζεται στην περιοικίδα χώρα της Λακεδαίμονος και γενικότερα της Λακωνίας. Με βάση την κεραμική και τα υπόλοιπα κινητά ευρήματα μπορεί να χρονολογηθεί από τον 6ο έως και το α΄ μισό του 4ου αιώνα π.Χ. Η αγροικία φαίνεται ότι εγκαταλείφθηκε λόγω καταστροφής της, γεγονός που μπορεί πιθανότατα να συνδεθεί με τα πολεμικά συμβάντα που σχετίζονται με την ήττα των Σπαρτιατών στην μάχη των Λεύκτρων της Βοιωτίας το 371 π.Χ., τις δύο επιδρομές των Θηβαίων και των Αρκάδων στην Λακεδαίμονα, την περίοδο 370–369 π.Χ. καθώς και την μετέπειτα ταραχώδη για την περιοχή της βόρειας Λακεδαίμονος περίοδο έως και την εισβολή του Φιλίππου στη Λακωνία μετά την μάχη της Χαιρώνειας.

Η αγροικία παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με αντίστοιχες αγροικίες στις κτηματικές περιφέρειες των κοινοτήτων Λογκανίκου, Καστορείου, Βορδόνιας

και Τόριζας του Δήμου Σπάρτης. Αποτελεί μια αυτόνομη, οικονομική μονάδα, η οποία στηρίζεται σε μεικτές γεωκτηνοτροφικές και βιοτεχνικές δραστηριότητες. Τα ανασκαφικά ευρήματα μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η καλλιέργεια στην αγροικία προσανατολιζόταν γύρω από τη λεγόμενη μεσογειακή τριάδα –δημητριακά, αμπελοκαλλιέργεια και ελαιοκαλλιέργεια– συνοδευόμενη από την κτηνοτροφία και την αρκετά αναπτυγμένη υφαντουργία. Η αγροκτηνοτροφική και βιοτεχνική παραγωγή που παρατηρείται στην αγροικία συνδέεται με οικιακή χρήση, που ενδεχομένως όμως να διοχετευόταν εμπορικά, μέσω του όμορου αρχαίου οδικού δικτύου, και σε τοπικό επίπεδο.

Στην ανακοίνωση εξετάζεται η ανασκαμμένη θέση συνολικά, με βάση τις αρχαιολογικές μαρτυρίες και την αρχαιολογική συνάφεια, με σκοπό να ανασυντεθεί η ανθρώπινη δραστηριότητα του παρελθόντος στη συγκεκριμένη περιοχή. Εξετάζεται η αρχιτεκτονική μορφή των κτισμάτων, τα ευρήματα, τα αρχαιοβοτανικά δεδομένα, όπως επίσης και οι αρχαίες φιλολογικές πηγές, και τέλος γίνεται προσπάθεια για την ένταξη των αρχαιολογικών δεδομένων στο ιστορικό, οικονομικό-πολιτικό και κοινωνικό πλαίσιο των κλασικών χρόνων στη συγκεκριμένη περιοχή και γενικότερα στη Λακεδαίμονα.

Παράλληλα, η υπό μελέτη αγροικία και η σύγκρισή της με αντίστοιχες αγροτικές εγκαταστάσεις στην Λακεδαίμονα έδωσε τη δυνατότητα εξεταστών ζητήματα σχετικά τις πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές δομές της κοινωνίας των Λακεδαιμονίων. Τα συμπεράσματα που προκύπτουν στηρίζουν μια κοινωνικό-πολιτική οργάνωση που ενισχύει την οικονομία σε δύο επίπεδα, τοπικό-περιφερειακό και κρατικό, καθώς η μακροοικονομία του κράτους των Λακεδαιμονίων θα μπορούσε να επιτευχθεί μέσω της ανάπτυξης της μικροοικονομίας των περιοικίδων πόλεων και των περιφερειών τους.

Η ΑΝΑΔΕΙΞΗ ΤΗΣ ΦΥΣΙΟΓΝΩΜΙΑΣ ΤΗΣ ΜΕΣΣΗΝΗΣ (ΝΗΣΙ) ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΟΒΟΛΗ ΤΗΣ ΑΣΤΙΚΗΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ ΤΗΣ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣ (19ος-20ος ΑΙΩΝΑΣ)

Ιωάννα Σπηλιοπούλου

Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Το θέμα της ανακοίνωσης προέκυψε με αφορμή τη συμμετοχή μου στην παρουσίαση του βιβλίου του Νίκου Στασινάκη «Τα σφυρήλατα στις αστικές κατοικίες της Μεσσήνης (Νησί), 19ος–20ος αιώνας» (Αρτεμις, 2022), που πραγματοποιήθηκε στο προαύλιο του Ενοριακού Ι.Ν. των Τριών Ιεραρχών της

πόλης από κοινού με τον αείμνηστο Πέτρο Θέμελη (10/08/2022). Η πρωτοτυπία της έκδοσης συνίσταται στο ότι για πρώτη φορά καταγράφεται, παρουσιάζεται και αναδεικνύεται η πατροπαράδοτη τέχνη ενός αιώνα των σιδεράδων της Μεσσήνης (1830–1920), σε συσχετισμό με τα δομικά στοιχεία επιλεγμένων αστικών κατοικιών της μέσα από το προσωπικό αρχείο του συγγραφέα. Η τέχνη και η τεχνική τους έχουν αφήσει ως αποτύπωμα μοναδικές σφυρήλατες κατασκευές, όπως κιγκλιδώματα, φουρούσια και σιδεριές, που κοσμούν κτήρια τα οποία υπάρχουν ακόμα ή κοσμούσαν άλλα που δεν υπάρχουν πλέον. Η έκδοση αυτή αποτελεί ψηφίδα στη μελέτη της νεοκλασικής πόλης της Μεσσήνης μέσα από την αρχιτεκτονική και μορφολογική προσέγγιση της αστικής αρχιτεκτονικής της κληρονομιάς, σε συσχετισμό με τα κιγκλιδώματα που την κοσμούν.

Πυρήνα της ανακοίνωσης αποτελεί η χάραξη μιας πολιτιστικής διαδρομής, στην οποία εντάσσονται ως σημεία ενδιαφέροντος τα πλέον αντιπροσωπευτικά κτήρια της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς του Νησιού, αυτά που έχουν εναπομείνει ή κάποια που δεν υπάρχουν πια: το Παλιό Δημαρχείο, που κηρύχθηκε διατηρητέο το 1978, η Οικία Θεοδώρου Τσερπέ, η Οικία Μερλόπουλου, η Οικία Μιχαλόπουλου, η Οικία Ζαλμά, η Οικία Θεοδώροπουλου, η Οικία Βασ. Πανταζόπουλου, η Οικία Γεωργόπουλου, η Οικία των Αφών Πανταζόπουλου και η Οικία Σταυρόπουλου. Εξετάζονται τα μορφολογικά τους χαρακτηριστικά και εντάσσονται σε αρχιτεκτονικούς τύπους, που άλλοτε ακολουθούν τον Αθηναϊκό Κλασικισμό άλλοτε παρουσιάζουν κοινές τάσεις με τα νεοκλασικά κτήρια της μεσσηνιακής πρωτεύουσας, Καλαμάτας, και άλλοτε διατηρούν στοιχεία της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής της πελοποννησιακής ενδοχώρας. Μέσα από τη χάραξη της διαδρομής, βασικού εργαλείου του branding, ιχνηλατείται η μνήμη μιας λαμπρής περιόδου της πόλης και αναδεικνύεται η φυσιογνωμία της (City Branding), που θα μπορούσε να συμβάλει ουσιαστικά στη βιώσιμη τουριστική της ανάπτυξη, αλλά και σε μια ήπιας μορφής τουριστική ανάπτυξη της ευρύτερης περιοχής (Region Branding), που θα συμπεριλαμβάνει την μεγάλης έκτασης παρακείμενη παραλία της Μπούκας, με κύριο τοποσημό της το εγκαταλελειμμένο ιστορικό της τελωνείο.

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΚΑΣΤΡΟΥ ΚΑΛΑΜΑΤΑΣ 2022–2024

Ιωάννα Σπηλιοπούλου¹, Μαρία Ξανθοπούλου¹, Ελένη Ζυμή¹, Χαρά Θλιβέρη¹, Ευαγγελία Μηλίτση-Κεχαγιά², Δημοσθένης Κοσμόπουλος², Μιχαήλ Κάππας²

¹Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, ²Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας

Την τριετία 2022–2024 υλοποιήθηκε το πρόγραμμα «Αρχαιολογική Έρευνα Κάστρου Καλαμάτας (2021–2023)», μια συνεργασία του Τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου και της Εφορείας Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας. Στόχος του προγράμματος ήταν η διερεύνηση της χρήσης του χώρου του κάστρου διαχρονικά και, μέσω αυτής, η συστηματική τεκμηρίωση της ιστορίας της αρχαίας, μεσαιωνικής και νεότερης πόλης (Φαρών-Καλαμάτας). Επιπλέον, η έρευνα είχε εκπαιδευτικό χαρακτήρα, αφού συμμετείχαν σε αυτή φοιτητές του Τμήματος ΙΑΔΠΑ, οι οποίοι εκπαιδεύτηκαν στις μεθόδους και πρακτικές της έρευνας πεδίου.

Η ανασκαφική έρευνα επικεντρώθηκε στην περιοχή του εσωτερικού περιβόλου του Κάστρου, αμέσως νοτιοδυτικά του ακρόπυργου. Στον χώρο αυτό, σε μικρό βάθος κάτω από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους, ανασκάφτηκαν τα κατάλοιπα τουλάχιστον δύο κτηρίων, καθώς και, σε επαφή με το τείχος, μια πειόσχημη λιθόκτιστη κατασκευή. Με τα κτήρια αυτά, που προφανώς ανήκουν στην τελευταία φάση κατοίκησης του κάστρου, σχετίζεται εκτεταμένο στρώμα καταστροφής, το οποίο δύναται να χρονολογηθεί, με βάση τα κινητά ευρήματα, στον 18ο αιώνα και πιθανώς συνδέεται με τα Ορλωφικά (1770). Κατά την ανασκαφική διερεύνηση αποκαλύφθηκε επίσης πρωιμότερη φάση του δυτικού τείχους του οχυρωματικού περιβόλου, η οποία χρονολογείται πριν από τη Β΄ Τουρκοκρατία.

Τα κτήρια είναι χτισμένα με αργολιθοδομή και ως συνδετικό υλικό έχει χρησιμοποιηθεί χώμα και ενίοτε ασβεστοκονίαμα, ενώ σε τμήματα της τοιχοποιίας έχουν χρησιμοποιηθεί και ωμόπλινθοι. Στα κινητά ευρήματα περιλαμβάνονται πλήθος σιδερένιων ήλων, λίγα θραύσματα γυάλινων αγγείων, καθώς και όστρακα αδρής και λεπτότεχνης κεραμικής κλασικών, μεσαιωνικών και νεότερων χρόνων (κλασικής και ελληνοιστικής μελαμβαφούς, βυζαντινής με αμαυρόχρωμο γραπτό διάκοσμο, βυζαντινής και μεταβυζαντινής απλής εφυσωμένης, βυζαντινής εφυσωμένης με καστανό και πράσινο χρώμα, βυζαντινής εγχάρακτης εφυσωμένης, πρώιμης και αναγεννησιακής μαγιόλικης, ιταλικής έγχρωμης εγχάρακτης, ιταλικής γραπτής, ισπανικής γραπτής, οθωμανικής κτενωτής, πίθων κ.λπ.).

ΠΟΡΤΕΣ ΚΑΙ ΒΑΥΑΡΙΚΟ ΑΣΤΡΟΥΣ: ΕΝΑ ΑΠΟΣΤΡΑΓΓΙΣΤΙΚΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΟΘΩΝΑ ΣΤΗΝ ΚΥΝΟΥΡΙΑ

Βασιλική Γ. Σταματοπούλου¹, Άγγελος Α. Νακάσης²

¹Εφορεία Αρχαιοτήτων Πόλης Θεσσαλονίκης, ²Περιφέρεια Αττικής

Στις θέσεις Πόρτες και Βαυαρικό νοτιοδυτικά του Παραλίου Άστρους Κυνουρίας, βρίσκονται δύο λιθόκτιστες μνημειακές κατασκευές, η πρώτη εν μέρει χερσαία και εν μέρει ενάλια και η δεύτερη χερσαία. Αποτελείται εκάστη από τρεις ισχυρούς τοίχους, σχεδόν παράλληλους μεταξύ τους, που αναπτύσσονται με κατεύθυνση ΒΔ-ΝΔ. Σήμερα, κατά τους θερινούς μήνες η αμμώδης αυτή παραλία συγκεντρώνει πλήθος λουομένων εκατέρωθεν των μνημείων. Λόγω της μορφής και της θέσης τους επικρατεί η άποψη ότι τα δύο μνημεία αποτελούν λιμενικές εγκαταστάσεις, η οποία μάλιστα θεωρείται ότι δικαιολογεί το τοπωνύμιο «Πόρτες».

Η μελέτη αυτή εξετάζει τα μνημεία από τοπογραφική, κατασκευαστική και ιστορική άποψη και διαπιστώνει ότι αποτελούν υδατοφράκτες, που ρύθμιζαν την επικοινωνία των νερών του γειτονικού βάλτου (σημ. Υγρότοπος Μουστού) με τη θάλασσα. Περιγράφεται η λειτουργία των υδατοφρακτών και στοιχειοθετείται ότι η κατασκευή τους εντάσσεται σε ένα ευρύτερο έργο αποστράγγισης και εξυγίανσης της πεδιάδας του Άστρους, το οποίο σχεδιάστηκε και υλοποιήθηκε από Βαυαρούς μηχανικούς στα χρόνια του βασιλιά Όθωνα, με σκοπό την αντιμετώπιση της ελονοσίας και την αύξηση των καλλιεργήσιμων εκτάσεων.

Η ΘΕΣΗ «ΧΩΡΑ» ΤΗΣ ΠΙΣΑΤΙΔΑΣ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΑ ΧΩΡΙΑ ΓΟΥΜΕΡΟ ΚΑΙ ΑΓΙΑ ΑΝΝΑ (ΔΗΜΟΥ ΠΥΡΓΟΥ, ΝΟΜΟΥ ΗΛΕΙΑΣ)

Μηνάς Γ. Στασινός

Η εργασία εξετάζει τη θέση Χώρα, πάνω από το χωριό Γούμερο της Πισατίδας, Δήμου Πύργου. Ο λόφος φαίνεται ότι μελετήθηκε από τον φιλόλογο Γεώργιο Παπανδρέου στο βιβλίο του «Η Ηλεία δια μέσου των αιώνων» (α' έκδ. Αθήνα 1924, 178–179). Τον Παπανδρέου φαίνεται ότι αντιγράφει ο αν/ρχος μηχ/κός Ιωάννης Σφηκόπουλος στο έργο του «Τα μεσαιωνικά κάστρα του Μοριά» (Αθήνα 1968, 274–276). Τα λείψανα στη Χώρα ερμηνεύονται από τον Παπανδρέου και τον Σφηκόπουλο ως οχυρωματικά, φραγκικά ή βυζαντινά. Η Χώρα παρουσιάστηκε στο βιβλίο του ιστορικού Μηνά Γ. Στασινού «Αλήσιον της

αρχαίας ηλειακής Πισάτιδας» (Αθήνα 2004, 26–28) και στο Ζ΄ Διεθνές Συνέδριο της Εταιρείας Πελοποννησιακών Σπουδών (Πύργος, Αμαλιάδα και Γαστούνη 11–17 Σεπτεμβρίου 2005, βλ. Πρακτικά 2006, 531, 532, 534, 536, 537). Περιλήφθηκε, επίσης, σε άρθρο στην ετήσια ιστορική-λογοτεχνική-λαογραφική έκδοση *Ηλειακή Πρωτοχρονιά – Ηλειακό Πανόραμα* του 2020 (65–66). Παράλληλα, έγιναν ενέργειες από τον τότε Δήμο Ωλένης προς την τότε Ζ΄ ΕΠΚΑ (επί προϋπολογισμού Ξένης Αραπογιάννη) (π.χ. έγγραφο με αρ. πρωτ. 2328/13-05-2004 κ.ά.) για την κήρυξη της, που όμως δεν προχώρησαν (πρβλ. *Αρχαιολογία και Τέχνες* 92, Σεπτέμβριος 2004, 119· *Αρχαιολογία και Τέχνες* 93, Δεκέμβριος 2004, 171–172· *Αρχαιολογία και Τέχνες* 94, Μάρτιος 2005, 131).

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι η λεπτομερέστερη παρουσίαση της θέσης. Η συνθετική μελέτη πολλών δεδομένων –όπως οι επιμήκεις φυσικοί ασβεστόλιθοι, οι απότομοι γκρεμοί σε πολλές περιοχές του λόφου, που την καθιστούν ακατάλληλη για ευρεία κατοίκηση, μικροτοπωνύμια πάνω στο ύψωμα, όπως «Μνήματα» στα ΝΔ του λόφου, τυχαία ευρήματα, π.χ. ξίφος τύπου Naue II της ΥΕΙΙΙΓ [ΑΔ 55 (2000), Β΄ 1, 283], που ήλθε στο φως στους ΝΔ πρόποδες (εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Πύργου), σκελετικά κατάλοιπα, που έχουν τυχαία έλθει στο φως στους ΒΑ πρόποδες του λόφου προς τη θέση Ανάληψη (στο δρόμο προς την Αγία Άννα), κατά τη διάρκεια αγροτικών εργασιών, επιφανειακά όστρακα της ΠΕ, ΜΕ κ.ά. περιόδου, σωρευμένα σε πολλά σημεία, λείψανα λιθόκτιστων κατασκευών κυρίως στο ύψωμα– υποδεικνύουν τη χρήση της θέσης κατά κύριο λόγο ως νεκροταφείου, εκτεταμένης χρονικά χρήσης. Αξιοπρόσεκτη είναι η πυκνότητα των καταλοίπων. Ο λόφος φαίνεται ότι σχετίζεται με το ομηρικό Αλήσιον (πρβλ. *Ιλ.* Β 617, Λ 757· Στράβ. 8.3, 10· Στέφ. Βυζ. *Εθν.* λήμ. «Αλήσιον της Ήλιδος» κ.ά.).

ΑΓΝΩΣΤΕΣ ΕΠΑΦΕΣ ΚΟΡΙΝΘΙΑΣ-ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗΣ: ΕΝΑ ΣΠΑΝΙΟ ΑΔΗΜΟΣΙΕΥΤΟ ΣΦΡΑΓΙΣΤΙΚΟ ΕΥΡΗΜΑ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΤΩΝ ΑΘΙΚΙΩΝ

Χρήστος Σταυράκος¹, Μαρία Αργέβη²

¹Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, ²Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας

Θέμα της ανακοίνωσης αποτελεί μια αδημοσίευτη σφραγίδα της μέσης βυζαντινής περιόδου, ενός αρχαιολογικού ευρήματος σπάνιου όσον αφορά τόσο τον τόπο εύρεσης όσο και τον φορέα από τον οποίο προέρχεται. Πρόκειται για ένα μολυβδόβουλλο της Μονής Χριστού του Φιλανθρώπου από την Κωνσταντινούπολη, το οποίο βρέθηκε στην περιοχή των Αθικίων Κορινθίας.

Όπως συχνά έχει αναφερθεί, οι βυζαντινές σφραγίδες, όταν είναι γνωστός ο τόπος ανεύρεσής τους, αποκτούν ακόμη μεγαλύτερη ιστορική σημασία και φωτίζουν πέραν κάθε αμφιβολίας άγνωστες πλευρές της κοινωνικής δραστηριότητας του ανθρώπου. Σε αντίθεση με τα νομίσματα, των οποίων η κυκλοφορία από το νομισματοκοπείο παραγωγής τους έως τον τόπο εύρεσής τους δεν είναι δυνατόν να ανασυσταθεί, οι σφραγίδες ακολουθούν μία και μόνο διαδρομή, αυτή από τον αποστολέα στον παραλήπτη, και συνοδεύουν έγγραφα, επιστολές, δώρα και άλλα. Έτσι αποτελούν αξιόπιστη μαρτυρία των ποικίλων επαφών μεταξύ αποστολέα και παραλήπτη και αποδεικνύουν τη σχέση μεταξύ τους. Για τον λόγο αυτό οι σφραγίδες σήμερα, ως γνωστόν, χρησιμοποιούνται ευρέως στη θεωρία των δικτύων.

Κάτω από αυτό το πνεύμα θα παρουσιάσουμε το κοινωνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο παρήχθη το εν λόγω μολυβδόβουλλο, θα προσπαθήσουμε να ταυτίσουμε τον τόπο εύρεσής του, να εντοπίσουμε το είδος των επαφών οι οποίες συνδέονται με το εύρημα και να τις ερμηνεύσουμε. Παράλληλα, θα παρουσιάσουμε και άλλα δημοσιευμένα και αδημοσίευτα μολυβδόβουλλα της Μονής Χριστού του Φιλανθρώπου αλλά και βυζαντινά μολυβδόβουλλα της αριστοκρατικής οικογένειας των Φιλανθρωπηνών (με μέλη ιδιαίτερα γνωστά ως χορηγούς σε μεταβυζαντινά μνημεία της Ηπείρου), η οποία συνδέει το όνομά της με τη συγκεκριμένη μονή.

ΑΡΧΑΙΟ ΛΙΜΑΝΙ ΚΕΓΧΡΕΩΝ: ΤΑ ΝΕΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΚΑΙ Η ΑΝΑΔΕΙΞΗ ΤΩΝ ΧΕΡΣΑΙΩΝ ΚΑΤΑΛΟΙΠΩΝ ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΟΥ ΥΠΟΕΡΓΟΥ ΕΣΠΑ ΤΗΣ ΕΦΑ ΚΟΡΙΝΘΙΑΣ

Βασίλειος Θ. Τασίνος

Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας

Το αρχαίο λιμάνι των Κεγχρεών κατείχε τον πρώτο, νότια της Ισθμίας, φυσικό όρμο στο βορειοδυτικό μυχό του Σαρωνικού και αποτελούσε το ανατολικό επίγειο της αρχαίας Κορίνθου και τη θαλάσσια πύλη της πόλης προς το Αιγαίο. Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα του λιμένα ανασκάφτηκαν από το 1963 έως το 1967 και ερμηνεύτηκαν σε πλήθος δημοσιεύσεων από τους αρχαιολόγους της Αμερικάνικης Σχολής Κλασικών Σπουδών. Σύμφωνα με τους ανασκαφείς, το λιμάνι των Κεγχρεών, εκτάσεως περί τα 30 στρέμματα, διαμορφώθηκε τον 1ο αι. σε σχήμα πετάλου με την κατασκευή δυο τεχνητών μόλων. Κατά μήκος της νότιας αποβάθρας υπήρχαν λιμενικές εγκαταστάσεις, αποθήκες και καταστήματα, ενώ ένα κτήριο ταυτίστηκε με το περιγραφόμενο

από τον Πausanías ιερó της Ίσιδας. Στον βόρειο μόλο αποκαλύφθηκε πολυτελές κτήριο που οι ανασκαφείς ταύτισαν με τον «Όικο της Αφροδίτης», που επίσης αναφέρει ο Pausanías. Οι Κεγχρεές συνδέθηκαν με τη δραστηριότητα του Αποστόλου Παύλου και στον χώρο αναγνωρίστηκαν σημαντικά θρησκευτικά κατάλοιπα.

Από 30/09/2019 έως και 30/11/2023 εκτελέστηκαν στις Κεγχρεές απολογιστικά και με αυτεπιστασία από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας εργασίες, στο πλαίσιο υλοποίησης του φυσικού αντικειμένου του υποέργου 1 «Στερέωση-αποκατάσταση και ανάδειξη των χερσαίων καταλοίπων του Αρχαίου Λιμένα των Κεγχρεών» της Πράξης «ΣΤΕΡΕΩΣΗ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΚΑΙ ΑΝΑΔΕΙΞΗ ΤΩΝ ΚΑΤΑΛΟΙΠΩΝ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΥ ΛΙΜΕΝΑ ΤΩΝ ΚΕΓΧΡΕΩΝ», ενταγμένης στο Περιφερειακό Επιχειρησιακό Πρόγραμμα «ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ» 2014–2020.

Οι εργασίες αφορούσαν σε:

- συστηματικούς καθαρισμούς με αποψιλώσεις και αποχρωματώσεις
- περισυλλογή, μεταφορά, τοποθέτηση και συντήρηση των διάσπαρτων αρχιτεκτονικών μελών και γλυπτών
- επιχώσεις, συμπίεση και εξομάλυνση εδάφους
- καθαιρέσεις νεότερων λιθοδομών
- αναλύσεις κονιαμάτων
- αρμολογήματα σε βάθος σε όλες τις λιθοδομές και συμπλήρωση λιθοδομών
- ανακατασκευή της εξωτερικής παρειάς του τοίχου κατά μήκος της ακτογραμμής του βόρειου μόλου
- σύνταξη και εφαρμογή μελετών: α) συντήρησης και αποκατάστασης του μαρμαροθετημένου δαπέδου του νότιου ακραίου κλίτους της παλαιοχριστιανικής βασιλικής του νότιου μόλου και β) συντήρησης και προστασίας ψηφιδωτών δαπέδων του βόρειου μόλου
- σύνδεση με οπλισμό τιτανίου, ανάταξη και αναστήλωση ενός κορμού κίονα στο περιστύλιο του βόρειου μόλου
- μεταλλική εξέδρα θέασης στον νότιο μόλο, μεταλλικές γέφυρες και μεταλλικές κλίμακες στην πορεία της διαδρομής επίσκεψης του βόρειου μόλου
- διαμόρφωση και οριοθέτηση διαδρομών επίσκεψης, καθιστικών ανάπαυσης και θέασης, κλίμακα πρόσβασης στον πύργο του βόρειου μόλου
- ενημερωτικές πινακίδες και ενημερωτικά φυλλάδια
- επιδιόρθωση δρόμου σύνδεσης των δύο μόλων

- μετατροπή υφιστάμενου κτηρίου του νότιου μόλου σε φυλάκιο-ωσ κοινού και κέντρο πληροφόρησης
- περιφράξεις.

Στο πλαίσιο των εργασιών του υποέργου 1 διεξήχθησαν σημειακά περιορισμένης κλίμακας ανασκαφικές έρευνες, από τις οποίες ωστόσο προέκυψαν σημαντικά συμπεράσματα. Στον νότιο μόλο αναγνωρίστηκαν τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα δύο φάσεων μιας παλαιοχριστιανικής βασιλικής του τέλους του 4ου και του 6ου αι., που μετατράπηκε σε μονόχωρο ναό κατά τη μεσαιωνική περίοδο. Κάτω από τα θεμέλια των ναών εντοπίστηκαν κατάλοιπα εγκατάστασης των ελληνιστικών χρόνων. Επιπλέον, επιβεβαιώθηκε η χρήση του χώρου ως κοιμητηριακού έως και τη μεσοβυζαντινή περίοδο.

Στον βόρειο μόλο, πέραν των μέχρι τώρα γνωστών απόψεων των ερευνητών ότι το ενιαίο συγκρότημα που ανασκάφηκε ήταν το ιερό της Αφροδίτης ή πολυτελής οικία, μια προσεκτικότερη παρατήρηση των σωζόμενων αρχιτεκτονικών στοιχείων αλλά και η ομοιότητα του κτηριακού συγκροτήματος με τις λουτρικές εγκαταστάσεις των Ισθμίων, της Αρχαίας Κορίνθου και της Σικυώνας υποδεικνύουν πιθανή χρήση του ως λουτρού. Τέλος, διαγνώστηκε και βυζαντινή φάση χρήσης του χώρου.

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΑΝΔΑΝΙΑ ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ «ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΕΠΙΦΑΝΕΙΑΣ ΣΤΗΝ ΑΝΩ ΜΕΣΣΗΝΙΑ (2021–2025)»

Κατερίνα Τζαμουράνη

Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας

Στην ανακοίνωση παρουσιάζονται οι εκπαιδευτικές δράσεις με γενικό τίτλο «Ανακαλύπτουμε και βιώνουμε τη μυθολογία και την ιστορία της ευρύτερης περιοχής της Ανδανίας στην Άνω Μεσσηνία», που σχεδιάστηκαν και υλοποιήθηκαν σε ομάδες μαθητών και γονέων από τη Δημοτική Ενότητα της Ανδανίας στην ευρύτερη περιοχή του Διαβολιτσίου, στο πλαίσιο του Ερευνητικού Προγράμματος «Αρχαιολογική έρευνα επιφανείας στην Άνω Μεσσηνία (2021–2025)», το οποίο πραγματοποιείται με την συνεργασία του Τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου και της Εφορείας Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας. Θα παρουσιαστούν συνοπτικά το σκεπτικό και η επιλογή των θεματικών, ο σκοπός και οι στόχοι των δράσεων, η μεθοδολογία, οι επιλεγμένες δραστηριότητες και η πρώτη αξιολόγησή τους.

Σκοπός των εκπαιδευτικών δράσεων ήταν να προσεγγιστεί η μυθολογία και η τοπική ιστορία της περιοχής της Άνω Μεσσηνίας με τρόπο ευχάριστο και δημιουργικό, ώστε μαθητές της Πρωτοβάθμιας και της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, καθώς και οι ενήλικοι γονείς τους να ανακαλύψουν δημιουργικά στιγμές από το ιστορικό και μυθολογικό παρελθόν της περιοχής τους και κατά συνέπεια να κατανοήσουν την παρουσία του ερευνητικού προγράμματος της επιφανειακής έρευνας που πραγματοποιείται στην περιοχή τους από το 2021.

Με την παραδοχή ότι η γνώση του τοπικού παρελθόντος μπορεί να βοηθήσει τους μαθητές και τους ενήλικες να κατανοήσουν τη θέση τους στον ιστορικό χρόνο και χώρο και κατά συνέπεια στο παρόν, οργανώθηκαν και σχεδιάστηκαν δράσεις με θέμα τη ζωή των ανθρώπων στη μεσοελλαδική και τη μυκηναϊκή εποχή στη Μάλθη Μεσσηνίας, οι οποίες πραγματοποιήθηκαν με τη μορφή εκπαιδευτικού προγράμματος στο Αρχαιολογικό Μουσείο Μεσσηνίας, αξιοποιώντας τη Διεθνή Ημέρα Μουσείων τον Μάιο του 2024. Ακολούθησε η εκπαιδευτική περιήγηση στον αρχαιολογικό χώρο και τον θολωτό τάφο της Μάλθης, τον σημαντικό αυτό αρχαιολογικό χώρο της περιοχής, στο πλαίσιο της επικοινωνιακής δράσης του ΥΠΠΟ «Πράσινες Πολιτιστικές Διαδρομές 2024».

Τον Ιούλιο του 2024, κατά τη διάρκεια πραγματοποίησης του ερευνητικού προγράμματος, πραγματοποιήθηκαν τριήμερες εκπαιδευτικές δράσεις στο Πνευματικό Κέντρο Διαβολιτισίου και την αρχαία Μεσσήνη, σε συνεργασία με τους συλλόγους γονέων και κηδεμόνων του Δημοτικού Σχολείου και του Γυμνασίου Διαβολιτισίου. Συγκεκριμένα, πραγματοποιήθηκαν εκπαιδευτική δράση «Ανακαλύπτοντας και βιώνοντας τη μυθολογία και ιστορία της ευρύτερης περιοχής της Ανδανίας», εκπαιδευτικό πρόγραμμα «Από την αρχαία Ανδανία στην αρχαία Μεσσήνη», με επίσκεψη στον αρχαιολογικό χώρο της Αρχαίας Μεσσήνης και σύνδεση των δύο αρχαιολογικών περιοχών της Μεσσηνίας, και, τέλος, παιχνίδι ανασκαφής και συντήρησης με τίτλο «Γινόμαστε μικροί αρχαιολόγοι;», όπου οι μικροί συμμετέχοντες έγιναν για λίγο αρχαιολόγοι σε μια μικρή ανασκαφή που υλοποιήθηκε στο προαύλιο του Γυμνασίου Διαβολιτισίου.

Η πρώτη αποτίμηση των εκπαιδευτικών δράσεων για την αρχαία Ανδανία είναι θετική, καθώς έδωσαν τη δυνατότητα στους μαθητές και τους ενήλικες να στοχαστούν για τον τόπο τους, να φανταστούν τη σπουδαιότητά του και να συνδέσουν την επίσκεψη στο μουσείο και τον αρχαιολογικό χώρο με την τοπική τους ιστορία, αλλά και στις οικογένειες την ευκαιρία να συνεργαστούν με ευχάριστο και δημιουργικό τρόπο, βιώνοντας από κοινού δημιουργικές δράσεις.

ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΗ ΜΕΛΕΤΗ ΛΕΠΤΟΤΕΧΝΗΣ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΡΩΜΑΪΚΗΣ ΚΕΡΑΜΙΚΗΣ ΑΠΟ ΔΥΟ ΘΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΗΛΕΙΑΣ

Ελένη Τριανταφυλλίδη

Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Η ανακοίνωση έχει ως στόχο να αναδείξει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της κεραμικής παραγωγής της δυτικής Πελοποννήσου μέσα από ένα σύνολο λεπτότεχνης κεραμικής της ελληνιστικής-ρωμαϊκής περιόδου από δύο σημαντικά κεραμικά εργαστήρια: την Ήλιδα και την Ολυμπία. Και στις δύο περιοχές μαρτυρείται αξιόλογη κεραμική παράδοση ήδη από την κλασική περίοδο, όπως αποκαλύπτουν και τα κατάλοιπα κεραμικών κλιβάνων. Τα μέχρι τώρα δημοσιεύματα για την κεραμική της Ηλείας έχουν επικεντρωθεί κυρίως στην τυπολογική μελέτη των αγγείων, ενώ οι χημικές αναλύσεις αφορούν κυρίως κεραμική πρωιμότερων χρόνων (αρχαϊκή, υστεροκλασική). Γενικά, παρατηρείται αξιοσημείωτη συνέχεια μεταξύ της προ-ρωμαϊκής και της ρωμαϊκής κεραμικής της περιοχής, με ομοιομορφία στους πηλούς, μικρή διαφοροποίηση στα σχήματα των αγγείων και χαρακτηριστικά γνωρίσματα (εύκολα απολεπιζόμενοι πηλοί, θαμπά επιχρίσματα) που υποδεικνύουν την εφαρμογή των ίδιων τεχνικών κατασκευής στα τοπικά εργαστήρια.

Εξετάστηκαν τυπολογικά, μικροσκοπικά και χημικά 30 δείγματα λεπτότεχνης κεραμικής από τη Νότια Στοά των Ελλανοδικών στην Ήλιδα και από τον χώρο του Λεωνιδαίου στην Ολυμπία. Το υλικό αποτελείται κυρίως από μελαμβαφή και ερυθροβαφή αγγεία πόσεως (κάνθαροι, σκύφοι) και σκεύη εστίασης (πινάκια), ενώ περιλαμβάνει και κάποια αβαφή αγγεία (κανάτια). Στα ερυθροβαφή περιλαμβάνεται, για λόγους σύγκρισης της τεχνολογίας, και ένα σύνολο εισηγμένων αγγείων της κατηγορίας *terra sigillata* (2ος-1ος αι. π.Χ.). Τυπολογικά, τα τοπικά αγγεία αναπαράγουν σχήματα που απαντούν και σε άλλα κέντρα της Πελοποννήσου, τα οποία με τη σειρά τους μιμούνται τα σχήματα των «μεγάλων» κέντρων της περιόδου (Αττική, Κόρινθος, Ιταλία).

Το σώμα του πηλού των δειγμάτων εξετάστηκε αρχικά με φορητό οπτικό μικροσκόπιο LED (OM) για μια πρώτη κατηγοριοποίησή τους με βάση τα οπτικά τους χαρακτηριστικά (χρώμα πηλού, συχνότητα, μέγεθος και σχήμα εγκλεισμάτων, μελέτη πορώδους, κτλ.). Η κεραμική από την αρχαία Ήλιδα χωρίζεται σε πέντε βασικές ομάδες πηλού (FWI-FWVII) και χαρακτηρίζεται κυρίως από λεπτόκοκκα δείγματα. Η κεραμική της Ολυμπίας αποτελείται από επτά κύριες ομάδες λεπτόκοκκων δειγμάτων (OL_FWI-OL_FWVII), και τέσσερις ομάδες με πιο χονδρόκοκκα δείγματα (OL_CWI-CWIV). Η χημική ανάλυση των δειγμάτων έγινε με τη χρήση του Ηλεκτρονικού Μικροσκοπίου

Σάρωσης (SEM/EDS). Η τεχνική χρησιμοποιήθηκε για τον χημικό χαρακτηρισμό της κεραμικής και για τη μελέτη της τεχνολογίας κατασκευής των αγγείων (ποιότητα του επιχρίσματος και εκτίμηση της θερμοκρασίας όπτησης).

Η ανάλυση έδειξε ότι και στις δύο περιοχές προτιμούνταν οι ασβεστιτικοί πηλοί (CaO>10wt%), οι οποίοι βοηθούν στην κατασκευή καλής ποιότητας αγγείων με μηχανικές αντοχές. Ο συνδυασμός οπτικής μικροσκοπίας και χημικής ανάλυσης έδειξε στην περίπτωση της Ήλιδας μια ομοιογένεια της κεραμικής, υποδεικνύοντας την κατασκευή της σε τοπικά εργαστήρια, με μόνο την κατηγορία της εισηγμένης *terra sigillata* να ξεχωρίζει και ως ομάδα πηλού και ως χημική ομάδα, υποδηλώνοντας μια διαφορετική τεχνολογία κατασκευής των αγγείων. Από την άλλη, η κεραμική της Αρχαίας Ολυμπίας, παρά την ποικιλία ως προς τις ομάδες πηλού, χημικά εμφανίζει ομοιογένεια, με μόνη εξαίρεση την κατηγορία των κανατιών, τα οποία χημικά εμφανίζουν διαφοροποιήσεις, που πιθανώς οφείλονται στις συνθήκες του περιβάλλοντος απόθεσης. Η μικροσκοπική και χημική εξέταση της μικροδομής των επιχρισμάτων έδειξε ότι, μολονότι στην πλειονότητα τους τα επιχρίσματα είναι καλής ποιότητας (μη ασβεστιτικά), οι χαμηλές θερμοκρασίες όπτησης (<850° C) ευθύνονται πιθανότατα για το θαμπό χρώμα ορισμένων εξ αυτών, ενισχύοντας την υπόθεση περί τοπικής παραγωγής.

ΤΟ ΡΩΜΑΪΚΟ ΛΟΥΤΡΟ ΤΗΣ ΔΥΜΗΣ

Βασιλική Τσακνάκη

Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας

Η αντιρωμαϊκή στάση που κράτησε η Δύμη στους ελληνορωμαϊκούς πολέμους είχε ως αποτέλεσμα σημαντικές ανακατατάξεις στην πολιτική, κοινωνική και οικονομική ζωή της. Παρά τις περιπέτειές της, που κορυφώνονται με την καταστροφή και τον εξανδραποδισμό των κατοίκων της το 207 π.Χ. από τον ύπατο Sulpicius Galba, η πόλη σταδιακά ανέκαμψε. Τεκμήριο του αγώνα της Δύμης για την εσωτερική της αυτονομία και της παρέμβασης των Ρωμαίων αποτελεί η επιγραφή που βρέθηκε στην Κάτω Αχαΐα και αναφέρεται στην επανάσταση των Δυμαίων το 145/3 π.Χ. κατά του πολιτικού καθεστώτος που επέβαλε η Ρώμη. Στο πλαίσιο της πολιτικής ελεγχόμενης μετανάστευσης των Ρωμαίων, με στόχο την επίλυση των προβλημάτων και την ανάκαμψη των πόλεων, η Δύμη γνώρισε τρεις διαδοχικούς αποικισμούς με αγροτικό χαρακτήρα, όπου εντάσσονται και οι τρεις κτηματογραφήσεις που ανιχνεύθηκαν στη Χώρα της. Το 67 π.Χ. ο

Πομπήιος αντιμετώπισε την οικονομική και δημογραφική παρακμή εγκαθιστώντας εκεί πλήθος ηττημένων πειρατών. Το 44 π.Χ. ο Ιούλιος Καίσαρας εγκατέστησε στη θέση τους απελευθερούς δούλους και η αποικία ονομάστηκε *Colonia Iulia Dumaeorum*. Το 14 π.Χ. ο Οκταβιανός Αύγουστος εγκατέστησε Ρωμαίους πολίτες. Νομισματικές κοπές φέρουν τη συντομογραφία C.J.A.D., δηλαδή *Colonia Iulia Augusta Dumaeorum*, και επιβεβαιώνουν τη μετονομασία της αποικίας. Η δημογραφική και οικονομική ενίσχυση της Δύμης επιβεβαιώνεται από πλήθος σωζόμενων επιγραφών στα λατινικά και από κεραμικό εργαστήριο, που μεταξύ άλλων παρήγαγε αρχιτεκτονικά στοιχεία, τα λεγόμενα ανάγλυφα ιταλικού τύπου *Campana*.

Σωστικές ανασκαφές στην Κάτω Αχαΐα έφεραν στο φως σε κεντρικό σημείο της πόλης ρωμαϊκό δημόσιο λουτρικό συγκρότημα, που καταλαμβάνει την έκταση δύο όμορων οικοπέδων. Χρονολογείται στους αυτοκρατορικούς χρόνους και εμφανίζει διαδοχικές τροποποιήσεις και μετατροπές με διάρκεια χρήσης έως την Ύστερη Αρχαιότητα. Από πλευράς χρήσεως και διαρθρώσεως των χώρων η μεταβολή δεν υπήρξε σημαντική. Αποκαλύφθηκαν δύο εστίες πυροδότησης, για τη θέρμανση του νερού και την παραγωγή ζεστού αέρα, τρεις αίθουσες με υπόκαυστα δάπεδα που στήριζαν πυκνές σειρές κτιστών πεσίσκων από τετράγωνες οπτόπλινθους, κτιστές υδροδεξαμενές, δύο δάπεδα ψυχρών χώρων με στοιχεία διαδοχικής χρήσης, πήλινοι και κτιστοί αγωγοί, φρεάτια καθαρισμού και ο κεντρικός, κτιστός, καμαροσκεπής συλλεκτήριος αγωγός. Στα υλικά δομής του λουτρού συγκαταλέγονται αρχιτεκτονικά μέλη σε β' χρήση και στα ευρήματα πλούσια κεραμική, λυχνάρια και νομίσματα. Η μελέτη του μοναδικού έως σήμερα ρωμαϊκού λουτρού για την αρχαία πόλη της Δύμης, που αποτελεί αντιπροσωπευτικό δείγμα αστικής ρωμαϊκής αρχιτεκτονικής, επιτρέπει την ανάδειξη αυτής της ιδιαίτερα σημαντικής χρονικής περιόδου για την ιστορία του τόπου. Παράλληλα, η παρουσίαση των ευρημάτων αναδεικνύει και τη σημασία του λουτρού ως κέντρου συνάντησης και κοινωνικών συναναστροφών, που κατείχε πρωτεύοντα ρόλο στην καθημερινή ζωή των πολιτών. Για την προστασία, συντήρηση και ανάδειξη του μνημείου είναι σε εξέλιξη η απαλλοτρίωση των ακινήτων από το ΥΠΠΟ, με σκοπό τη δημιουργία επισκέψιμου αρχαιολογικού χώρου

ΑΝΑΔΕΙΞΗ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΥ ΚΑΣΤΡΟΥ ΠΙΑΔΑΣ

Γεώργιος Τσεκές, Κωνσταντίνος Μπουντούρης

Εφορεία Αρχαιοτήτων Αργολίδας

Ο οικισμός της Νέας Επιδαύρου, ο οποίος στις γραπτές πηγές αναφέρεται ως Πεδιάδα, Πηγιάδα και Πιάδα, βρίσκεται στη βορειοανατολική Αργολίδα. Η φυσικά οχυρή θέση του αλλά και η άμεση επαφή του με τον Αργοσαρωνικό αποτέλεσαν βασικά κριτήρια επιλογής της θέσης κατά τον Μεσαίωνα. Ιδιαίτερη σημασία φαίνεται να απέκτησε γύρω στον 12ο αιώνα, στο πλαίσιο ενίσχυσης του δικτύου στρατηγικών θέσεων από την οικογένεια των Σγουρών. Ο οικισμός διατήρησε τη σημασία του και στην οθωμανική περίοδο. Τόσο στον οικισμό όσο και στη γύρω περιοχή σώζεται σημαντικός αριθμός κατάγραφων ναών και ναυδρίων, που χρονολογούνται στον 16ο και 17ο αιώνα. Δεν είναι επίσης τυχαίο ότι στην Πιάδα συνήλθε η Α΄ Εθνοσυνέλευση και εκεί ψηφίστηκε το πρώτο Σύνταγμα της Ελλάδας.

Το κάστρο της Πιάδας φαίνεται ότι οργανωνόταν σε δύο ζώνες: την ακρόπολη και τον εξωτερικό περίβολο. Στη σύγχρονη εποχή το κάστρο εγκαταλείφθηκε και περιήλθε σε πολύ άσχημη κατάσταση. Η ανάπτυξη του οικισμού κατέστρεψε τα ίχνη του εξωτερικού περιβόλου αφήνοντας άθικτη μόνο την ακρόπολη, η οποία, εξαιτίας κυρίως των περιβαλλοντικών παραγόντων και της εγκατάλειψης, παρουσίαζε σημαντικές καταρρεύσεις και απώλειες. Η Εφορεία Αρχαιοτήτων Αργολίδας εκτέλεσε εργασίες αποκατάστασης και ανάδειξης του κάστρου, στο πλαίσιο του ΕΣΠΑ 2014–2020, με σκοπό τη διατήρηση του μνημειακού συνόλου (δεδομένου ότι εντός της ακρόπολης υπάρχουν τρεις μικροί ναοί και ένας πύργος) αλλά και την απόδοση στην τοπική κοινωνία ενός τοπόσημου σημαντικού για τη συλλογική μνήμη των κατοίκων.

Στην ανακίνωση παρουσιάζονται τα νέα στοιχεία που ήρθαν στο φως κατά τις εργασίες αποκατάστασης. Ταυτόχρονα, παρουσιάζονται οι στόχοι του προγράμματος αποκατάστασης, οι μέθοδοι που ακολουθήθηκαν, τα προβλήματα που παρουσιάστηκαν και ο τρόπος επίλυσής τους. Τέλος, παρουσιάζεται το μνημειακό σύνολο μετά το πέρας των επεμβάσεων.

ΤΑ ΛΟΥΤΡΑ ΤΗΣ ΠΡΩΙΜΗΣ ΚΑΙ ΜΕΣΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΜΕΣΣΗΝΗΣ

Νίκος Τσιβίκης

Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών

Η συστηματική ανασκαφή της αρχαίας Μεσσήνης υπό τη διεύθυνση του Πέτρου Θέμελη αποκάλυψε σημαντικά κατάλοιπα τόσο του πρωτοβυζαντινού οικισμού που αναπτύχθηκε στη θέση της αρχαίας πόλης όσο και του μεσοβυζαντινού οικισμού που ακολούθησε. Δύο εμβληματικά κτίρια, που ανασκάφτηκαν σχετικά πρόσφατα, χαρακτηρίζουν τον τρόπο ζωής στις δύο κύριες φάσεις του βυζαντινού οικισμού και όψεις αυτού που ονομάζουμε «αστικότητα». Πρόκειται για δύο ανεξάρτητα λουτρικά συγκροτήματα: το πρώτο βρίσκεται εντός της ελληνιστικής βόρειας στοάς της Αγοράς, όπου ανεγέρθηκε μετά την ερήμωση και καταστροφή της αρχαίας αγοράς, με χρήση που εντοπίζεται μεταξύ 5ου και πρώιμου 7ου αιώνα, ενώ το δεύτερο λουτρό εντοπίζεται επάνω από τα ερείπια της υπόγειας στοάς του ιερού της Ίσιδας και ήταν σε χρήση πιθανότατα ανάμεσα στον 9ο και τον 11ο αιώνα. Τα δύο αυτά μνημεία θα παρουσιαστούν αναλυτικά και θα σχολιαστούν ως ενδεικτικά της εξέλιξης του οικισμού από την Ύστερη Αρχαιότητα στον Μεσαίωνα.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΟ ΟΙΚΟΠΕΔΟ ΑΝΕΓΕΡΣΗΣ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΣΠΑΡΤΗΣ: ΝΕΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΡΧΑΪΚΗ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΗ ΠΟΛΗ

Μαρία Π. Τσούλη, Γιώργος Τσιαγγούρης

Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας

Οι ανασκαφικές έρευνες στο οικοπέδο ανέγερσης του Νέου Αρχαιολογικού Μουσείου Σπάρτης κατέδειξαν τη σημασία των αρχαιοτήτων του οικοπέδου. Σημαντικότερο στοιχείο για την τοπογραφία της αρχαίας πόλης αποτελεί η αποκαλυφθείσα στον Δυτικό Τομέα του ακινήτου, σε μήκος πλέον των 95 μ., αρχαία οδός, που οδηγεί από την ακρόπολη της αρχαίας Σπάρτης προς τον Ευρώτα, σε θέση όπου στην κοίτη του ποταμού εντοπίζονται κατάλοιπα αρχαίας γέφυρας. Επιπλέον, το στωικό οικοδόμημα που είχε ιδρυθεί δυτικά της αρχαίας οδού αλλά και το μνημειώδες (ταφικό πιθανότατα) κτίσμα στην ίδια περιοχή αποτελούν κτίσματα χαρακτηριστικά της δημόσιας και ιδιωτικής ζωής της πόλης και της διαχρονικής χρήσης της αρχαίας οδού και της συγκεκριμένης περιοχής.

Οι έρευνες που πραγματοποιήθηκαν τα έτη 2021–2022 στον Βόρειο Τομέα του οικοπέδου έφεραν στο φως οικοδομικά κατάλοιπα που χρονολογούνται από τους ύστερους αρχαϊκούς έως τους ελληνοιστικούς χρόνους. Σε μεγάλη έκταση του διερευνηθέντος χώρου εντοπίστηκε ένας αδιατάρακτος, εκτεταμένος ορίζοντας χρήσης της ύστερης αρχαϊκής και κλασικής περιόδου, με αμιγή καλής ποιότητας κεραμική της περιόδου.

Το σημαντικότερο κτίσμα των αρχαϊκών χρόνων συνιστά κατασκευή με σειρά ορθογωνικών και τετράγωνων κροκαλοπαγών βάσεων κίωνων ή πεσσόσχημων στηριγμάτων, που ανήκουν πιθανώς σε ένα σημαντικό δημόσιο κτήριο, εντός αμιγώς αρχαϊκού στρώματος, σε διάταξη σχήματος Π. Το υλικό κατασκευής και οι διαστάσεις των βάσεων, το γεγονός ότι βαίνουν απευθείας επί του εδάφους, καθώς και το πακτωμένο αρχαϊκό στρώμα ίδρυσής τους, υποδεικνύουν μια κατασκευή αρχαϊκής χρονολόγησης (6ος αι. π.Χ.) και προσιδιάζουν σε βάσεις κιονοστοιχιών ναϊκών κτισμάτων, πιθανότατα ξύλινες, καθώς δεν βρέθηκε κανένα στοιχείο λίθινων στηριγμάτων. Είναι αξιοσημείωτο ότι εξωτερικά των βάσεων, ιδίως νότια αυτών, εντοπίστηκε αδιατάρακτο πακτωμένο στρώμα με σημαντική ποσότητα αρχαϊκής κεραμικής.

Το μνημειώδες κτήριο με τις πεσσόσχημες βάσεις θεωρούμε εξαιρετικά πιθανό να συσχετίζεται με αποθήτη των αρχαϊκών χρόνων, που διερευνήθηκε από τον Γεώργιο Σταϊνχάουερ το έτος 1971 σε απόσταση περ. 100 μ. νοτίως της γέφυρας του Ευρώτα, ακριβώς μπροστά από το οικόπεδο της ΧΥΜΟΦΙΞ, επί της Ε.Ο. Σπάρτης–Τρίπολης, εντός χάνδακα ομβρίων. Ο αποθήτης περιείχε στο εσωτερικό του προσεκτικά τοποθετημένες μελαμβαφείς κεραμίδες από τη στέγη σημαντικού πλησιόχωρου κτηρίου, καθώς και εξαιρετικής τέχνης και διατήρησης πήλινες μετόπες με παραστάσεις σειρών οπλιτών και αλόγων, με επίθετη γραπτή διακόσμηση, που ο ανασκαφές χρονολόγησε περί το 580 π.Χ. και απέδωσε σε ναϊκό κτήριο ή κάποιο ηρώο της περιοχής.

NEW EVIDENCE FROM A RURAL SANCTUARY AT THE SITE OF PERDIKOVRYSI, SKOURA, LACONIA: REMARKS ON CULT PLACES AND CULT PRACTICES AT SPARTA AND ITS BROADER VICINITY

Maria P. Tsouli

Ephorate of Antiquities of Laconia

This paper presents new evidence from recent excavations conducted at Sparta, as part of both public technical works and rescue excavations in private plots. It focuses on a rural sanctuary recently excavated at the site of

Perdikovrysi at Skoura, south-east of Sparta, which provides the opportunity to address the issue of cult practices in ancient Sparta and its broader vicinity, based primarily on available evidence concerning types of cult places, constructions and dedications. It also presents the cult constructions revealed during the excavation of private plots in the city of Sparta, namely the Stavropoulos plot (Orthias Artemidos str., BB 115), Hountis plot (Dorieon str., BB 93), Theofilakos plot (Oraias Elenis and Ton str., BB 111), Oikonomopoulos plot (Archidamou str., BB 58), and Kanellakis plot (Orthias Artemidos str.), as well as during public technical works at Limnaiou and Gitiadas streets.

A thorough comparison with cult material from other sanctuaries throughout Laconia makes it quite clear that the material from the sanctuary of Perdikovrysi, Skoura strongly resembles the material from the sanctuary of Akries in SE Laconia, which is dated to the Hellenistic and Roman periods. Taking this into account, we must assign the sanctuary of Perdikovrysi to the same deity worshipped at Akries and explicitly referred to by ancient authors, namely the Mother of the Gods.

The predominance of the same cult and ritual objects for the worship of the same god in two quite distant areas of Laconia points to a homogeneity in the expression of cult, at least in the Late Hellenistic period. This contradicts the already noticed phenomenon of great variation in the expression of cults in Archaic and Classical Sparta, at least as far as the local idiosyncrasies of the hero cult are concerned.

The overview of the archaeological evidence from recent rescue excavations suggests that the long-known simplicity of cult buildings in Archaic and Classical Sparta continued in the Hellenistic and Roman periods. Furthermore, there is strong evidence for the continuity of a specific type of cult structure, used in the cult of both major gods and deities and of heroes, the heroized deceased, and ancestors. What is equally important is the continuity of certain cult practices and dedications at Sparta and throughout Laconia, as at Skoura and Akries, until the Roman period, alongside specific rituals and specific categories of dedications catering to the specific needs of the persons who founded the cult place and those who frequented it.

ΙΕΡΑ ΚΑΙ ΛΑΤΡΕΙΕΣ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΚΥΝΟΥΡΙΑ

Παναγιώτης Β. Φάκλαρης

Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Ανάμεσα στην Αργολίδα και τη Λακωνία, η Κυνουρία αποτέλεσε για αιώνες αιτία επικών συγκρούσεων μεταξύ Αργείων και Λακεδαιμονίων. Η επική μάχη των Εξακοσίων το 546 π.Χ. την ενέταξε στην επικράτεια της Σπάρτης ως το 338 π.Χ., όταν, με παρέμβαση του Φιλίππου Β΄, επιστράφηκε στους Αργείους. Παρά την τόσο μακροχρόνια προσάρτησή της στα κράτη αυτά, οι λατρείες των δύο κατακτητών της Κυνουρίας φαίνεται ότι περισσότερο επηρέασαν παρά καθόρισαν τις δικές της λατρείες. Η εργασία αυτή συγκεντρώνει τα διαθέσιμα στοιχεία των γνωστών μέχρι σήμερα ιερών της Κυνουρίας και παρουσιάζει για πρώτη φορά ένα νεο-ενοτοπισθέν ιερό.

Η κύρια σχετική πηγή μας είναι ασφαλώς ο Πausanias, ο οποίος αναφέρει στην περιοχή μόνον έξι ιερά, από τα οποία μόλις τα τρία έχουν ενοτιστεί. Ωστόσο, όπως έχουν δείξει οι ανασκαφές και οι επιφανειακές έρευνες στην Κυνουρία, τα έξι ιερά που αναφέρει ο Πausanias αποτελούν ένα πολύ μικρό μέρος των πολυάριθμων ιερών που υπήρχαν στην περιοχή. Για όλα τα υπόλοιπα ιερά της περιοχής οι πληροφορίες μας είναι μόνον αρχαιολογικές. Τα ιερά που γνωρίζουμε μέχρι σήμερα στην Κυνουρία με συγκεκριμένα στοιχεία είναι τουλάχιστον 14. Ενδείξεις υπάρχουν για τέσσερα ακόμη.

Είναι σαφές ότι πολλά στοιχεία σχετικά με τις λατρείες και τα ιερά της αρχαίας Κυνουρίας μας είναι ακόμη άγνωστα. Πανελλήνιες θεότητες φυσικά λατρεύονταν και στην Κυνουρία, όπου φαίνεται να κυριαρχούν ο Απόλλωνας και η Άρτεμις. Γνωστές είναι και οι λατρείες του Ποσειδώνος, του Ερμή, του Διονύσου και του Ασκληπιού, ενώ η σπανιότητα της λατρείας του Αχιλλέως καθιστά το κυνουριακό ιερό του σημαντικό. Στην Κυνουρία υπήρχε επιπλέον μια παράδοση για τη γέννηση και την ανατροφή του Διονύσου, εντελώς διαφορετική από την επίσημη πανελλήνια εκδοχή. Χαρακτηριστικό στοιχείο των λατρειών της περιοχής αποτελεί η ισχυρή επιβίωση προ-ολυμπιακών θεοτήτων, του Τυρίτα, του Μαλεάτα και του Παρπάρου, οι οποίες στα ιστορικά χρόνια συνδυάστηκαν με θεότητες του επίσημου Δωδεκάθεου, διατηρώντας, ωστόσο, απ' ό,τι φαίνεται, τις λατρευτικές τους ιδιαιτερότητες. Εμφανείς στην Κυνουρία είναι και οι επιρροές των αργολικών και λακωνικών λατρειών. Είναι, τέλος, ιδιαίτερος αξιοσημείωτο ότι το σύνολο των ενοτισμένων ιερών βρίσκεται εκτός των οικισμών και αρκετά εξ αυτών σε πλαγιές ή κορυφές βουνών, συχνά σε υψόμετρο μεγαλύτερο των 1000 μέτρων.

ΤΑ ΜΕΤΑΛΛΙΝΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΜΕΣΣΗΝΗΣ

Παναγιώτης Β. Φάκλαρης¹, Βασιλική Γ. Σταματοπούλου²

¹Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, ²Εφορεία Αρχαιοτήτων Πόλης Θεσσαλονίκης

Ο αείμνηστος καθηγητής Πέτρος Θέμελης μας ανέθεσε τη μελέτη και δημοσίευση των μετάλλινων ευρημάτων της Μεσσηνίας. Πρόκειται για ένα σημαντικό σύνολο αντικειμένων, που χρονολογούνται στην όψιμη αρχαϊκή και κυρίως στην ελληνιστική, τη ρωμαϊκή και την παλαιοχριστιανική περίοδο. Στη μελέτη αυτή δεν συμπεριλαμβάνονται τα νομίσματα και τα έργα τέχνης, π.χ. τα αγάλματα.

Τα περισσότερα αντικείμενα που εξετάζονται είναι κατασκευασμένα από σίδηρο, λιγότερα από χαλκό και πολύ λίγα από μόλυβδο. Αντιπροσωπεύονται διάφορες κατηγορίες αντικειμένων, όπως όπλα (ασπίδες, λόγχες δοράτων και ακοντίων και αιχμές βελών), εργαλεία (μαχαίρια, ψαλίδια, ακέστρες, γραφίδες και αγροτικά εργαλεία), κοσμήματα (δακτύλιοι, ψέλια, περόνες και πόρπες), σταθμιά και αγγεία.

Η μελέτη βρίσκεται σε εξέλιξη και οι πρώτες ταυτίσεις των αντικειμένων δείχνουν ότι τα μέταλλα αντικείμενα ανακλούν μεγάλο εύρος δραστηριοτήτων.

ΤΑ ΨΗΦΙΔΩΤΑ ΤΗΣ ΑΝΔΑΝΙΑΣ: Η ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ Η ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΤΟΥΣ

Σταμάτιος Α. Φριτζίλας

Κέντρο Έρευνας της Αρχαιότητας – Ακαδημία Αθηνών

Στην ανακοίνωση εξετάζονται τα πρόσφατα αρχαιολογικά δεδομένα σχετικά με τη χρονολόγηση, την εικονογραφική ανάλυση και την ερμηνεία των ψηφιδωτών της Ανδανίας που βρίσκονται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Μεσσηνίας στην Καλαμάτα. Ειδικότερα, εξετάζονται συνθετικά και συνολικά οι σωζόμενες μορφές από το μεγάλο ψηφιδωτό δάπεδο που είναι διακοσμημένο με σκηνές αμφιθεάτρου και θεατροκυνηγίου (*venationes*), με ηνιόχους και άρματα στους τέσσερις τετράγωνους πίνακες και με προτομές των τεσσάρων εποχών του έτους στα ακρογωνιαία κυκλικά εμβλήματα (*imagines clipeatae*). Νεότερα ανασκαφικά και αρχαιομετρικά δεδομένα από τον χώρο συμπληρώνουν την έρευνα για τη χρονολόγηση των ψηφιδωτών στη θέση Δεσύλλα του Δήμου Οιχαλίας, που έως σήμερα βασιζόταν στα τεχνοτροπικά

χαρακτηριστικά και στις εικονογραφικές συγκρίσεις με άλλα δάπεδα της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας.

Η ανακοίνωση παρουσιάζει συνολικά τα αποτελέσματα των αρχαιομετρικών ερευνών και των τοπογραφικών διερευνήσεων που έγιναν στην περιοχή των ψηφιδωτών σε σχέση με τη θεμελίωση της ρωμαϊκής έπαυλης, καθώς και τον έλεγχο της γύρω περιοχής, που έγινε με τη μέθοδο της γεωφυσικής διασκόπησης για τον εντοπισμό μη αποκαλυμμένων αρχιτεκτονικών λειψάνων. Η έρευνα της αξιολογής αυτής αγροτικής θέσης της υστερορωμαϊκής Μεσσηνίας στο ανατολικό όριο της μεγάλης πεδιάδας, στους πρόποδες του λόφου Ελληνικό, κοντά στον ποταμό Χάραδρο, έγινε με τη μέθοδο της ηλεκτρικής χαρτογράφησης, καλύπτοντας σχεδόν όλη την έκταση γύρω από την ανασκαφή, που διεξήχθη με ανασκαφικό κάναβο από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας. Οι ανασκαφικές έρευνες πεδίου και χρονολογήσεων έγιναν σε συνεργασία με το Εργαστήριο Αρχαιομετρίας του Τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, καθώς και με το Εργαστήριο Εφαρμοσμένης Γεωφυσικής του Τμήματος Γεωλογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

Η ΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΔΕΥΤΕΡΑΣ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣ ΣΤΙΣ ΒΑΣΙΛΙΚΕΣ ΤΗΣ ΚΟΙΜΗΣΗΣ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΣΤΗΝ ΑΠΙΔΙΑ ΚΑΙ ΤΗΣ ΚΟΙΜΗΣΗΣ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΣΤΗ ΖΑΡΑΦΩΝΑ ΛΑΚΩΝΙΑΣ

Δανάη Χαραλάμπους

Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας

Κατά τη διάρκεια των εργασιών αποκατάστασης σε δύο σημαντικά βυζαντινά μνημεία της Λακωνίας, τα οποία ανήκουν στον τύπο της ανατολιζουσας βασιλικής και έχουν χρονολογηθεί στον 10ο αιώνα, αποκαλύφθηκε αποσπασματικά σωζόμενος γραπτός διάκοσμος, που αποτελεί μαρτυρία τόσο των επισκευών που πραγματοποιήθηκαν στα μνημεία αυτά σε μεταγενέστερους χρόνους όσο και της εξέλιξης της ζωγραφικής τέχνης στην περιοχή. Πρόκειται για τη Βασιλική στη Ζαραφώνα και τη Βασιλική στην Απιδιά, και οι δύο αφιερωμένες στην Κοίμηση της Θεοτόκου.

Η Βασιλική της Ζαραφώνας ανήκει στις αντιπροσωπευτικές ανατολικές βασιλικές με τυφλό το μεσαίο κλίτος, που είναι λίγο ψηλότερο από τα πλάγια, και έχει χρονολογηθεί στον 10ο αιώνα. Τα καμαροσκέπαστα κλίτη χωρίζονται με πεσσούς και καλύπτονται με ενιαία δίρρυτη στέγη. Κατά μήκος του βόρειου

και του νότιου τοίχου υπάρχουν τυφλά αψιδώματα, στο πάνω μέρος του τυμπάνου των οποίων ανοίγονται λίγα και στενά παράθυρα. Η ημικυκλική αψίδα είναι πολύ μεγαλύτερη και καταλαμβάνει όλο το πλάτος του ανατολικού τοίχου. Ο νάρθηκας και τα δύο πλευρικά παρεκκλήσια είναι μεταγενέστερες προσθήκες. Στο εσωτερικό διασώζει μεταγενέστερες τοιχογραφίες, που μπορούν να χρονολογηθούν στον 18ο αιώνα.

Η Βασιλική της Απιδιάς ανήκει επίσης στον τύπο της τρίκλιτης θολοσκέπαστης βασιλικής και αποτελεί μετασκευή παλαιότερου ξυλόστεγου ναού κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο (10ος αι.). Πρόκειται για ένα από τα αντιπροσωπευτικότερα παραδείγματα «ανατολίζουσας» βασιλικής του ελλαδικού χώρου, ενώ οι μνημειακές διαστάσεις του, οι αλληπάλληλες οικοδομικές φάσεις του και η διάρκεια χρήσης του μαρτυρούν την ιδιαίτερη σημασία του για την ευρύτερη περιοχή της Λακωνίας. Ίσως η μετασκευή του ναού σε θολοσκέπαστη βασιλική κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο να οφείλεται σε επίδραση της γειτονικής βασιλικής της Ζαραφώνας. Στα ανατολικά έχει τρεις ημικυκλικές αψίδες, από τις οποίες η μεσαία είναι μεγαλύτερη, και στα δυτικά μεταγενέστερο νάρθηκα. Στο εσωτερικό διασώζει αξιόλογο μαρμάρينو τέμπλο, που χρονολογείται στα τέλη του 13ου αιώνα, ενώ ορισμένα μέλη του ανάγονται χρονολογικά στα τέλη του 12ου και στις αρχές του 13ου αιώνα. Μεταξύ των πεσσών που χωρίζουν τον ναό σε κλίτη σώζονται κίονες, που φέρουν κιονόκρανα και επιθήματα των όψιμων παλαιοχριστιανικών χρόνων. Στη σημερινή του μορφή ο ναός δεν διασώζει τοιχογραφίες στο εσωτερικό. Οι επιφάνειες είναι διακοσμημένες με τραβηχτά επιχρίσματα που διαμορφώνουν κοσμήτες, κυμάτια και υφαψίδια και μπορούν να χρονολογηθούν στα τέλη του 19ου – αρχές του 20ου αιώνα.

Κατά τις εργασίες αποκατάστασης των στεγών και των δύο μνημείων, στο σημείο συναρμογής της στέγης και του μεταγενέστερου νάρθηκα με τον αρχικό δυτικό τοίχο, ήρθαν στο φως, αποσπασματικά σωζόμενες, οι παραστάσεις της Δευτέρας Παρουσίας. Οι σκηνές σύμφωνα με τα στοιχεία που διασώζουν μπορούν να χρονολογηθούν στο α΄ μισό του 14ου αιώνα, κοσμούσαν την εξωτερική δυτική όψη του ναού και αποτελούν πιθανότατα έργο τοπικού καλλιτεχνικού εργαστηρίου ζωγραφικής.

ΝΕΟΛΙΘΙΚΟ ΑΓΓΕΙΟ ΑΠΟ ΤΟ ΣΠΗΛΛΑΙΟ ΤΗΣ ΚΛΕΝΙΑΣ ΜΕ ΓΡΑΠΤΗ ΑΠΟΔΟΣΗ ΠΡΟΣΩΠΟΥ ΣΤΙΣ ΛΑΒΕΣ ΤΟΥ

Δημήτρης Χατζηαγγέλου

Υπουργείο Πολιτισμού

Στην ανακοίνωση παρουσιάζεται η γραπτή απεικόνιση ανθρώπινου προσώπου στις δύο λαβές του αγγείου, περιγράφεται η γραπτή διακόσμηση όλου του υπόλοιπου αγγείου στα επιμέρους μέρη του και ταυτόχρονα επιχειρείται η παράθεση παραλλήλων.

Η νεολιθική περίοδος αρχίζει στον ελλαδικό χώρο από το δεύτερο μισό της 7ης χιλιετίας και τελειώνει την 4η χιλιετία π.Χ. Ήδη από την Αρχαιότερη Νεολιθική (6700/6600 –5800/5600) εμφανίζονται τα ανθρωπόμορφα κι ανθρωπομορφικά αγγεία τα οποία απαντούν μέχρι και την Τελική Νεολιθική (4700/4500–3300/3100). Τα περισσότερα από αυτά εντοπίζονται στη Βόρεια Ελλάδα προφανώς λόγω της εγγύτητας της συγκεκριμένης γεωγραφικής περιοχής με την ενδοχώρα των Βαλκανίων, όπου είναι συχνή η παρουσία τους.

Ποιοι είναι όμως οι λόγοι που οδήγησαν τους νεολιθικούς παραγωγούς, χρήστες και καταναλωτές να απεικονίζουν επιμέρους ανθρώπινα χαρακτηριστικά πάνω στα αγγεία; Τι νοήματα αυτά εκπέμπουν; Πώς συνδέονται, αν συνδέονται, με τον κόσμο των ιδεών και των συμβόλων; Ποια είναι δηλαδή η χρήση, η λειτουργία και το συμβολικό περιεχόμενο της απεικόνισης και του σκεύους;

Ο ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΣΤΟ ΓΕΡΑΚΙ

Παναγιώτης Χριστάκης

Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας

Η ανακοίνωση εστιάζει στην αρχιτεκτονική και τη ζωγραφική διακόσμηση του βυζαντινού ναού του Αγίου Βασιλείου στο Γεράκι Λακωνίας (τέλη 13ου – αρχές του 14ου αιώνα). Ο ναός είναι αδημοσίευτος και η βιβλιογραφία περιορίζεται σε δύο μόνο σύντομες αναφορές στο *Αρχαιολογικό Δελτίο*, που αφορούσαν στη συντήρηση των τοιχογραφιών τη δεκαετία του 1970. Οι τοιχογραφίες του ναού συγκρίνονται με αυτές άλλων ναών του Γερακίου (ναός Αγίων Θεοδώρων στη θέση «Μετόχι») και της Λακωνίας (ναοί Αγίου Δημητρίου στις Κροκεές, Παναγίας στην Κουμουστά και Αγίου Γεωργίου στο Αλεποχώρι). Είναι έργο άγνωστου ζωγραφικού εργαστηρίου, το οποίο είτε μετακινείται από

περιοχή σε περιοχή για να διακοσμήσει ναούς είτε δέχτηκε επιδράσεις από τη ζωγραφική του ναού του Αγίου Δημητρίου, όπως δείχνουν οι ομοιότητες σε μορφές, τύπους και τεχνοτροπικές λεπτομέρειες.

ΝΕΑ ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΕΞΩΤΕΡΙΚΑ ΤΩΝ ΤΕΙΧΩΝ ΤΗΣ ΜΑΝΤΙΝΕΙΑΣ

Θεώνη Χριστοφίλου

Εφορεία Αρχαιοτήτων Αρκαδίας

Κατά τη διάρκεια άρωσης αγροτεμαχίου στην τοπική κοινότητα της Μηλιάς στη Μαντίνεια, στη θέση «Πικερνέικο Γεφύρι», εντοπίστηκαν αρχαιολογικά λείψανα και πραγματοποιήθηκε σωστική ανασκαφική έρευνα κατά διαστήματα, μεταξύ των ετών 2016–2019, από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Αρκαδίας. Η θέση εντοπισμού των αρχαιολογικών καταλοίπων βρίσκεται στο ανατολικό τμήμα της πεδιάδας της Μαντίνειας, εντός των ορίων του κηρυγμένου αρχαιολογικού χώρου. Ειδικότερα, τα κατάλοιπα βρέθηκαν στα νοτιοανατολικά των τειχών της αρχαίας πόλης σε απόσταση 335 μ. περίπου από την Πύλη 13 (της Τεγέας) και 450 μ. περίπου από την Πύλη 12 (της Νεστάνης-Άργους). Σε αυτή την περιοχή έχουν εντοπιστεί τα νεκροταφεία της αρχαίας Μαντίνειας, με διαχρονική χρήση από τα γεωμετρικά χρόνια. Πρόκειται για λακκοειδείς ταφές, που βρέθηκαν στις υπώρειες του Αλησιού όρους, στον κοιμητηριακό ναό του Αγίου Νικολάου Μηλιάς. Βορειοδυτικά του κοιμητηριακού ναού, ακολουθώντας τον σύγχρονο αγροτικό δρόμο με κατεύθυνση προς τα τείχη της αρχαίας Μαντίνειας συναντώνται ακόμα δύο σημεία με εντοπισμένα νεκροταφεία των ύστερων ελληνοιστικών και ρωμαϊκών χρόνων. Σύμφωνα με τα παραπάνω στοιχεία, δημιουργείται μια διαδρομή κατά μήκος της οποίας χωροθετούνται νεκροταφεία έξω από τα τείχη της Μαντίνειας. Εκτός της εξεταζόμενης θέσης, στα βόρεια του οχυρωματικού περιβόλου της αρχαίας πόλης και συγκεκριμένα στα δυτικά του λόφου Γκορτσούλι που έχει ταυτιστεί με την προϊστορική Πτόλιν της Μαντίνειας έχει εντοπιστεί τμήμα αρχαίου δρόμου με κατεύθυνση προς τον Ορχομενό και παρόδια ταφή της αρχαϊκής περιόδου. Στα νοτιοανατολικά του λόφου συναντώνται ταφές των κλασικών και ελληνοιστικών χρόνων. Βορειότερα στο λόφο του Προφήτη Ηλία έχουν εντοπιστεί τάφοι που χρονολογήθηκαν στην ύστερη γεωμετρική περίοδο.

Στη θέση «Πικερνέικο Γεφύρι» η βαθιά άρωση σε αγροτεμάχιο είχε ως αποτέλεσμα να αποκαλυφθούν κατάλοιπα της ελληνοιστικής και ρωμαϊκής

περιόδου. Περιλαμβάνονται τμήμα αρχαίου δρόμου, παρόδιες ταφές και ένας χώρος με φρέαρ. Από τα ευρήματα, εργαστηριακά απορρίμματα, σφήνες και πήλινα διαχωριστικά για κλίβανο παραπέμπουν σε διαχρονική εργαστηριακή χρήση. Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα ορίζει στα νότια και δυτικά τμήμα επιμήκους τοίχου της ελληνιστικής περιόδου. Ο τοίχος έχει μέγιστο μήκος 10,65 μ., με διεύθυνση ΒΔ-ΝΑ, και μοιάζει να εκτείνεται και στις δύο πλευρές χωρίς να διαμορφώνει χώρο. Στα νότιά του αποκαλύφθηκαν λακκοειδείς ταφές, οι οποίες, σύμφωνα με τα κτερίσματα, χρονολογούνται από τα τέλη του 4ου αι. π.Χ. έως το α΄ τέταρτο του 2ου αι. π.Χ. το αργότερο. Μετά την έρευνα των ταφών, σε χαμηλότερο επίπεδο, εντοπίστηκε τμήμα από οδόστρωμα με χρήση, πιθανώς, σε προγενέστερη φάση. Δυτικά των ταφών βρέθηκε τμήμα από οδόστρωμα με διεύθυνση ΒΔ-ΝΑ, το οποίο πιθανότατα σχετίζεται με την αρχαία διαδρομή από και προς τη Νεστάνη και το Άργος.

Τα νέα δεδομένα συμβάλλουν στη χαρτογράφηση των κυρίων οδικών αρτηριών και των παρόδιων νεκροταφείων γύρω από τα τείχη της αρχαίας πόλης και εμπλουτίζουν τις γνώσεις μας σχετικά με την τοπογραφία και το οδικό δίκτυο στην πεδιάδα της Μαντινείας.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΥΝΕΔΡΩΝ | LIST OF PARTICIPANTS

Πάυλος Αβραμίδης
Καθηγητής
Πανεπιστήμιο Πατρών
p.avramidis@upatras.gr

Μαρία Αγρέβη
Δρ. Αρχαιολόγος, Προϊσταμένη Τμήματος
Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών
Αρχαιοτήτων και Μουσείων
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας
magrevi@culture.gr

Κωνσταντίνα Ακτύπη
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας
kaktipi@culture.gr, konst.aktypi@gmail.com

Μαρία Αναστασιάδου
Δρ. Αρχαιολόγος
Universität Heidelberg
maria.anastasiadou@zaw.uni-heidelberg.de

Ελένη Ανδριανού
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας
andrianoueleni@yahoo.com

Χαράλαμπος Αντωνιάδης
Τοπογράφος Μηχανικός
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αργολίδας

Βασίλης Αργυρόπουλος
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας
argiropulosv@yahoo.gr

Ιουλία Αρταβάνη
Αρχαιολόγος
iouliiaart@hotmail.com

Ελένη Βαλλιανάτου
Αρχαιολόγος, Υποψήφια διδάκτωρ
Πανεπιστήμιο Κύπρου
evalianatou@gmail.com

Νικόλαος Βασιλάκης
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας
nvasilakis@culture.gr

Βαγγέλης Βασιλόπουλος
Τοπογράφος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας
vaggvasiloropoulos@gmail.com

Δημήτριος Θ. Βαχαβιώλος
Δρ. Ιστορικός, Μέλος ΕΔΙΠ
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
d.vachaviolos@go.uop.gr

Σοφία Μαρία Βερούτη
Αρχαιολόγος, Υποψήφια διδάκτωρ
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο
Αθηνών
sofiarverouti@yahoo.gr

Γιώργος Βέρροιος
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας

Αφροδίτη Βλάχου
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
afroditi.vlachou@yahoo.gr

Πηνελόπη Βλάχου
Αρχαιολόγος
penelopevla12@gmail.com

Σταύρος Βλίζος
Αναπληρωτής Καθηγητής
Ιόνιο Πανεπιστήμιο
vlizosst@ionio.gr

Σοφία Βουτσάκη
Καθηγήτρια
Πανεπιστήμιο Groningen
s.voutsaki@rug.nl

Κυριακή Γεωργιάδου
Αρχιτέκτων Μηχανικός MSc
georgiadou.kk@gmail.com

Ελένη Γεωργίου
Συντηρήτρια Αρχαιοτήτων και Έργων Τέχνης
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας
egeo78@gmail.com

Μιμικά Γιαννοπούλου
Δρ. Αρχαιολόγος
Εταιρεία Μεσσηνιακών Αρχαιολογικών
Σπουδών
mimika.giannopoulou@gmail.com

Σταυρούλα Γιαννούλη
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας
st.giannouli@yahoo.gr

Μιχάλης Γκαζής
Αρχαιολόγος, Αναπληρωτής Προϊστάμενος
Τμήματος Προϊστορικών και Κλασικών
Αρχαιοτήτων και Μουσείων
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας.
mgkazis@culture.gr, m.gkazis@gmail.com

Μαρία Γκιώνη
Δρ. Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Δυτικής Αττικής
maria_gkioni@yahoo.gr, mgioni@culture.gr

Άγγελος Γκοτσίνας
Δρ. Αρχαιολόγος-Ζωοαρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας
agkotsinas@yahoo.gr

Δημήτριος Γιαλεδάκης
Αρχαιολόγος, ΜΑ
dimitrisgial22@gmail.com

Γρηγόρης Γρηγορακάκης
Δρ. Αρχαιολόγος, Προϊστάμενος Διεύθυνσης
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κεφαλληνίας και
Ιθάκης
ggrigorakakis@culture.gr

Μαρία Δημητρακοπούλου
Συντηρήτρια Αρχαιοτήτων και Έργων Τέχνης
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας
maria.dimitrakopoulou@hotmail.com

Κωνσταντίνος Δημητρούλιας
Υπουργείο Πολιτισμού
kdimitroulias@culture.gr

Σωτηρία Δημοπούλου
Δρ. Αρχαιολόγος
sotiriadimopoulou@yahoo.de

Μαρία-Ελένη Δουκέρη
Πολιτικός-Μηχανικός
Εφορεία Αρχαιοτήτων Ανατολικής Αττικής
m.e.doukeri@gmail.com

Παρασκευή Ευαγγέλογλου
Δρ. Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορίνθου
pevaggeloglou@culture.gr

Βασιλική Ζαπατίνα
Αρχαιολόγος, Υποψήφια διδάκτωρ
Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων
vasiliki.zapatina@yahoo.com

Ελένη Ζυμή
Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
ezimi@uop.gr, nelly@elenizimi.com

Ηλέκτρα Ζωγράφου
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας
electraz61403@gmail.com

Γιάννης Ηλιόπουλος
Καθηγητής
Πανεπιστήμιο Πατρών
ilios@urpatras.gr

Χαρά Θλιβέρη
Δρ. Αρχαιολόγος, Μέλος ΕΔΙΠ
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
thliverih@gmail.com

Μιχαήλ Ιωάννου
Αρχαιολόγος
michail97ioannou@gmail.com

Ναταλία Καζακίδη
Δρ. Αρχαιολόγος
Ακαδημία Αθηνών
nkazakidi@academyofathens.gr

Φανή Καζολιά
Πολιτικός μηχανικός, MSc
kazoliafani@gmail.com

Ευάγγελος Καζολιάς
Πολιτικός μηχανικός
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αργολίδας
v.kazolias@gmail.com

Ευσταθία Καπουράλου
Αρχαιολόγος
efi.kapouralou@gmail.com

Αινείας Καπουράνης
Δρ. Αρχαιολόγος
aineiaskapuranis@gmail.com

Μιχαήλ Κάππας
Δρ. Αρχαιολόγος, Προϊστάμενος Τμήματος
Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών
Αρχαιοτήτων και Μουσείων
Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας
mgkappa@yahoo.gr

Παναγιώτα Κασίμη
Αρχαιολόγος, Προϊσταμένη Διεύθυνσης
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας
pkasimi@culture.gr

Νίκος Κατσαραίος
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αργολίδας
katsareos@yahoo.com

Παναγιώτα Κατωπόδη
Δρ. Αρχαιολόγος, Μεταδιδακτορική
ερευνήτρια
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο
Αθηνών
pan_alex63@yahoo.gr

Κωνσταντία Κεφαλά
Δρ. Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου
kefaladina@yahoo.gr

Μάριος Κοιλανίτης
Γεωλόγος
Πανεπιστήμιο Πατρών
ur1065410@upnet.gr

Ερωφίλη-Ιρις Κόλια
Δρ. Αρχαιολόγος, Προϊσταμένη Διεύθυνσης
Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας
ekollia@culture.gr, erkolia@hotmail.com

Παναγιώτα Κολιάτση
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας
penykol@hotmail.com

Χρήστος Κολώνας
Δρ. Πολιτικός-Μηχανικός
Υπηρεσία Νεωτέρων Μνημείων και Τεχνικών
Έργων Δυτικής Ελλάδος, Πελοποννήσου και
Νοτίου Ιονίου, Υπουργείο Πολιτισμού
ckolonas@gmail.com

Έλενα Κόρκα
Επίτιμη Γενική Διευθύντρια Αρχαιοτήτων
ΥΠΠΟΑ
ekorka@culture.gr

Δημοσθένης Κοσμόπουλος
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας
dkosmopoulos@culture.gr

Αγγελική Κόσσυβα
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αργολίδας
akossiva@culture.gr

Νικόλα Κουγιά
Δρ. Αρχαιολόγος
Πανεπιστήμιο Πατρών
nickoulakougia@hotmail.com

Αναστασία Κουμούση
Δρ. Αρχαιολόγος, Προϊσταμένη Διεύθυνσης
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας
akoumoussi@culture.gr

Ευφροσύνη Κούμπουλα
Συντηρήτρια Αρχαιοτήτων και Έργων Τέχνης
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας
froso_kouboula@yahoo.gr

Θεόδωρος Κουρεμπανός
Δρ. Αρχαιολόγος
Εφορεία Πόλης Αθηνών
tkourempanas@hotmail.com

Αγλαΐα Κουτρομπή
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας
akoutrobi@gmail.com

Δέσποινα Κουτσούμπα
Αρχαιολόγος
Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων
dkutsumba@yahoo.com

Νικολίτσα Κουτσουμπελίτη
Αρχαιολόγος, Υποψήφια διδάκτωρ
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας
nkoutsoumpeliti@culture.gr

Μαρία Κυλάφη
Αρχαιολόγος, ΜSc
Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας
mariakylafi@yahoo.gr, mkilafi@culture.gr

Παναγιώτης Κωνσταντινίδης
Μεταδιδακτορικός ερευνητής
Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
panagiotis_konstantinidis@hotmail.com

Κωνσταντίνος Λαγός
Δρ. Νομισματολόγος-Ιστορικός
calagus@yahoo.com

Βασίλειος Κ. Λαμπρινουδάκης
Ομότιμος Καθηγητής
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο
Αθηνών
labrin@otenet.gr

Ευγενία Λαμπροπούλου
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας
limnatis@yahoo.gr

Ρούλα Λεβεντούρη
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας
zleventouri@culture.gr

Χρίστος Λιάγκουρας
Δρ. Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας
christosliagkour@gmail.com

Χρυσούλα Λουλαδάκη
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας
chrilouladaki@gmail.com

Γιάννης Λώλος
Αναπλ. Καθηγητής
Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
gialolos@ha.uth.gr

Ειρήνη Μαγκανιώτη
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας
emagkanioti@culture.gr

Ευαγγελία Μαλαπάνη
Δρ. Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας
emalapani@gmail.com

Γιώργος Μαλαπέρδας
Δρ. Γεωγράφος-Χαρτογράφος
envcart@yahoo.gr

Αφροδίτη Μαλτέζου
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
afmaltezou@gmail.com

Άρτεμις Μανιάκη
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας
amaniaki@culture.gr,
artemismaniaki@yahoo.gr

Χρήστος Ματζάνας
Δρ. Αρχαιολόγος, Προϊστάμενος Τμήματος
Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και
Μουσείων
Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας
chmatzanas@culture.gr

Νίκη Μεγαλομάτη
Δρ. Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας
nikimegalommati@gmail.com

Παναγιώτα Μελέτη
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας
g.meleti@yahoo.gr

Μαριλένα Μεντζίνη
Δρ. Πολιτικός Μηχανικός
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας
marilena_mentzini@yahoo.gr,
mmentzini@culture.gr

Σουζάνε Μεταξά
Δρ. Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αρκαδίας
susanne.metaxas@yahoo.com

Οδυσσέας Μεταξάς
Αρχαιολόγος, ΜΑ
odymetaxas@hotmail.com

Ευαγγελία Μηλίτση-Κεχαγιά
Δρ. Αρχαιολόγος, Προϊσταμένη Διεύθυνσης
Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας
emilitsi@culture.gr

Τώνια Μουρτζίνη
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας
amourtzini@culture.gr

Χαράλαμπος Ιωάννης Μουστάκας
Γεωλόγος
Πανεπιστήμιο Πατρών
ur1060600@upnet.gr

Καλλιόπη Μπάικα
Αναπλ. Καθηγήτρια
Πανεπιστήμιο Aix-Marseille
kalliopi.baika@univ-amu.fr

Δήμητρα Μπαλάφα
Συντηρήτρια Αρχαιοτήτων και Έργων Τέχνης
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας
dimitrampalafa@gmail.com

Ανθή Μπαλιτσάρη
Δρ. Αρχαιολόγος
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο
Αθηνών
anthi.balitsari@yahoo.gr

Φωτεινή Μπαλλά
Δρ. Αρχαιολόγος, Μέλος ΕΔΙΠ
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο
Αθηνών
fbala@arch.uoa.gr

Αιμιλία Μπάνου
Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
eban@uop.gr

Ελένη Μπάνου
Δρ. Αρχαιολόγος
Επίτιμη Διευθύντρια Εφορείας Εναλίων
Αρχαιοτήτων
elenibanou30@gmail.com

Δημήτριος Μπάρτζης
Δρ. Αρχιτέκτων Μηχανικός
dbartzis@hotmail.com

Γιώργος Μπινιάρης
Πολιτικός Μηχανικός
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αρκαδίας
bin1@otenet.gr

Κωνσταντίνος Μπουντούρης
Αρχιτέκτων Μηχανικός
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αργολίδας
kboud@hotmail.gr

Αγγελος Αθ. Νακάσης
Δρ. Αρχιτέκτων
Περιφέρεια Αττικής
nakasis@gmail.com

Ανδρομάχη Νάστου
Δρ. Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αρκαδίας
anastou@culture.gr

Αντωνία-Χριστίνα Νικόλαρου
Αρχαιολόγος, Υποψήφια διδάκτωρ
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
antanikolarou@yahoo.com

Κωνσταντίνος Νικολέντζος
Δρ. Αρχαιολόγος, Προϊστάμενος Τμήματος
Προϊστορικών, Αιγυπτιακών, Κυπριακών και
Ανατολικών Αρχαιοτήτων
Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο
knikolentzos@culture.gr

Κωνσταντίνα Ντουβή
Αρχιτέκτων Μηχανικός
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
konsd66@gmail.com

Μαρία Ξανθοπούλου
Επίκουρη Καθηγήτρια
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
xanthorm@uop.gr

Ειρήνη Οικονομοπούλου
Αρχιτέκτων Μηχανικός, MSc
oikoeirini@yahoo.gr

Αναστασία Παναγιωτοπούλου
Επίτιμη Έφορος Αρχαιοτήτων
anastapanag@yahoo.gr

Παναγιώτης Παναϊλίδης
Εθνολόγος
panpanailidis@gmail.com

Ευαγγελία Πάντου
Δρ. Αρχαιολόγος, Προϊσταμένη Διεύθυνσης
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
erantou@culture.gr

Άλκηστις Παπαδημητρίου
Δρ. Αρχαιολόγος, Προϊσταμένη Διεύθυνσης
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αργολίδας
alcrapadimitriou@gmail.com

Νίκος Παπαδημητρίου
Δρ. Αρχαιολόγος, Διευθυντής
Μουσείο Παύλου και Αλεξάνδρα
Κανελλοπούλου
nrapad2007@gmail.com

Κωνσταντίνος Παπαδόπουλος
Δρ. Πολιτικός Μηχανικός
Αναπληρωτής Προϊστάμενος του Τμήματος
Μελετών και Εκτέλεσης Έργων
Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας
k.papadopoulos@culture.gr

Κλειώ Παπάζογλου
Συντηρήτρια Αρχαιοτήτων και Έργων Τέχνης,
ΜΑ Μουσειακές Σπουδές
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας
krapazoglou@culture.gr

Βασίλης Παπαθανασίου
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας
jamesvparathanasiou@yahoo.gr

Ελένη Παπακωνσταντίνου
Επίτιμη Έφορος Ολυμπίας
elrapakonstantinou1@gmail.com

Μιχαήλ Παπαμιχαήλ
Αρχαιολόγος
Πανεπιστήμιο Κρήτης
papamixahlmixalhs@hotmail.com

Ελένη Παπαφλωράτου
Αρχαιολόγος, MSc
Προϊσταμένη Τμήματος Προϊστορικών και
Κλασικών Αρχαιοτήτων και Μουσείων
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κεφαλληνίας και
Ιθάκης
erapafloratou@culture.gr

Χριστίνα Παπούλια
Δρ. Αρχαιολόγος, Μεταδιδακτορική
ερευνήτρια
Πανεπιστήμιο Κρήτης
cparoulia@uoc.gr

Νικήτας Πάσσαρης
Δρ. Αρχαιολόγος
Υπουργείο Παιδείας, Θρησκευμάτων και
Αθλητισμού
nikitas.passaris@hotmail.com

Νίκος Πετρόπουλος
Αρχαιολόγος, Υποψήφιος διδάκτωρ
Πανεπιστήμιο Αιγαίου
n_petro@uoi.gr

Μιχάλης Πετρόπουλος
Επίτιμος Έφορος Αρχαιοτήτων
petropoulosm@gmail.com

Σπύρος Πετρουνάκος
Δρ. Αρχαιολόγος
Υπουργείο Πολιτισμού
spypet@hotmail.com

Αθανασία Ράλλη
Αρχαιολόγος, Αναπληρώτρια Προϊσταμένη
Τμήματος Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών
Αρχαιοτήτων
Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας
aralli@culture.gr

Δωροθέα Ροκκάκη
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας
drokkaki@gmail.com

Ζαφειρία Ρουμελιώτη
Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
Πανεπιστήμιο Πατρών
zroumelioti@upatras.gr

Δήμητρα Σαρρή
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας
dimitra.sari@gmail.com

Ελένη Σαρρή
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αργολίδας
el.sarri@yahoo.gr

Απόστολος Σαρρής
Καθηγητής
Πανεπιστήμιο Κύπρου
asarri01@ucy.ac.cy

Κλεάνθης Σιδηρόπουλος
Αρχαιολόγος-Νομισματολόγος
Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου
klesid@yahoo.gr

Ξένη Σίμου
Δρ. Αρχιτέκτων Μηχανικός
Πανεπιστήμιο Πατρών
xeni.simou@gmail.com

Ελισάβετ Π. Σιουμπάρα
Δρ. Αρχαιολόγος
Υπηρεσία Συντήρησης Μνημείων Ακρόπολης
eliza.sioumpara@gmail.com

Γαρυφαλλιά Σμέρου
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αρκαδίας
garifalia.smerou@gmail.com

Κωνσταντίνα Σούρα
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας
ksoura@culture.gr

Λεωνίδα Β. Σουχλέρης
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
lsouchleris@gmail.com

Ιωάννα Σπηλιοπούλου
τ. Καθηγήτρια
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
iaspi@otenet.gr

Βασιλική Γ. Σταματοπούλου
Δρ. Αρχαιολόγος
Υπουργείο Πολιτισμού
verghinawall02@gmail.com

Μηνάς Γ. Στασινός
 Ιστορικός
 stasinominas@gmail.com

Χρήστος Σταυράκος
 Καθηγητής
 Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων
 chstavra@uoi.gr

Αλεξάνδρα Σ. Σφυρόερα
 Δρ. Αρχαιολόγος, Μέλος ΕΔΙΠ
 Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο
 Αθηνών
 asfyroera@gmail.com

Ευθύμιος Σώκος
 Καθηγητής
 Πανεπιστήμιο Πατρών
 esokos@upatras.gr

Βασίλειος Θ. Τασίνος
 Αρχαιολόγος
 Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας
 vtasinos@culture.gr

Κατερίνα Τζαμουράνη
 Αρχαιολόγος-Μουσειολόγος, MA
 Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας
 catzam@yahoo.gr

Χρυσούλα Τζανετέα
 Αρχαιολόγος, MA
 Εφορεία Αρχαιοτήτων Αργολίδας

Ελένη Τριανταφυλλίδη
 Αρχαιολόγος, MSc, Υποψήφια Διδάκτωρ
 Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
 elenafyll@gmail.com

Αναστασία Τσακμάκη
 Αρχαιολόγος
 Εφορεία Αρχαιοτήτων Αρκαδίας
 anastasiatsakmaki19@gmail.com

Βασιλική Τσακνάκη
 Αρχαιολόγος
 Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας
 vtsaknaki@gmail.com

Γεώργιος Τσεκές
 Αρχαιολόγος, Προϊστάμενος Τμήματος
 Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών
 Αρχαιοτήτων και Μουσείων
 Εφορεία Αρχαιοτήτων Αργολίδας
 gtsekes@hotmail.com

Φανή Τσεμπερά
 Βιοαρχαιολόγος, MSc, Υποψήφια διδάκτωρ
 Πανεπιστήμιο του Groningen
 T.Tsempera@rug.nl

Γιώργος Τσιαγγούρης
 Αρχαιολόγος, MA
 Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
 gtsiaggouris@yahoo.gr

Νίκος Τσιβίκης
 Δρ. Αρχαιολόγος
 Μεταδιδακτορικός ερευνητής
 Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών
 ntsivikis@ims.forth.gr

Μαρία Τσούλη
 Δρ. Αρχαιολόγος, Προϊσταμένη Τμήματος
 Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και
 Μουσείων
 Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
 mtsouli@culture.gr

Παναγιώτης Β. Φάκλαρης
 τ. Καθηγητής
 Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
 panfaklaris@gmail.com

Σταμάτιος Α. Φριτζίλας
 Δρ. Αρχαιολόγος
 Ακαδημία Αθηνών
 sfritzilas@academyofathens.gr

Δανάη Χαραλάμπους
 Αρχαιολόγος, Προϊσταμένη Τμήματος
 Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών
 Αρχαιοτήτων και Μουσείων
 Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
 danaicharala@yahoo.gr

Δημήτρης Χατζηαγγέλου
 Αρχαιολόγος
 Υπουργείο Πολιτισμού
 dchatziaggelou@culture.gr,
 hatziangelu@yahoo.com

Ιωάννης Χρηστίδης
 Εθνολόγος
 jochr22@gmail.com

Παναγιώτης Χριστάκης
 Αρχαιολόγος
 p.xristak@yahoo.gr

Θεώνη Χριστοφίλου
 Αρχαιολόγος
 Εφορεία Αρχαιοτήτων Αρκαδίας
 theoni.christophilou@gmail.com

Παρθενόπη Χρυσανθοπούλου
 Αρχιτέκτων-Μηχανικός
 Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας
 parthenopy.chris@gmail.com

Ελένη Ψαθή
 Αρχαιολόγος, Προϊσταμένη Τμήματος
 Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και
 Μουσείων
 Εφορεία Αρχαιοτήτων Αρκαδίας
 epsathi@culture.gr

Σωτήρης Ψυχογιός
 Αρχιτέκτων Μηχανικός
 Εφορεία Αρχαιοτήτων Αργολίδας

Jafar Anbar
 Archaeologist, PhD candidate
 Aix-Marseille Université
 jafar.anbar@etu.univ-amu.fr

Olympia Bobou
 Assistant Professor
 Aarhus University
 olympia.bobou@cas.au.dk

Adrien Delahaye
 Associate Professor
 Université Paul Valéry – Montpellier
 asdelahaye@gmail.com

Christopher Dickenson
 Assistant Professor
 Groningen University
 chris.dickenson@rug.nl

Sophia Nomicos
 Archaeologist, PhD
 Westfälische Wilhelms-Universität Münster
 nomicos@uni-muenster.de

Anne Pariente
 Archaeologist, PhD
 École française d'Athènes
 anne.pariente@outlook.fr,
 annesophiemartz@gmail.com

Paul D. Scotton
 Professor
 California State University, Long Beach
 paul.scotton@csulb.edu

Georgios Spyropoulos
 Archaeologist
 Ephorate of Antiquities of Corinthia

Maria P. Tsouli
 Archaeologist, PhD
 Ephorate of Antiquities of Laconia
 mtsouli@culture.gr, mariatsouli@yahoo.gr

ΔΙΟΡΓΑΝΩΣΗ

Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

ΜΕ ΤΗΝ ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗ

Ειδικός Λογαριασμός Κονδυλίων Έρευνας Πανεπιστημίου Πελοποννήσου
Περιφέρεια Πελοποννήσου
Δήμος Καλαμάτας
Επιμελητήριο Μεσσηνίας

ΕΚΤΥΠΩΣΗ

Τμήμα Εκδόσεων και Εκτυπώσεων ΒΙΚΕΠ, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

ORGANIZER

Department of History, Archaeology, and Cultural Resources Management, University of the Peloponnese

WITH THE SUPPORT OF

Special Research Funds Account (SRA), University of Peloponnese
Region of the Peloponnese
Municipality of Kalamata
Chamber of Commerce of Messenia

PRINTING

Department of Publications and Printing, Library and Information Centre, University of the Peloponnese

